

KAMARÁSTVÁNKÉP-EMBERTAN

MB
145.024

KAMARÁS ISTVÁN

EMBERKÉP - EMBERTAN

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Kamarás István

Emberkép – Embertan
Tanulmányok, esszék

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Kamarás István

Emberkép — Embertan

Tanulmányok, esszék

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Szent Gellért Egyházi Kiadó

1993

43.290

Készült a Pedagógus Szakma Megújítása Projekt pályázatán nyert támogatással

Lektorálta: Kocsis Mihály

A borítót tervezte: Kamarás Bálint

HB 145.024

1793

ISBN 963 7487 80 8

A kiadásért a Szent Gellért Egyházi Kiadó ügyvezetői felelnek

A szedés a Kiadóban készült

Műszaki vezető Zsigmond Balassa

Nyomás és kötés: Agapé Kft. Ferences Nyomda és Könyvkiadó, Szeged

Felelős vezető: Harmath Károly

✓ 048/ 73

Tartalom

Emberkép: áttekintő kép

Íme: az ember	7
Emberképtár	18
Emberségünk ezer emberkép tükrében	37
Egy humán reform körvonalai	47
Jól-létünk reformja	70

Értéktérkép

Értéktérképezés	77
A végső célok és egyéb értékek kapcsolata	119

Emberkép: közelképek

Szerelmes szerepek	129
A szeretet dilemmái	153
Ember tervez...	158
Az olvasó	166
Miért kell Wolfné nevét megjegyezni?	183

Embertan

Emberkép gyerekeknek	193
Alkalmazott embertan mint az irodalomoktatás egyik lehetősége szakmunkásképző intézetekben	207
Lehetne például: embertan	220
„Értéksemlegesség” vagy értékekben gazdag iskola? . .	233
Vallási nevelés, erkölcsi nevelés	238
Embertan?!	258

EMBERKÉP: ÁTTEKINTŐ KÉP

Íme: Az ember

„Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő. Közibük rakja az indigót. Ír.

Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő. Közibük rakja az indigót. Ír.

Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő. Közibük rakja az indigót. Ír.

Kicsavarja a papírt. Húsz éve van a vállalatnál. Hideget ebédel. Egyedül lakik. Wolfnének hívják. Jegyezzük meg: Wolfné. Wolfné. Wolfné.”

A „Trilla” címet adta Örkény ennek az egyperces novellának. Az értelmező szótár szerint a 'trilla' zenei díszítmény, amúgy pedig a trilla könnyed, kellemes és felszabadult, a „bájoló lány trillák”, a „tarka képzetek”, valamint a kedv, a remény és a Lillák képzetköréhez tartozik. A trilla tehát kellemes, sőt varázslatos. A „Trilla” című egypercesben mindennek nyoma sincsen, helyette csak a billentyűk zakatolásának és a papír kicsavarásának gyors, pergetett váltakozása. A trilla felcsendül és visszhangzik, ez a Trilla viszont monoton és reménytelen, mert kétségbeejtően körülhatárolt. Valami azért felcsendül benne, amit nem értünk: Wolfné. Amit vagy akit meg kellene jegyeznünk, de fogalmunk sincsen, ki ez a Wolfné.

Valamit azért persze sejthetünk. Azt például, hogy legalább negyven körül járhat. Ha egyedül lakik, lehet a) elvált, b) özvegy, c) elhagyott. Ha hideget ebédel, lehet hogy: a) nem telik neki melege, b) nincsen megszervezve az üzemi étkeztetés, c) nincsen kedve lemenni, mert rabja munkájának vagy főnökének, d) megszokta, különben is este mindig főz,

vagyis valamit összekotyvaszt magának. Ha indigóval ír: a) unalmas adatokat ugyanarra az úrlapra, b) másolatot a másolatokról, c) bármit, amit leíratnak vele. Miért nem szabad elfelejtenünk Wolfné nevét? Azért, mert a) fontos és hasznos munkáját „pontosan, szépen” végzi, b) mert még ebben is közepszerű, akinek a tulajdon főnöke is hajlamos elfelejteni a nevét, c) mert őt is elhurcolták, és vezetéknevével immár megnevezhetjük a névtelen mártírok egyikét, d) mert azzal lett mártír, hogy zokszó nélkül tűrte az írógépet is túlzakatólóló, életfogytiglan tartó migrént, e) mert sosem adta tovább a rúgásokat, f) mert sohasem vonta vissza a méltatlanra pazarolt jószágot. Nem folytatom a találgatást, mert van egy igen merésznek tűnő hipotézisem: Wolfné nevét azért kell megjegyezni, mert *ember*.

Hogy mire vagy kire gondolok? Először is a csupasz majomra, aki az emlősvilág zavarba ejtő sokfélesége után *egyetlen egy faj* maradt. Igaz, ez — erről még esik szó — *végtelesen sokféle*. Egyikük Wolfné. A csupasz majom egyfelől a fejlődés csúcsa, másfelől meglehetősen maradi állat. Nézzük csak kezén öt ujját. A költőt persze a csillagra emlékezteti, a biológust viszont a hüllőkre. A komolyabb emlősökhöz képest az ember túlságosan is korán jön a világra, szervei jóval kevésbé specializálódtak, igaz, éppen ezért bámulatosan *sokoldalúak*. Nem is beszélve arról, hogy éppen az ember tud úgy viselkedni, mint az állat, ezzel szemben a barom mindig „rendesen”, vagyis programja szerint viselkedik. A felegyenesedett csupasz majomnak tekintete lett, emlőiből keblek. Szemben a tökéletes programmal rendelkező állatokkal, emberünk *meghatározatlan* állat, aki a „mire való?”-n kívül (ez az állat kérdése lenne, ha kérdezni tudna) a „mi ez?” kérdést is felteszi, s ebben már benne van a „miért?” is. Az elefánt is elmegy az elefánttemetőbe, de meghalni, az ember meg halottait látogatni, vagyis feltámadni.

Tegyük fel, hogy egy bolygónkra küldött marslakónak csak egy órája van, hogy kitalálja, az itteni élőlények közül melyik a legfejlettebb. Ha elég okos, elmegy az állatkertbe, s ott rögtön észreveheti, hogy a szabadon járkáló az, aki sem repülni, sem a víz alatt lenni nem tud, szép szőrzete sincsen, száguldani, bódülni sem tud akkorát, mint a ketrecben becs-

ben tartottak, s pompás kérődző gyomra sincsen, de... Szóval ebből könnyen rájöhet a marslakó, hogy ennek a lénynek kell legalábbis a legokosabbnak lennie. S ha marslakónk igazán jó fej, észreveszi — ennyire még emlékszik a teológiából, hiszen a Marson is van Isten —, hogy ez a lény is szentháromság: *a szóma, a psziché és a pneuma* szentháromsága. Testlélek, ráadásul kétféle lélek, s így az ember jogosan mondhatja, még akkor is, ha Wolfné, hogy „fáj a szívem”, és hogy „minden porcikámmal várlak”, s kijelentheti, egészségem és *egész-ségem* szervesen összefügg, s fel kellene már állítani az egészségügyi mellé egy egész-ségügyi minisztériumot is. Ezért szeretne orvosában — *nota bene*, miniszterében is — egy személyben szakembert, anyát, apát, papot és varázslót is látni.

A két lábon járó szárnyatlan angyal, vagyis az ember, érző és értő lény, értelmezve érez, és ellágyul egy matematikai levezetésen. Egyfelől rabja ennek a világábrázolásnak, amelyet érzékszervei és agya határol be, másfelől képzelete szárnyán kirepülhet ebből a kalickából. Az ember tehát nem palackba zárt szellem, hanem hús-vér gondolkodó. Az okos állattal szemben hősünk *tudatos és bölcs*, aki jól látja, hogy tudása körének területével együtt nő nemtudásának kerülete. Azt is tudja már, hogy a „gondolkodom, tehát vagyok” a többdimenziós ember észlénnyé silányítása, s hogy az ész-izmus szívtiprás és titoktiprás egyszerre, s azt is, hogy a „vagyok, tehát gondolkodom” jóval közelebb jár az igazsághoz. Érti a szakember meg az átlátó és értelmező ember, vagyis a diplomás és az értelmiségi közötti különbséget.

Az ember egyes szám első személy. Ebből következik *énessége és önössége*. Minden ember olyan, mint minden ember, mint néhány ember, s végül olyan, amilyen rajta kívül senki. Ugyan helyzetről helyzetre aktualizálódik személyisége, mégis döntőbb benne az állandóság, az önmagával való *azonosság*. Még a szélkakasemberek is csak önmaguk tengelye körül forognak. Oka is meg okozata is magának az ember. Van, lehet, lennie kell. Az ember ezt hirdeti: „Joliot-Curie téri, ötödik emeleti, kétszobás, alkóvos, beépített konyhabútorral fölszerelt, Sas-hegyre néző lakásomat sürgősen, ráfizetéssel elcserélném Joliot-Curie téri, ötödik emeleti, alkóvos, be-

épített konyhabútorral fölszerelt lakásra, a Sas-hegyre néző kilátással”. Mindennek ellenére az ember, ha Saulus is, egy szép napon Paulusként folytathatja önmagát. Amikor az Isten az ember orrába lehel teremteskor, feltölti nárcisztikus libidóval, vagyis az énszeretet alaptökéjével. Hogy ez aztán üdve vagy kárhozata lesz, nagymértékben rajta múlik. Elbújhat ugyan, mint Ádám Isten elől, de lelkiismerete megszólal még az ateistában is: „Ádám, hol vagy?”

Talán azért születik az ember olyan tökéletlennek, hogy a szülői szeretet erszényében töltsön jelentős időt, s már onnan dialógust folytasson a felnőttel. Ez a dialogizáló lényecske nem csökevény, de nem is kis felnőtt, hanem embergyerek, aki a maga nemében tökéletes, illetve csak saját szintjéhez képest lehet elmaradva. Tökéletes, mert lehetőségei vannak. Ezt szeretik benne. Ezért lesz belőle egy, a téridőben soha véget nem érő kalandos utazás közben *érett személyiség*, aki életigenlő, önálló, belső kontrollja, önbizalma van, problémákra hangolt, rögtönözni képes, feladattudata van, felelősséget érez, még az őt meghatározó kultúrától is képes függetlenedni, képes nyelveket megtanulni, s nyelveken szólalni. A befogadás állandó frissessége jellemzi. Társas és társadalmi lény, mély, de válogató kapcsolatokra képes. Nyitott a végtelen horizontok felé, erkölcsi szilárdság jellemzi, képes a befogadásra és önmaga, a természet és a másik elfogadására. Ilyen lenne Wolfné? Ilyenek lennénk mi? Ez persze ideáltípus, de tudunk róla, meg vagyunk fertőzve vele, a hetedikkel, akit talán csak halálunk pillanatában érünk utol. Addig is mondhatjuk a költővel:

*„S ha mindez volt, ahogy írva,
hét emberként szállj a sírba.
Egy, kit tejes kebel ringat,
egy, ki kemény mell után kap,
egy, ki elvet üres edényt,
egy, ki győzni segít szegényt,
egy, ki dolgozik bomolva,
egy, aki csak néz a Holdra:
Világ sírköve alatt mégy!
A hetedik te magad légy.”*

Hősünk, az ember, *társas lény*. Persze az állat is társas lény, s az ember mint társas lény, jócskán a természetbe ágyazott. Hiszen ugyancsak agresszív (vagyis energikusan kezdeményező) és gondoskodó lény, mint állattársai. Csak-hogy az embernél ehhez még hozzájön az *ítélő ész*, és az ésszerűvel szemben cselekvő emberben a *lelkiismeret*. Minden ember elkövet ilyen „butaságokat” életében: hátvédként nem kaszálja le a kapura törő csatárt, s ezért csapata gólt kap, kereskedőként nem csapja be a vevőt, s ezért csak hideget tud ebédelni, nem csinál a rábízott titkokból bombaüzletet, s ezért kiröhögik, és nem nevezik ki még alcsoportvezető-helyettesnek sem. Úgy társas lény az ember, hogy társa titok marad számára, mégis megpróbál kapcsolódni. Sokkal többet érez szerelme iránt annál, hogy „szeretlek”, s mégis kimondja, s mégis elhiszik neki. Tud még beszélni kacintással, hallgatással és tánccal is. A gyermek mosolyának *jelentést tulajdonít* az anya, ő meg elhiszi anyjának, hogy jelent valamit, s újra mosolyog. A „gondolkodom, tehát vagyok” jócskán földhözragadt kijelentés ahhoz képest, hogy „létezem, tehát eltérek”, ami azt jelenti, hogy beléphetett a két, eltérő titkot képviselő ember közös világába. *Megértésnek* is nevezhetjük ezt. Ki önmagamból, be a másik horizontjába, közben elősegítjük egymás megteremtését. Nem attól vagyok ugyan, hogy te vagy, de attól tudom, hogy vagyok, hogy te vagy.

Az „én-az”, „én-ő” és az „én-te” viszonylatok skáláján kell megtanulnunk játszani. Sokunknak ez túl bonyolult, s tárgynak, eszköznek, vagyis „az”-nak tekintjük a másikat. Vagy pedig úgy járunk, mint Bulgakov hőse, Prohor Petrovics, akiből csupán egy öltöny maradt félelmetes íróasztala mögött. Vagy pedig barátok helyett haverokat tartunk. Ugyanis egy barát sokat fogyaszt. Megértést, szeretetet, ilyesmit. Hősünk, az ember azt is észrevette, hogy minden kapcsolat mintája az anya-gyermek kapcsolat, mert aszimmetrikus, mert egyik fél sem szab feltételt, s ezt alkalmazni lehetne a felebarát esetében is, mert vele kapcsolódva is érezhetem, hogy adni jobb, mint kapni.

Hősünk az ember *fele-ség*. Akkor is, ha férfi, ugyanis kiegészítésre szorul, ha egész-séges akar lenni. Egyik lehetőség a férfi és nő egysége a *szerelemben*, amely szex + erősz +

filia + agapé képlettel ábrázolható, vagyis a nemiséghez hozzáadódó háromféle szeretet jellemzi: először a kívánó és vágyakozó, másodszer a másokban személyt vagy titkot tisztelő, harmadszor a feltétel nélküli, odaadó szeretet. Kölcsönös alárendelődés, amelynek keretében mindketten felemelkednek.

Hősünknek sokféle *hovatartozása* van, ezek egyike a *család*. A család viszonylatok viszonylata, amelynek főszereplője a homo familiaris. Mivel a családnak ember-szentháromságok a tagjai, a család vitális, pszichés és pneumatikus kapcsolatrendszer. Nyelvek bábele és nyelviskola. Különböző szeretetfajták gyakorlóterepe és lelkiezmű. A társadalom alapsejtje, tagjai kapcsolatainak gyűjtőlencséje, tagjai világának össz-világa. Összefoglalva: a család keltető, éltető, etető, altató, elrejtő, készítő, biztató, oktató, indító, röptető; adott és választott, demokratikus és hierarchikus, fészek és rivalda, alpári és fennkölt, pokol és mennyország, füledt és meleg, árulás és szentség, perpatvar és béke, lélekvesztő és bárka, töredék és egész. Azért is alapsejt, mert mindebből sok minden ráillik másféle emberi együttesekre is, a kisközösségtől a nemzetig.

Hősünk, az ember — és persze Wolfné is — *munkálkodik*, vagyis dolgozik, robotol, güzül, vállalkozik és alkot. Nem mindig sikerül neki egységbe hozni munkáját életével, szakmáját egyéniségével, de a „pontoan, szépen” élménye akkor is megadathatik neki, ha munkájának más fölözi le a hasznát, ha évtizedeken át csak „Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő. Közibük rakja az indigót. Ír.” Hősünk elvben, „mint minden ember, fenség”, a gyakorlatban vannak nála egyenlőbbek, és vannak legegyenlőbbek is. Botor módon egyenlő akar lenni, pedig csak *egyenrangú* lehet, méghozzá azért, mert különbözik, mert *egyedi*. Mivel az ember minden viszonya egyenlőtlen, szüksége van az egyenlőségjelekre, s erre a célra szolgál a jog, a kommunikáció, a demokrácia, az erkölcs, de a leghatékonyabb a szeretet. A szeretetnek különböző szintjei és színterei vannak, s hajlamosak vagyunk megfelekedni arról, hogy köztük van a népek, a kisebbségek és a bűnös emberek felszabadítása is.

Hősünk jó esetben *művelt*, ami annyit tesz, hogy viszonyul, hogy meghatározottsága ellenére is képes cselekedni, hogy nyelveket tud és jeleket ad, hogy jelent valamit, hogy távlatos. Míg az állat megszűri, az ember megsokszorozza a világot. Azt is jelenti, hogy az embernek nemcsak élete, hanem életszínvonala, életmódja, életvitele, életstílusa és életminősége is van, hogy nemcsak jólétre, hanem *jól-létre* is szüksége van, így aztán nemcsak népjóléti, hanem népjól-léti minisztériumra is. Az ember szeretettel és szakszerűen sűrű-forgó Márta, és a jobbik észre odafigyelő, értéket felfedező és az érték előtt elnémuló Mária egyszerre. A jól-léthez humanizált humán-szervezetekre van szüksége az embernek: pedagosaurusok helyett emberi léptékű iskolára, kórház-üzem helyett és mellett háziorvosra, kultúrpalota helyett otthonos klubra, egyházközségre, kocsmára és egyéb hiteles helyekre, művelődéspolitikai irányítás helyett pedig szabad művelődésre.

Hősünk *világgevő* lény, aki átlépheti határait, aki megismerve korlátait, megszabadulhat azoktól, aki tudja, hogy a *szabadság* párbeszéd, s azt is, hogy az alapvető szükségletet jelentő biztonság, ha egyeduralkodó céllá válik, akkor megveszi a bizalmat, a kezdeményezést, a fantáziát, a kapcsolatot. Tudja, hogy a szabad ember a titokra is nyitott, s az szabad, aki szeret, hogy még a tudás, „az én tudásom” is elválaszthat a másiktól, s világgevő éenségem önösségem börtönébe kerülhet.

Az ember *kérdő-jel*, aki nem hiszi el Wittgensteinnek, hogy amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell, s dadogni kezd, és dadogásából János-passió, Isteni Színjáték, A Mester és Margarita, Magányos cédrus, Stalker, Sörgyári capricció, A szív segédigéi, Kései sirató és Trilla is lehet. És ettől még nem kell feltétlenül gögösnek lennie, sőt így lehet alázatos szolgája a kimondhatatlannak, hiszen végül mégsem tudja kimondani, de azért kicsikart a kimondhatatlansból valami kis előleget.

Emberünk *honnan-hová* lény, vagyis *történeti*. Mivel szerzett tulajdonságai nem öröklődnek, kénytelen az előző nemzedék vállára állni, s a *hagyomány* parazsából tüzeket lobbantani. Még vitatkozik azon, hogy van-e a társadalomban is

fejlődés, vagyis dimenziónyerő átalakulás, azt azonban már eléggé világosan látja, hogy a válság és megújulás általában együtt jár, hogy a kisebb erdőtűz azzal, hogy leégeti az aljnövényzetet, megóv a katasztrofális erdőtűztől. Ez azért nem jelentheti azt, hogy játszadozhatunk a tűzzel. Az ember *jövő idejű* lény, s ha olykor el-eljátszik a földi öröklét gondolatával, hamar fölismeri ennek abszurditását, hiszen ez nemcsak azt jelentené, hogy nem hal ki előlünk az őszünk és a főnökünk, hanem — és ez ezerszer súlyosabb ennél a kellemetlenségnél —, hogy a végtelenségig elodázhatnánk döntéseinket, jócselekedeteinket. Jobb akkor már *halandó beavatottnak* lenni, mondja az ember, s olykor élesen érzi, hogy „Tudunk egymásról, mint öröm és bánat. / Enyém a múlt és övék a jelen. / Verset írunk — ők fogják ceruzámat / s én érzem őket és emlékezem”.

Hősünk hajlamos megfélekedezni arról, hogy *kozmosz* lény, s megpróbálja legyőzni a természetet. Napfivérét, holdnővérét, földanyját, tűzőccsét és vízhúgát elárulva, elfeledve, megbecstelenítve dunasaurusokat épít, pedig a természet is abbahagyta a gigantomániát, s a saurusok után rátért az emberszerű lényekre. A természetet denaturáló ember divatos gázálarcot próbálgatva rájön, hogy ő nem tulajdonos, hanem csak *megbízott*, nem uralkodó, hanem csak sáfár, hogy a kozmosz szerves és öntudatos része.

A kapura törő csatárt mégsem elkaszáló hátvédre sokfélélt kiabálnak, de akadnak, akik egyszerűen csak *lelkiismeretes* embernek tartják, vagyis értékérző és ítéletalkotó képességgel rendelkező *erkölcsi lénynek*, aki saját hanggal is rendelkezik, aki *felelősséget* érez létezéséért, aki meg tudja különböztetni a bűnt a bűnöstől, vagyis meg tudja bocsátani az amúgy jóvátehetetlent. Tudja, hogy a valaki ellen irányuló *bűn* mindenki ellen irányul, hogy van névtelen bűnösség is, hiszen világunk büntethetetlen, sőt a néma közmegegyezéssel szankcionált bűnöktől hemzseg. Vagyis hát: a rendszerek bűne többé-kevésbé mindig a mi bűnünk is. Hősünk látja vagy legalábbis érzi a *rend* és a különféle rendszerek különbségét. Érzi, hogy igenis van alapja annak, hogy egy anya a legnagyobb világégés közepén is azt „hazudja” gyermekének, hogy „ne sírj, nincs semmi baj”. Miért? Mert benne van az ősz-

bizalom, az ösztönlét alatti másik tudattalan, amit aligha tár fel a pszichoanalízis, mégis nyilvánvalóvá válik, amikor a nagy társadalmi rendetlenségek közepette azt mondjuk valakinek, hogy „oké”, vagyis hogy rendben van.

Hősünk lehet felelőtlen optimista és felelősen borúlátó, ám mindkét esetben vallhatja, hogy „lesz még egyszer ünnep a világon!”, hiszen nemigen tehet mást, minthogy *ráhagyatkozon* a Létre, amely nem ereszti el, mágnesként vonzza a valóságot. Minket is, Wolfnét is. Ez lehet *örömünknek* is forrása, vagyis ez hitelesíti a társaink által szerzett örömet. Ezért misztérium végső soron az öröm. Ezért válaszolhatja valaki a „Miért olyan szomorú?” kérdésre — halálos pontosan kifejezve lelkiállapotát — azt, hogy „Mert boldog vagyok”. Így lesz élesztőnk az a *humor*, amely az egész szemszögéből nevet a részlegesen, ezért egész-séges a rész kinevetése.

Hősünk, az ember *véges és végtelen*. „Hirtelen-váratlan halandó”, ahogy Woland magyarázza az észelvű kritikusnak. Végetérés? Atlépés? Megérkezés? A semmibe vagy valamibe? Az élet-halál titkát firtató ember lassan kapisgálja: nem az élet és halál az ellentétek, hanem egyfelől a halál és a semmi, másfelől a halál és a szeretet. Hősünk rádöbben, hogy az el nem múló Lét abroncsa őrzi a halandókat is, hogy az ember a halálban sem szakad ki a Lét — egyeseknek Isten — erőteréből. „Születek születni, meghalok meghalni, születek meghalni, meghalok születni”: ilyen egyszerű ez, sóhajtja az ember, és ezért az eljövendő örökélet előtt — mert halandó — még egy kicsit élni szeretne. A „szeretlek, mert ilyen vagy” bármennyire is csodálatos, még az itt-lét szeretete, a „szeretlek, mert vagy” már a Létre hivatkozik, ezért hathatós ellenszere a nemlétnek. Erre is képes az ember, mert az itt-létben is átlépő, vagyis transzcendáló lény, aki nagy pillanataiban már előlegben odaát járt, vagyis fölismeri, érzékeli: egy „különös úr” vendége talán, meglehet.

Most már világos, hogy Wolfné nevét azért kell megjegyezni, mert egyetlen másikkal sem helyettesíthető fenség. Most már azonban az is kérdés, kell-e tudnunk *titkát* is? El is kell köteleznem magam azzal, hogy megjegyzem a nevét? Vagy talán már késő, mert egy ízben, a sokezedik alkalommal összegyúrte a papírt, s azt kiabálta: „Elég!!!” Vagy csupán

belebámult a semmibe. Vagy eszelősen felnevetett, majd ezúttal azért is meleget ebédelt, de nem ment haza. Vagy hazament, és ott ürítette ki a fiolát. De előtte bedobta bugyuta vagy éppen döbbenetes versikéit több száz vagy csak egyetlen levélszekrénybe, természetesen név nélkül.

Mit tehetünk mi, emberek, Wolfnéért? Figyeljük nevét levélszekrényeken, lépcsőházi ajtókon, halálozási rovatokban, hosszú évek után ismét felhívjuk őt telefonon, hirdetést adunk föl „Trilla” jelígre. Sokan jelentkeznek majd: valamennyien húsz éve vannak a vállalatuknál, hideget ebédelnek, egyedül laknak, és elfelejtették őket.

Most már tudjuk, hogy azért kell eszünkbe vésni Wolfné nevét, mert a supersűrű őskása nem afféle üres semmizet, hanem egy tartalmas őskézdet, amelyben benne volt minden lehetséges, beleértve a regényt, a kiáltványt, a szamizdatot és a szerelmes levelet gépelő Wolfnét is. És benne volt az a Wolfné is, aki már húsz éve van a vállalatnál, hideget ebédel, egyedül lakik, akinek éppen azért kell megjegyeznünk a nevét, mert *őrá is ugyanúgy rá van szorulva az Univerzum*, mint bárki másra, mert csak mibennünk, mert csak őbenne tud önmagára ismerni.

Mind a négy evangélista beszámol a csodálatos kenyérszaporításról. „Ti adjatok nekik enni!” — szól Jézus tanítványaihoz, akik, vagyis mi, ezzel meghívást kapnak: *csodát tenni*, Ővele együtt. „Csak öt kenyérünk van és két halunk”, jelentik a tanítványok Márk, Lukács és Máté szerint. Kiket jelent a többes szám első személy? Az övéik is lehetnek a halak, hiszen halászbemberek, ám lehetnek az egybegyűltéké is. Lényeges ez? Annyiban igen, hogy Jézus nem a semmiből „varázsolt”, hanem az övékét, vagyis a mienkét osztotta, szaporította.

János elbeszélése a legpontosabb. Megjelöli a helyet, az időt, megadja a résztvevők létszámát is, és — mint a helyesen elvégzett osztás esetén a jótanuló — a maradékot is pontosan. Megnevezi a csodában közreműködő tanítványokat. Fülöptől kérdezi Jézus, hogy „Honnan veszünk kenyeret?”. Persze csak azért kérdezi, „mert próbára akarta tenni, maga ugyanis tudta, mit akar véghezvinni” — írja az evangélista. Fülöp — miként ama jótanuló — kiszámolja: „kétszáz dénár

árú kenyér sem elég”. Simon Péter testvére, András szólal meg, de János szerint nem azt mondja, hogy „van öt kenyérünk és két halunk”, hanem azt, hogy „van itt egy fiú, akinek van öt árpakenyere és két hala”. Egy epizódszereplő jelenik meg: a fiú. Övé volt az a semmiség, amely szétszatatott, az a korántsem üres semmi, amelyben benne volt minden lehetőség. Az is, amit Jézus véghez akart vinni, általunk. János elbeszélésében még inkább kidomborodik a tanítványok közreműködő szerepe, hiszen ők találják meg a fiút, aki a sokaságot, a „szürke tömeget” képviseli, vagyis hát benne az értéket. Ők, a beavatottak *közvetítenek* a fiú és Jézus között, aki „tudta, mit akar véghezvinni”. Természetesen tudott a fiúról is. János jóvoltából tehát megismerhetjük a névtelen, ám korántsem jelentéktelen és érdemtelen epizodistát, az *embert*. De hiszen nem is névtelen. Mi már tudjuk a nevét, mert megjegyeztük: Wolfné. Wolfné. Wolfné.

(1991)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Emberképtár

„Kalle felesége: — Nem kéne most már visszatérni arra a kérdésre, hogy mi az ember? Írjátok rá a neveteket a papírra, összeszedem.

Elma: — Jaj, hát én most lemaradtam.

Leevi: — Írjál valamilyen szót.

Elma: — Aha... világos.

Leevi: — Ezt írod? Tulajdonképpen az ember lehet világos is.

Kalle felesége összegyűjtötte a papírokat, és odaadta férjének. Kalle felkapcsolta az állólámpát, és munkához látott.

— Olyan sorrendben olvasom fel, ahogy itt vannak. Az első válasz: kétlábú emlős.

Kalle felesége: — Ez az enyém. Igaz, hogy én mondtam, hogy írjuk fel a neveket, de én elfelejtettem.

Kalle: — A gorilla is kétlábú emlős.

Kalle felesége: — Hát én úgy gondoltam, hogy a majmoknak csak kezük van, lábuk nincs is.”

Egy finn író, *Laari Viita: A végtelen bennem van*¹ című regényének olvasója lehet részese ennek a társasjátéknak, amelyben még a következő embermeghatározások fordulnak elő: „isten képmása”, „a tűz ura”, „kétlábú emlős, aki nem majom”, „öngyilkos”, „akarat”. A regénybeli társaság tagjainak lehetőleg egy szóval kellett meghatározni az embert, azoknak viszont, akiket én kértem meg, öt-tíz soros *lexikoncikk*et kellett írniuk, és erre öt perc állott rendelkezésre. Gyerekek, ifjak, felnőttek és öregek, általános iskolások, szakmunkástanulók, gimnazisták, egyetemi felvételig készülők, főiskolások, segédmunkások, szakmunkások, adminisztrátorok, technikusok, tanítók, tanárok, könyvtárosok, népművelők szociológusok, orvosok, természettudományos és műszaki értelmiségiek, politikai munkatársak, KISZ-veze-

tők, felsőfokú politikai továbbképzésen résztvevők, népőiskola hallgatói, vallásos kisközösség tagjai, civil foglalkozású hitoktatók, olvasótábori csoportvezetők, szerzetesnövendékek, tanyasiak, falusiak, kisvárosiak és fővárosiak *embermeghatározásait* gyűjthettem össze, szám szerint ezret, hogy fogalmat alkothassak: *miféle emberképek léteznek Magyarországon a nyolcvanas években.*

(*Motívumtár*) Valamivel több mint háromszáz motívum fordult elő az átlagosan 50 szavas meghatározásokban. A meghatározásoknak legalább három százalékában a következők szerepelnek:

gondolkodás	521
a fejlődés csúcsa	208
társadalmiság	182
munka	179
tudatosság	174
érzelem	167
kommunikáció	151
természeti lény	138
teremtény	103
a természet átalakítója	97
két lábon járás	94
közösség	91
kétnemű	90
szeretet	89
állatból fejlődés	85
alkotás	78
önmegsemmisítés	76
tudás	75
rossz	74
akarat	73
Isten teremtménye	69
szabadság	62

idegrendszer, agy	60
tervezés, célkitűzés	56
jó és rossz vegyüléke	54
személyiség	53
ösztön	51
lélek	50
szaporodás	50
szellemiség	45
képességek	45
gyűlölködés	44
csodálatosság	43
kéz, ujjak	43
szerszámhasználat	42
fejlődése nem fejeződött be	41
tevékenység	41
öntudat	41
önállóság	39
család	38
a bőr színe	38
mindenhatóság	34
kultúra	34
civilizáció	34
fiziológiailag is fejlett lény	33
önzetlenség—önzés	32
végesség	32
a természet elpusztítója	31
tanulás	30 eset

Az, hogy a homo sapiens meghatározásaiban a *gondolkodó lény* szerepel leggyakrabban, igazából senkit sem lephet meg, az azonban igen, hogy az értelmi lény háromszorta gyakrabban fordul elő, mint az *érzelmi lény*. Az *élet egészen más* című tévéműsor-sorozatban² beszélgető tudósok (Ágh Attila, Buda Béla, Fehér Márta és Nyíri Tamás) véleményét igazolja, akik akut érzelemhiányt diagnosztizáltak. Feltűnő, hogy a *szeretni képes lény* nem sokkal gyakrabban fordul elő, mint az *önmagát megsemmisíteni képes*. Feltűnően ritkán bukkan elő ezekben az embermeghatározásokban a *szabadság, a végesség, az erkölcsiség és a szépség*.

A gondolkodáson kívül még a meghatározások 29 százalékában szerepelt olyan motívum, amely az *értelem* dimenziót képviseli. Ez volt az a dimenzió, amely leggyakrabban szerepelt azokban a meghatározásokban, amik nem reprezentatív, de eléggé sokféle társadalmi réteget képviselő mint átképeztek. A *társadalom* és a *lét*, a *biológia*, a *lélektan*, a *fejlődés* és a *munka* dimenziók a meghatározások harmadában-felében, az *ember—állat-különbség*, az *életmód*, az *erkölcs*, az *ember—természet-viszony* és a *transzcendencia* dimenziók az emberdefiníciók 18—28 százalékában fordulnak elő, valamiféle *negatívum* pedig minden harmadik megfogalmazásban.

Az embermeghatározások általában ötdimenziósak. Egy-két dimenzióval kevesebb (átlagosan 3,5) található a 10—12 éves gyerekek és a fizikai dolgozók, valamivel kevesebb (átlagosan 4,7) a műszaki értelmiség, valamivel több (5,6) a gimnazisták és (5,3) a természettudományos értelmiség meghatározásaiban. A világnézetileg közömbösekekben átlagosan 3,7, a magukat istenkeresőknek nevezőkében 4,2, a materialistákéban 4,9, a vallásosokéban 5,2 elem fordul elő átlagosan.³

(*Gyerekek*) A negyedikesek és ötödikesek, vagyis a 10—11 évesek emberképe több tekintetben erősen eltér a hetedikes-nyolcadikos gyerekektől.⁴ A kisebbek körében eléggé gyakori az olyan meghatározás, amelyben úgyszólván csak a *biológiai* dimenzió szerepel: „Az ember élőlény. Magas. Van fiatal, van öreg. Öt ujj van egy kezén. Van füle, orra, lába, körme. Két lábon jár, két keze van.” (11 éves városi kisfiú). Gyakori még ebben a körben az *ember és az állat különbségére* építő meghatározás is: „Az embert meg lehet különböztetni az állattól. Az embernek van két fajtája, nő és férfi. Az ember testből és lélekből áll. Az embernek esze van, az állat ösztöne után mén.” (10 éves tanyasi kislány). A harmadik leggyakoribb típus, amelyben mint az *élővilág csúcsa* szerepel az ember, ilyen: „Az ember a legokosabb a földön, és ő képes a leg-

többre, úgy a technikában, mint a tudás gyarapításában. Épületeket, boltokat épít, növényekkel és állatokkal népesíti be a földet.” (10 éves városi kisfiú).

(A 13—14 évesek emberképe egyrészt gazdagabb, másrészt jóval nagyobb a szerepe a *fejlődés*, a *munka* és az *értelem* dimenzióknak, és több mint kétszer annyi meghatározásban szerepel *negatívum*, mint a 10—11 évesek körében. Így fest egy tipikus meghatározás ebből a korosztályból: „Az embert a munka tette emberré. Tud írni, olvasni, étkezni és menni. Sok sejtből épült. Az ember erősebb, mint a nő” (14 éves tanulási kislány), és egy másik: „Nagyon sok mindenre képes, gondolkodásával emelkedett ki az állatvilágból. Kultúrát terem magának. Életkörülményeit maga teremti meg, fizető eszköze a forint. Iskolába jár, műveltségre tesz szert. A felnőtt ember dolgozik, a nő 55, a férfiak 60 éves korukban mennek nyugdíjba. Az emberek képesek egymás ellen harcolni.”

A 10—14 éves gyerekek emberképéből feltűnően hiányzik a *társadalom*, a *lélektan*, az *ember—természet-viszony* dimenzió, a kisebbekéből ezen kívül még a *fejlődés*, az *értelem* és a *munka* is. A 13—14 évesek embermeghatározásaiban jóval gyakrabban szerepel a fejlődés gondolata, mint a felnőttekében, beleértve a természettudományos értelmiséget is. Az ember és az állat közötti különbség csak a gimnazisták és a természettudományos értelmiség emberképében foglal el nagyobb helyet.

(Középiskolások) A *szakmunkástanulók* és a *gimnazisták*⁵ emberképének eltéréseit jól jellemzi a leggyakoribb motívumok sorrendje és százalékaránya:

gondolkodás	53	gondolkodás	76
az ember férfi és nő	45	társadalmiság	34
két lábon járás	43	a fejlődés csúcса	33
szaporodás	24	érzelem	30
állatból fejlődött	23	munka	26
munka	20	kommunikáció	23

Két tipikus szakmunkás-tanulói meghatározás: „Az embernek két lába, két keze és két emlője van. Öt lábujjuk és öt ujjuk. A fogazatuk harminckettő. Férfit és nőt különböztünk meg. A férfiak erősebb testalkatúak, a nők inkább gyengébb és szerényeb típusúak. A nők hozzák világra gyermekeiket, s a háztartásban is jobban feltalálják magukat.” (16 éves élelmiszer-kereskedő lány). „Az ember emlős. Gondolkodásra képes, értelmi képessége a legmagasabb. Az egész földet benépesítette, s a világúrt is meghódította. Nővényi és állati táplálékot fogyaszt. Lakhelyei lehetnek városok és falvak.” (16 éves fiú, hentes). Míg a szakmunkástanulók meghatározásai átlagosan 4,8, addig a gimnazistákéi 5,8 dimenziót tartalmaznak. A *szakmunkástanulók* definícióiban az *értelem* és a *biológia* dimenziók a dominánsak, az *értelem* dimenzió azonban az átlagos 79 százalékkal szemben meghatározásaiknak csak 67 százalékában fordul elő. A biológiaián kívül az *életmód* (elsősorban az öltözködés és a szórakozás motívumokkal) dimenzió az, amelyik az átlagosnál gyakoribb megfogalmazásaikban. Feltűnően hiányzik emberképükből a *lélektan* és még inkább a *lét* dimenzió, és az *értelem* dimenzióon kívül még az *erkölcs* is az átlagosnál ritkábban bukkan elő embermeghatározásaikban. A gimnazisták emberrajzaiban hét dimenzió is gyakrabban szerepel az átlagosnál: *értelem*, *munka*, *társadalom*, *lélektan*, *ember—természets viszony*, *fejlődés*, *ember—állat-különbség*. A gimnazisták meghatározásaiban kétszerte nagyobb a *negatívumok* aránya, mint a szakmunkás-tanulókéban, ami azt is jelentheti, hogy emberképük borúlátóbb, de azt is, hogy realisabb, mint szakmát tanuló kortársaiké.

(*Fizikai munkások*) A fizikai munkások⁶ legtöbbször szerint az ember egy olyan gondolkodó lény, aki képes és hajlamos önmagát elpusztítani. A legtöbb kifejezetten pesszimista emberkép ebben a rétegben található, különösképpen a huszonéves férfiak körében. Ebben a rétegben a leggyakoribbak a *racionalizáló* és a *szociologizáló* redukciók, ilyenek például: „Az ember a legfejlettebb élőlény a Földön, amely a szocializmust építi most. Társas lény.” (20 éves lakatos), „Az ember szellemileg a legfejlettebb lény, és a társadalmi rendszer építője. Ha kell, ha nem, pusztít és öl.” (25 éves vágár), „Az ember olyan értelmes lény, hogy a legértelmetlenebb módon tudja elpusztítani magát.” (22 éves gépszerelő), „Az ember egy munkaeszköz, mert ha nem dolgozik, lecsukják.” (20 éves segédmunkás), „A világegyetem leggyarlóbb és magasan a legintelligensebb élőlénye, aki nemre, fajra, életkorra való tekintet nélkül képes kiirtani önmagát.” (25 éves géplakatos). A fizikai munkások emberképe a dimenziók és a motívumok mennyiségét illetően leginkább a 10–12 éves gyerekekéhez hasonlítható. Ebben a rétegben a legnagyobb a szakadék az okos és az érző ember között, hiszen hat az egyhez az *értelem* és a *lélektan* dimenziók gyakoriságának aránya. Az érző és akaró emberen kívül a *biológiai* és *társadalmi* lény is az átlagosnál jóval ritkábban jelenik meg meghatározásaikban, miként az *erkölcs* és az *ember—természet-viszony* dimenzió is. Elégge meglehetősen redukált emberképében a homo sapiens legalább sokféle (férfi és nő, különböző színű, nyelvű, különféleképpen öltözködő ember), addig a náluk csak öt-tíz évvel idősebb szakmunkások embere elsősorban az önmaga és társai ellen forduló „szuperokos” lény.

(*„Humán” emberképek*) Tanítók, humán szakos általános és középiskolai tanárok, könyvtárosok és népművelők emberképének összevetésére nyílt módomban.⁷ A tanítók emberképében az *értelem* a domináns, a *lét* és a *lélektan* a szub-

domináns dimenzió (mindhárom az átlagosnál gyakoribb ebben a körben), miként a *munka* is „Az eddig megismert világ-egyetem legfejlettebb élőlénye, legalábbis őszerinte. Gerinces, emlős. Optimista források szerint tervszerűen, tudatosan cselekszik. Környezetét saját kényelme szerint próbálja átalakítani. A természetes kiválasztódást háborúval és egyéb intézményesített pusztítással pótolja évszázadok óta.” — írja egy 26 éves tanítónő; „Gondolkodni tudó, tudatos tevékenységet folytató, beszélő, cselekvő élőlény, a természet ura. Bonyolult testi-lelki felépítésű. Jó és rossz tulajdonságainak sokasága teszi kiismerhetetlenné. Jövőjét jobbra tevő és káros tevékenységet egyaránt végez. A Föld csodálatra méltó szörnyetege.” — fogalmaz egy 32 éves társa, mindkettőjük meghatározása tipikus ebben a körben.

A humán szakos tanárok emberképében az értelem és a lét dimenzió uralkodik, s a biológia dimenzió van szubdomináns helyzetben. Feltűnő, hogy az erkölcs dimenzió háromszor, a lélektan pedig kétszer ritkábban fordul elő meghatározásaikban, mint a tanítókéban. Sommásan hangzik, ám bizonyítható, a tanítók emberképe valamivel emberközelibb, mint „a náluk diplomásabb” tanároké. Az állatvilágból a szerszámkészítés, a beszéd és a gondolkodás révén emelkedett ki. Benne az anyag öntudatra ébred, felismeri végessége korlátait. Ez felébreszti benne a vágyat a természettel való egyesülésre, így különféle felesleges dolgokat talál ki, úgymint költészet, szerelem, szeretet, értékes emberi tevékenység. Ez a racionális hit segíti, hogy eltöltse öntudata. Alacsonyabb fejlődési fokra való visszatérése után mint virág, gomba, gyom, csillagközi por, tenger és lencsefőzelék folytatja életét.” — írja egy 32 éves magyar—történelem szakos általános iskolai tanár, és hasonlóképpen gondolkodik az emberről az általam megkérdezett tanárok fele. A másik részük azonban így: „Az ember gondolkodó lény, munkavégzésre képes egyén. Eszik, iszik, dolgozik, szórakozik.” (23 éves orosz—magyar szakos általános iskolai tanárnő), vagy eképpen: „Az ember biológiai lény, akinek életcélja van: a környezet és a társadalom megismerése és átalakítása, a tudatosan megtervezett céloknak megfelelően; küzdeni ereje szerint a legnemesebbekért.” (36 éves magyar—történelem szakos tanárnő), vagy pedig imí-

gyen: „Az univerzum része, az anyag önfejlődése során annak öntudatra ébredt része. Az állatvilágból emelkedett ki, melynek nyomait sok esetben és egyedben még ma is őrzi. Fejlődése során a tökéletes önpusztulás különböző módjait dolgozta ki. Jelenlegi fejlődésének csúcsa a homo pedagogicus.” (36 éves angol—német szakos tanár).

A könyvtárosok és népművelők emberképe négy ponton tér el a humán szakos tanárokéétól: jóval kisebb a súlya *a lét, a munka és az ember—állat-különbség*, s nagyobb *a lélektan és a társadalom* dimenzióinak.

(„Természettudományos” és „technokrata” emberkép) A természettudományos⁸ pályán működők vagy arra készülők emberképének középpontjában is leggyakrabban a gondolkodó lény, illetve az *értelem* dimenzió áll, az átlagosnál gyakrabban előforduló dimenzió azonban *a biológia, az ember—természet-viszony, a fejlődés és az ember—állat-különbség*. A munkamegosztásban elfoglalt hely és az érdeklődési kör lenyomata eléggé egyértelműen kirajzolódik ezekben az emberképekben, főképpen a biológusokéban és az orvosokéban: „Két lábon jár, kezeit munkavégzésre használja. Agya igen fejlett. Képes átalakítani környezetét. Tudatos gondolkodásra képes. Az élő anyag legmagasabban szervezett formája.” — írja egy 26 éves biológiahallgató nő, és ehhez igen hasonlókat diplomás orvosok és biológusok is. A „természettudományos” emberképek többségére jellemző a biológiai redukció, a meghatározottságok túlhangsúlyozása. „Az élőlények között a legértelmesebb. Nem megismerhető, mint minden élőlény. Csak durva szerkezetét lehet definiálni. A definíció csak a racionális részről mond valamit.” Ez a meghatározás — jellemző módon — egy elméleti fizikusé, „a testből és lélekből felépülő, a testi kívánságait fegyelmezve szellemi örömekre vágyó” ember pedig egy matematika—fizika szakos tanár emberkoncepciója.

*A műszaki diplomások*⁹ emberképe kevesebb elemű, mint a természettudományokkal foglalkozó értelmiségé. Mind a *biológia*, mind a *társadalom* dimenzió az átlagosnál ritkábban fordul elő körükben, mint a másik, „reál” réteg emberképeiben. Szikrázóbban *raciónalis* rajzolatok, mint a példák is érzékeltetik: „Társadalmi lény, aki a társadalmi-természeti javak elsajátítását tudatosan szervezve végzi kisebb és nagyobb közösségek szükségleteinek kielégítésére a céltudatos alakításra” (42 éves vasúti mérnök); „Biológiai lény, mert a legfejlettebb az élővilág rendszerében, de a munkavégző képesség kiemelte az élővilágból, s többé, mint biológiai lény, már nem alkalmas egyéni életre. Társadalmi lény, mert tudattal rendelkezik, a munka előre való elgondolása, az anyagi világ átalakításának vágya, a társadalom bővített fejlesztése, a munkaerejét megsokszorozó csoportmunka jellemzi” (52 éves agrármérnök); „Olyan anyagi szerveződés, amelyben a kozmosz visszatükröződik, s minden téren irányított, meghatározott” (34 éves gépészmérnök).

(*Szociológusok*)¹⁰ Óvatosak, kevésnek találják a tíz sort és az öt percet, s nem tartják jellemzőnek a szociológusokra, amit leírtak. Én viszont — érzékelve azt is, hogy a szociológus is annyiféle, ahány — igen. Bizonyítéku három, szociológusok által rajzolt emberkép: „Az ember kétágú lény, ezzel különbözteti meg magát másféle élőlényektől. Felállt, s valamilyen oknál fogva úgy is maradt. Kétfelé ágazó lény: elágazik önmagától és önmagához. Köp arra, ha méltóságában sértik, de önmagát csak ritkán köpi le, akkor, ha maga sérti maga magával az emberi méltóságot, amiről azonban nem hajlandó emberszabásúan gondolkodni.” (36 éves szervezet-szociológus); „A természetben végbemenő változás során az alacsonyrendű élőlények fejlődésével alakult ki, aki létezése első pillanatától a környezetéhez való alkalmazkodást tanulta, majd annak átalakítására törekedett. Célja, hogy a gyakorlat szubjektumává váljék.” (52 éves nevelésszociológus

nő); „A főemlősök rendjébe, az emberfélék családjába, az emberi nemhez tartozik: homo sapiens. Az emberszabású majmokkal közös őstől ered. A természeti és társadalmi fejlődés során kialakult nála a munkavégzés, a beszédképesség, a gondolkodás.” „Nádszál az ember, a természet leggyengébb nádja, de ez a nádszál gondolkodik”, „Az ember sárkányfogvetemény: Nincsen remény! Nincsen remény!” „A szűk helyen képtelen vagyok az emberiség önmagáról alkotott megfogalmazásait bővebben idézni, melyek közül más-más hangulatban, más-más aspektusból nagyon sokkal egyetértek, s nagyon sokkal nem. Önálló embermeghatározásra nem vállalkozom, noha saját egyéni létem és az emberiség sorsa mindennapi gondom” (54 éves művelődésszociológus).

(*Személyzetisek*) Emberekkel foglalkoznak ők is, az alkalmazott embertanban járatosak, munkaköri ártalmuk következtében hajlamosak arra, hogy az embert káderre vagy munkaerőre redukálják. Akiknek embermeghatározásait megismerhettem, azok közé tartoznak, akiket politikai továbbképzésre iskoláztak be.¹¹ Meghatározásaik az *értelem és társadalom* dimenzióra épülnek, amelyen kívül olykor két-három másik is megjelenik. Dimenziógazdagságuk alapján a mérnököké és a humán értelmiségieké közé helyezhetők emberrajzaik: „Az ember a legfejlettebb lény. Képes gondolkodni, munkát végezni, érezni. Életének fontos része az egymással való érintkezés. Az EMBER szerintem, aki őszinte, egyenes és lelkiismeretes, aki embertársát segíti, és nem tiporja el.” (35 éves nő); „A társadalom életében a legfontosabb tényező, mert a társadalom politikai, gazdasági és kulturális céljainak megvalósítását az ember viszi véghez. Ember nélkül nincs társadalom. Az ember teremtette meg a múltat, a jelent, és alakítja ki a jövőt.” (43 éves nő); „Olyan természeti lény, amely gondolkodásra és meghatározott cselekvésre képes. Különböző tudati szintekkel rendelkezik. Érző és érzelmet kiváltó képességgel rendelkezik. Természete és jelleme

formálható. Az életet csak közösségben képes elviselni. Különböző jó és rossz tulajdonságokkal rendelkezik.” (40 éves férfi); „Az ember tudatos lény, a munka kialakulásával fejlődött ki az állatvilágból. Közösségi magatartású. Tevékenységét tudatos cselekvés jellemzi általában. A mai emberrel szembeni követelmény az általános műveltségen túl a konkrét foglalkoztatási körében jelentkező ismeretek tudatos felhasználása, igény a társadalmi-közéleti részvételre. Jellemezze a humanitás az emberi problémák iránt. Legyen határozott, cselekvő.” (43 éves férfi).

(*Politikai munkatársak*)¹² Emberképükben a szociológiai és a gazdasági dimenzió a leginkább kidolgozott, jó néhányukban alig szerepel más ezeken a dimenziókon kívül, s amennyiben igen, ezek leggyakrabban vagy a természeti gyökerek, vagy a horizontális messianizmus. Meghatározásaikból nemcsak a marxizmusba való igényesebb belemélyedés, hanem a brosúrák hatása is jól kiérezhető: „Az élővilág tagja, az állatvilágból a munka révén, annak segítségével emelkedett ki. Egyedül rendelkezik a gondolkodás képességével, agya — a legmagasabb rendű szervezett anyag — közreműködésével. Társadalomban él.” (35 éves nő, eredetileg népművelő); „Értelmes lény. Az állatvilágból fejlődött ki. Gondolkodásra képes, a második jelzőrendszer kialakulása révén gondolatait közölni tudja embertársaival. A környezete iránti kíváncsiság az alapja annak, hogy még mélyebbre hatoljon ennek a megismerésében, hogy a munka segítségével átalakítsa.” (33 éves férfi, eredetileg tanító); „Az evolúciós fejlődés csúcsa. Életét nem ösztönösen, hanem tudatosan szervezi. Közösségben él, önként magára vállalja a társadalom törvényeit. A beszéd és a kultúra birtokosa. Képes jövője tervezésére: egy minden eddiginél tökéletesebb társadalom felépítésére.” (47 éves férfi, eredetileg tanár). Emberképük — ha tetszik — az átlagosnál optimistább; ha tetszik, az átlagosnál idealistább, jellemző hiányai: a *lélektan* és a *lét* dimenzió.

(*Hitoktatók*)¹³ Felerészben diplomások, a többiek középfokú végzettségűek. A diplomásoknak nagyobb része műszaki vagy természettudományos értelmiségi. Keresztények, katolikusok, a világiak számára szervezett hitoktató-tanfolyam résztvevői. Az ő meghatározásaiknak is az *értelem* a domináns dimenziója, a szubdomináns dimenziók között — *lét, transzcendencia, erkölcs, lélektan* több olyan akad, amelyeknek átlagosnál nagyobb gyakorisága minden eddig sorra kerülő rétegtől megkülönbözteti őket. Jellemzőek a hiányok is: *a munka, a társadalom és az ember—természet-viszony* az átlagosnál ritkábban fordul elő meghatározásaikban. Mindezzel együtt emberképeik inkább *realisták*, mint *idealisták*: „Az ember a teremtetett és látható világ élő szervezeteinek legmagasabb fokán álló, és közben fejlődő testi és szellemi lény. Isten teremtő művének folytatója az univerzumban, aki isteni hasonlósággal bír. A szabadság adományával szabadon választhat jó és rossz között. Míg él, sohasem befejezett, mindig úton van az önmegvalósítás felé, aminek munkaeszköze a Szeretet, vagy az önlerombolás felé, aminek munkaeszköze a szeretetlenség.” (39 éves szakmunkás); „Az ember értelmes lény, aki képes önmagát és környezetét formálni. Önálló személyiség, mégsem teljesedhetik ki, csak másokkal közösségben. Tudja közölni önmagát, mégsem ismerhető meg teljesen, még önmaga előtt sem. Ösztönélete köti a testi valósághoz, értelme révén a szellemi létezéshez, halhatatlan lelke révén az Örökkévalósághoz tartozik.” (43 éves kertész üzemmérnök nő).

(*Olvasótáborok vezetői*)¹⁴ Egyik továbbképzésükön, a *Mi az ember?* című előadás előtt írták le embermeghatározásaikat. Megfogalmazásaikból kiérződik, hogy az olvasótábor definíciójának kulcsszavai között szerepel a világkép, a közösség, az emberkép és a személyiség is. Emberképük — bizonyára nem véletlenül — a hitoktatókéra emlékeztet leginkább: „társadalmi-történelmi fejlődés során kialakult legma-

gasabban szervezett élőszerkezet, mely tudattal rendelkezik. Meghatározzák érzelmi viszonyulásai, törekvései, ismeretei. Értékalkotó és értékmegőrző. Közösséghez tartozása jellemét meghatározza, öntudata pedig személyiséggé teszi, megkülönböztetve őnmagát másoktól.” (43 éves magyar—történelem szakos tanárnő); „Bonyolult, érzékeny műszer, alkotó és romboló, érzékeny lélek és pusztító vihar, becsületes és alpári, boldog és boldogtalan, gyermeteg felnőtt és vén gyermek, okos, bölcs és ostoba, csodálatos és rettenetes. Ez mind és még sokkal több.” (53 éves nő, politikai munkatárs); „Szárnyatlan gerinces. Kétlábú állat. Képes a nevetésre, gondolkodásra. Képes önmaga megismerésére és gondolatai megosztására. Képes a teremtésre és saját teremtményeinek — őnmagát is beleértve — elpusztítására. Reményei és hitei vannak, alkalmas a szeretet gyakorlására és önmaga ezáltal megmentésére.” (39 éves irodalom—rajz szakos tanár).

(*Emberorvosnak készülők*¹⁵) 18—20 évesek, orvosok akarnak lenni, ennek érdekében vesznek részt az egyetemi felvételre előkészítő tanfolyamon. Az emberek gyógyítására készülő fiatalok emberképe leginkább a biológiahallgatókéra emlékeztet: *Az értelem, a biológia, az ember—állat-különbség és a fejlődés* a leggyakrabban előforduló dimenzió. Feltűnő, hogy embermeghatározásaik motívumokban szegényebbek, mint a gimnazistáké. Önkéntelenül felvetődik a kérdés: leegyszerűsödött vagy célratörőbbé vált az egy-két-három-négy évvel ezelőtti emberfogalmuk, amióta ráálltak erre a pályára? „A biológiai fejlettség legmagasabb fokán álló élőlény. Rendszertani besorolás szerint a főemlősökhöz tartozik. A mai napig az egyetlen ismert, tudattal rendelkező lény. Körülbelül 160—180 cm magas, 50—90 kilogramm súlyú, haj-, bőr-, szemszín szempontjából rendkívüli változatosságot mutat.” (19 éves fiú). Ilyen és ehhez nagyon hasonló minden másodikuk meghatározása. Fűjják a leckét, a felvételi anyagot,

tudják, hogy az embernek „két keze, két lába és két szeme van”, hogy „génállománya öröklött, de megváltozhat”, hogy „a majmok fejlődési ága szakadt le az emberéről”, hogy „a homo sapiensnek négy fő fajtája különböztethető meg”, de csak a kisebbség tud arról, hogy „érzelmi reakciókra is képes”, hogy „egyszerre önző és mások felé forduló”, hogy „megmagyarázhatatlanul élnie kell, gyereket szülni, ebben örömet találni, s gondolkodni azon, hogy mi ennek az értelme”.

(*Emberhalászok*)¹⁶ Szerzetestanári pályára készülnek. A bencés rendbe és különböző tudományegyetemekre kérik felvételüket. Már két-három éve próbálják igazolni elkötelezettségüket. Emberképük motívumkincse az átlagosnál jóval gazdagabb, a többletet azonban nem csupán a középpontban álló transzcendens dimenzió adja, mert a számukra elsősorban *Isten képmását* jelentő ember egyben *biológiai, pszichológiai, szociológiai és erkölcsi* lény is, szabad és gondolkodó. Egy biológia—kémia szakra készülő emberhalász-növendék: „Az élők világában elfoglalt helyét legkézzelfoghatóbban szisztematikai helyének meghatározásával jelölhetjük ki: homo sapiens, mégis az embert több sajátos tulajdonsága (idegrendszerének fejlettsége, kultúrateremtő képessége) kiemeli őt az állatok közül. Testi felépítésével, evolúciójával belesimul az állatok világába, azaz nem érthető meg állatok nélkül, mégis összességében mai formájában nem magyarázható csupán evolúciójából, szerveinek működéséből. Valaha, törzsfjlődésének egy pontján Isten „lelket lehelt belé”. Isten gondolta ki ilyennek, és irányította aktívan kibontakozását. Istenre utalt lény, akinek igazán emberhez méltó hivatása van: kapcsolatba lépni Istennel.” És egy másik, 23 éves, nyelvek tanítására készülő emberhalász-tanonc meghatározása: „A teremtett világ legtitokzatosabb lénye, „sárból, napsugárból összegyúrva”, aki az alatta levő teremtményeket magában összefoglalja. Test és szellem egyszerre, tudata csak neki van a világban. Van azonban valami megsebzettség, rosszra-

hajlás is benne. Isten létezése nélkül még nagyobb titok, mint vele.” És egy matematika—fizika szakos tanárnak készülő bencés novíciusé: „A semmi és a minden koordináta-rendszerében bolyongó ember az öntudatlanság, a kétségbeesés, az öngyilkosság és a hit stációinak valamelyikében él. Jézus Krisztus megtestesülése óta a Kereszt koordinátarendszere is benne feszül a világban. Az ember a Keresztet formázza, a kifeszítettség a sorsa: erőfeszítés, kín, erőterek, vonzások és taszítások találkozása. A világ bűne miatt a Rendben is ellentmondásos ez a lét, hiszen az Istenre utalt ember autonómiára tör, alávetett és uralomra hivatott, esendő, és képes az abszolút értéket elismerni, bűnös és szent. Én a 23 évemmel többet nem mondhatok. Halálomban beszédesebb leszek.”

*(Népfőiskolások)*¹⁷ A Siómente Népfőiskolán a hat tan egyike — a történelem, a gazdaságtan, a kultúratan, a természettan és a társadalomtan társaságában — az embertan. A népfőiskolát szervező termelőszövetkezet elnöke „embernevelésnek” nevezte a népfőiskola elsődleges célját, amit a hallgatók embermeghatározásai is alátámasztanak: „Szerintem az ember olyan gondolkodó, érző, közösségi életet élő lény, aki öncentrikus beállítottságú, de a közösség érdekeiért életét is képes feláldozni. Biológiai szempontból legfontosabb jellemzője a gerinc, régebben ez meszesedett, ma eltűnőben van.” (24 éves villanyszerelő); „Gondolkodni képes élőlény, aki cselekedetének tudatában van. Fejlődőképes, hatni tud embertársaira, képezni tudja önmagát. A világ békéjét is képes megvédeni, de a leggonoszabb tettekre is képes.” (34 éves raktáros nő); „A legesetlenebb és a leghatalmasabb, a legkegyetlenebb és a legjóságosabb.” (30 éves egyéni gazdálkodó); „Az ember szerintem hangulati lény. Hiú, nem tudja magát függetleníteni az anyagi dolgoktól. Zsarnok azzal szemben, akit szeret, és minél jobban szeret, annál zsarnokabb. Azt hiszi, hogy különb az állatnál, de szerintem sokkal gyengébb,

sebezhetőbb, mert érzelmi világa van. A legfurább, legellentétesebb lény a világon. Homo sapiens!!!” (21 éves könyvelő-nő); „Az ember a legbonyolultabb élőlény a világon. Szélsőséges. Képes humanitásra és rombolásra. Az ember élete oly rövid, hogy mire megértene szerepét, már véget ér.” (40 éves hegesztő).

Bár akad elég sok mind az *egydimenziós embert* formázó, mind a társadalmi pozíció által eléggé egyértelműen meghatározott *redukált* emberképekből, az összegyűjtött ember-meghatározások ötöde-negyede nemigen fér bele ezekbe a kategóriákba. Akadnak olyan fizikai munkások, akik szerint az ember „a természet része, olyan lény, aki az állatnál magasabb rendűnek tartja magát, de ez mindaddig nem igaz, amíg lesz kizsákmányolt és kizsákmányoló. Az ember az embernek farkasa. Sajnos, nemcsak kenyérrel él, és így nem tud védekezni a hamis próféták ellen.” (33 éves lakatos); és akadnak olyan villamosmérnökök, akik szerint az embert „Teremtője egyszer felhúzta, azután célkövető gyakorlatokban telik el élete. Képes másokkal együttműködni és tudást felhalmozni. Tudását céltudatos tevékenységgel összekapcsolva halhatatlanságra tör, eközben szinte szabályszerűen hol magas csúcsokat ér el, hol szakadékokba bukik. Életét — mint minden életet — ciklikusság jellemzi, egyéni és társadalmi szinten egyaránt”; valamint akad olyan szakmunkástanuló, aki szerint az ember „Magas vagy alacsony, okos vagy buta, dolgozó vagy tanuló, szép vagy kevésbé szép, mottó vagy sovány, csinos vagy rosszul öltözött, jókedvű, rosszkedvű vagy közepes, magyarul vagy más nyelven beszélő, gazdag vagy szegény, szerény vagy beképzelt, ügyes vagy esetlen. Minden ember más tulajdonsággal rendelkezik, egyforma ember nincs.” Mindazonáltal még a besorolhatatlan, a rendhagyó és az eredeti emberképek nagy többségén is felfedezhető megalkotója életkorának, nemének, társadalmi helyzetének, világnézetének lenyomata.

A meglehetősen sokféle helyről összegyűjtött emberképek nagyobb része csupán alulnézete, oldalnézete, belülnézete vagy felülnézete az embernek. A meghatározások nagy többsége „*az ember nem egyéb, mint...*” típusú, eléggé ritka az olyan megközelítés, mint azé az olvasótábori mozgalomban résztvevő politikai munkatársé, aki ezzel „zárja” meghatározását: „Ez mind és sokkal több”, és mint azoké, akik mindenki mástól különböznek, a végtelenre nyitottnak vagy Istenhez hasonlónak érzik, tudják, vallják az embert. Túlontúl is sokan vágják rá gondolkodás nélkül a „Mi az ember?” kérdésre, hogy gondolkodó lény. A „gondolkodom, tehát vagyok” típusú redukció jóval gyakoribb a „vagyok, tehát gondolkodom is” típusú elképzelésnél. Az emberképtárban kiállított „művek” többsége olyanoktól származik, akik nem tanultak *embertant*, és olyanoktól, akik nemigen rendelkeznek kellő *önismerettel* ahhoz, hogy saját emberségükből kiindulva érik utol az Embert. Többségük számára ugyan az ember a legfőbb érték, ám félő — emberfogalmuk megengedi ezt a feltevést —, hogy ez az érték nem sokkal több számukra egy tál lencsénél. Ezekben az emberképekben kétszerte nagyobb arányban szerepel *az önmegsemmisítés*, mint *az öntudat*, s ötszörte nagyobb arányban, mint *az önismeret*. Az egy-két dimenzióra redukált emberképek akár az önmegsemmisítés szimbolikus formáinak is tekinthetők. Az embert gondolkodó lénynek tekintők nagy többsége nagyon könnyen zavarba hozható lenne azzal a kérdéssel, hogy min is gondolkodik ez a gondolkodó lény. Kiállíthatók ezek az emberképek izmusok szerint csoportosítva is. El lehetne nevezni az emberképtár termeit az infantilizmus, triumfalizmus a pesszimizmus, az idealizmus, a nyersmaterializmus, az egoizmus, a szociologizmus, a biologizmus, a pszichologizmus és a moralizmus irányzatokról is, és meglehetősen kevés emberkép kerülhetne abba a terembe, amelyben „*az ember egyéb, mint...*” típusú meghatározások kerülnének, vagyis olyan emberképek, amelyekben az ember sem nem üres magnószalag, amelyre életük során bármi felvehető, sem nem életük végéig lejátszható lemez, sem nem angyal, sem nem állat, hanem EMBER, aki több, mint mindaz, amit a mienkénél gazdagabb emberképtárakból megtudhatunk róla.

(1986)

Jegyzetek

1. Budapest, 1983. Európa. 139—143. lap.
2. 1986. szeptember 23-án, 24-én és 26-án a második csatornán.
3. A különböző világnézetűek emberképével foglalkozik a Vigília 1986. 10. számában megjelent Emberségünk ezer emberkép tükrében című írásom.
4. 57 tíz-tizenegy és 24 tizenhárom-tizennégy éves.
5. 85 Budapesten tanuló (felerészben vidéki) szakmunkástanuló, és 190 gimnazista, hat (budapesti és vidéki) gimnáziumból.
6. 80 fizikai munkás, közülük 15 segédmunkás, kétharmadrészben vidékiek, felerészben huszonéves sorkatonák.
7. 26 tanító (zömmel vidékiek), 32 könyvtáros és népművelő (többségük vidéki) és 31 humán szakos tanár (felerészben vidékiek), 20—26 évesek.
8. 50 fő, kétharmad részük biológus és orvos, fele részük egyetemi hallgató, 20—60 évesek.
9. 36 fő, 20—60 évesek.
10. 6 fő, 30—60 évesek.
11. 12 fő, egy dunántúli megyéből, 30—50 évesek.
12. 18 fő az ország minden részéből, 30—50 évesek.
13. 15 fő, többségük vidéki, 20—60 évesek.
14. 30 fő, döntő többségük pedagógus, népművelő és könyvtáros, zömmel 25—40 évesek.
15. 35 fő.
16. 12 fő.
17. 13 fő, többségük fizikai munkás és adminisztrátor.

Emberségünk ezer emberkép tükrében

Pillanatfelvétel ez, kétféle értelemben is: az időpont 1986, az „exponálási időtartam” öt perc. Ennyi idővel rendelkezünk a felmérés során ahhoz, hogy mint egy lexikoncikkben az EMBER címszót megírassunk. A helyszín Magyarország, az emberképek szerzői pedig tanyasi és városi gyerekek, általános és középiskolai tanulók, segédmunkások és szakmunkások, adminisztrátorok és technikusok, mérnökök és pedagógusok, orvosok és betegek, politikai munkatársak és vezetőjelöltek, egyetemre jelentkezők és nyugdíjba készülők, olvasótábor és népfőiskola résztvevői, hitoktatók és hittanosok, KISZ-vezetők és szerzetes növendékek, valamiben hívők és közömbösök, anyagelvűek és istenhívők, mindenben csalódottak és valamit keresők, marxista és nem marxista ateisták, egyházuk tanítása szerint és a maguk módján vallásosak, katolikusok és protestánsok. Mindössze öt perc, és saját emberképük állott rendelkezésükre. Az utóbbi bizonyult kevesebbnek.

Emberkép-tár

A kiállítás képei: az ezer közül minden ötvenedik emberkép. Megérezhető belőlük valami abból, hogyan látjuk mi (magyarok) most (1986-ban) azt, akit Arisztotelész két lábon járó tollatlan állatnak nevezett, akit Pascal így pontosított: sem állat, sem angyal.

Egy 11 éves tanyasi általános iskolás kislány szerint: „az ember *húsból és vérből* álló lény. Egy mással dulakodó, harcoló *ellenség*. Van több fajtája: jó, rossz, gonosz stb. Nagyon sok *szokásai* vannak.” Valószínű, hogy egymással dulakodnak, és nem egy mással, mint Jákob. Arra viszont már nehe-

zebb következtetni, hogy mit takargat a „stb”... Vajon ki-egyenlítődik-e a kettő („rossz”, „gonosz”) az egyhez („jó”) arány?

Egy 12 éves általános iskolás fiú szerint: az ember „*földi* lény, nem olyan, mint egy holdi, hogy csattint egyet, és az asztalra esik a kívánt ennivalója, az ember *maga keresi meg a napi kenyerét*”. Hogy is néz ki közelebről ez a földi lény? Egy 16 éves kereskedelmi szakmunkástanuló lány szerint: „*két keze, két lába, két emlője, öt lábujja és öt ujjja van. Két lábon járnak. A fogazatuk 32-től. Férfit és nőt különböztetünk meg. A férfiak erősebb testalkatúak, izmosabbak. A nők inkább gyengébb és szerényebb testalkatúak. A nők hozzájuk világra gyermekeiket. A háztartásban is jobban feltalálják magukat, mint a férfiak.*” Az ember tehát többféle, méghozzá többféleképpen az, például úgy, ahogyan ezt egy 16 éves húsiipari szakmunkástanuló fiú látja: „*minden fajta van köztük, fekete, fehér, sárga, szépek, csúnyák, jók, rosszak, okosak, buták, van, aki gondolkodik, van, aki nem tud, és nem is akar. Az ember a legcsalafintább lény, minden iránt érdeklődő, mindent tudni akaró, gazdag fantáziájú. Persze nem mindegyik.*”

Egy 16 éves gimnazista fiú szerint: az ember „*gondolkodó és társas lény, társadalomban él, beszédre és munkára képes. Az egyetlen lény, amely magát el tudja pusztítani. Képes a természetbe beleavatkozni, megváltoztatni. Törvényeket hoz, országhatárok között él, kereskedik, háborúzik, tervel, meghódítja a kozmoszt, nem fél a tűztől, részben ismeri a természet törvényeit. A legerősebb, a legszívósabb, a leggyorsabb.*”

Egy gimnazista lány szerint: az ember „*érzésekkel teli, gondolkodó, értelmes, közösségi lény. Ő az, aki mindig többre vágyik az anyagi dolgoknál: a végtelen szeretetre, a boldogságra, amit majd a mennyországban kap meg.*” Egy 17 éves szakközépiskolás szerint: az ember „*az a lény, aki képes feltenni azt a kérdést, hogy »miért«, így halad előre. Minthogy több ember él a világon, problémák és bűnök adódnak. Az ember véges, halála előtt jó és rossz között dönthet. A legnagyobb tanítómestere Jézus volt.*”

Tehát egy olyan „leg” az ember, aki azt is csak részben ismeri, amit meghódít. Vagy mégis egyszerűbb eset, ahogyan ezt egy 26 éves biológushallgató látja: „Két lábon járó. Kezeit *munkavégzésre* használja. *Agya* igen fejlett. Képes *átalakítani környezetét*. Tudatos gondolkodásra képes. Az *élő anyag* legmagasabban szervezett formája.” És még néhány másféle „leg”. Egy 30 éves egyéni gazdálkodó földműves meghatározásában: „A legesetlenebb és a leghatalmasabb. A legkegyetlenebb és a legjóságosabb.” Sokaknál lefelé billen a mérleg nyelve. Egy 33 éves lakatos emberképében: „A természet része, aki az állatnál magasabb rendűnek tartja magát. Ez mindaddig nem igaz, amíg lesz *kizsákmányoló* és *kizsákmányolt*. Az ember az embernek farkasa. „Nem csak kenyérrel él.” Sajnos, mert nem tud védekezni a „hamis próféták” ellen.”

Egy 53 éves bányász szerint: az ember nem állat, mert „gondolkodó, dolgozó és *szocializmust* építő tagja a társadalomnak”. Egy 38 éves tűzoltó szerint: az ember „önálló gondolkodásra képes lény, aki *tudatosan* él, *alkot*, cselekszik. Tetteit a *megfontoltság* és a megalapozottság jellemzi. Környezetét a saját igényeinek megfelelően igyekszik kialakítani. Közösségi lény. Nem elégszik meg az örökölt ismereteivel, azokat folyamatosan csiszolja a maga és a társadalom érdekében.” Egy 48 éves hivatásos katonatiszt szerint az ember „társadalmi, *történeti* termék. Az állatvilágból fejlődött ki a *biológiai evolúció* útján, és a *munka tette emberré*. Társas lény, tudattal rendelkezik.” Egy 52 éves szociológus szinte ugyanezekkel a szavakkal kezdi, majd így folytatja: „nádszál az ember, a *leggyengébb*, de gondolkodó nádszál, valamint sárkányfogvetemény.”

Van-e remény, ha az ember sárkányfogvetemény? Egy 32 éves tanítónő ezt így látja: „Gondolkodni tudó, tudatos tevékenységet folytató, beszélő, cselekvő lény az ember, aki a természet ura. *Bonyolult* testi-lelki felépítésű. *Jó és rossz* tulajdonságainak sokasága teszi kiismerhetetlenné. *Jövőjét* jobba tevő és azt *elpusztító* tevékenységet egyaránt végez. A Föld csodálatra méltó *szörnyetege*.” Egy 28 éves könyvtáros pedig így: „Az ember Isten kegyetlen tréfája. Térben él, és nem tudja, mi a tér, időben és nem tudja, mi az idő. De ha az evo-

lúció is hozta, örökös *hátrányban* él *lehetőségeihez* képest. De az ember a MÉGIS, és gögösen szépélvező. Olyan törvényt és *etikát* alkot, amelyet senki sem kér számon tőle, mégis ragaszkodik hozzá, és bízik az etikai világrendben, holott tudja, hogy ez nem működik.”

Működik vagy működteti valami, Valaki? Ezzel a kérdéssel is foglalkozik jó néhány emberkép: „Az ember szerves anyagból álló sejtrendszer, amelyet az állati rendszertől az választ el, hogy nem csak ösztönei vannak. Önálló gondolkodásra képes *gépezet*.” — véli egy 41 éves villanyszerelő. „Két lábon járó ösztönös és gondolkodó lény, önmaga rabszolgája” — vallja egy 34 éves lakatos. „Teremtője egyszer felhúzta, azután *célkövető* gyakorlatokban telik el az élete. Képes másokkal *együttműködni* és tudást felhalmozni. A *halhatatlanságra* tör, és eszközben hol magas csúcsokat ér el, hol szakadékba bukik. Életét — mint minden életet — *ciklikusság* jellemzi, egyéni és társadalmi szinten egyaránt.” — írja egy 38 éves villamosmérnök. Egy 46 éves üzemmérnök nő szerint: az ember „önálló *személyiség*, mégsem teljesedhetik ki, csak másokkal közösségben. Tudja *közölni* önmagát, *mégsem ismerhető meg* teljesen. Ösztönélete köti a testi valósághoz, értelme révén a *szellemi létezéshez*, *halhatatlan lelke* révén pedig az Örökkévalósághoz tartozik.”

Emberkép és világnézet

Száz emberkép közül 79-ben szerepelt az *értelem*, 51-ben a *társadalom*, 48-ban a *lét* és a *szabadság*, 43-ban a *lélektani* és ugyanennyiben a *biológiai* dimenzió. 37-ben esett szó a *fejlődésről*, 34-ben a *munkáról* és a *gazdaságról*. 31-ben szerepeltek *negatívumok*, 28-ban esett szó az ember és az állat közötti különbségről. 25-ben szerepelt az erkölcs, 22-ben a *természettel való kapcsolat*, 16-ban a *transzcendens* dimenzió, 13-ban az *életmód*.

A magukat *vallásosnak*, nem vallásosnak, de *istenhívőnek* vagy *istenkeresőnek*, *közömbösnek* és *materialista ateistának* tartók emberképei ezekben a dimenziókban a következő módon térnek el az átlagostól: (Egy □ jel 3 százalékos eltérést jelez.)

ÉRTELEM	□□ □□□□ □□	vallásosok istenhívők és keresők közömbösök materialisták	□□□□
TÁRSADALOM	□□□□ □□□ □□□□□□□□□□	vallásosok istenhívők és keresők közömbösök materialisták	□□□□□
LÉT	□□□ □□□□	vallásosok istenhívők és keresők közömbösök materialisták	□□□□□□□□□□ □□□
BIOLÓGIA	□□□ □□□	istenhívők és keresők közömbösök materialisták	□
LÉLEKTAN	□	vallásosok közömbösök materialisták	□□ □
FEJLŐDÉS	□□□ □□□ □□□□	vallásosok istenhívők és keresők közömbösök materialisták	□□□ □□□
MUNKA ÉS GAZDASÁG	□□□□	vallásosok közömbösök materialisták	□□□ □□□□□
NEGATÍVUM	□□ □□□	istenhívők és keresők közömbösök materialisták	□□□□□□
EMBER-ÁLLAT KÜLÖNBSEÉG	□□□ □□ □□	vallásosok istenhívők és keresők közömbösök	
ERKÖLCS	□□□ □□□□ □□	vallásosok istenhívők és keresők közömbösök materialisták	□□□ □□□□□□
TRANZSCENDENCIA		vallásosok	□□□□□□□

□□□□□□□□□□

□□□□
□□□□

istenhívők és keresők □□□
közömbösök
materialisták

VISZONY

A TERMÉSZETHEZ □□
□□□□

vallásosok
istenhívők és keresők
materialisták □□

Jól érzékelhető, hogy jelentősek az eltérések mind a *közömbösök és a valamilyen meggyőződésűek* között (elsősorban a társadalmi, a lélektani, a léttani és a negatívum dimenziókban), mind a különböző meggyőződésűek, vagyis az istenhívők és az ateisták között (elsősorban az értelem, a társadalom, a léttan, a fejlődés, a munka, a természethez való viszony és a transzcendencia dimenziójában), mind pedig a *vallásukat gyakorló, valamint a nem vallásos istenhívők és istenkeresők* között (elsősorban a léttani, az erkölcsi és a transzcendens dimenziókban). A bizonyításhoz még nem áll rendelkezésre elegendő számú eset, így csak feltételezhető, hogy a nem vallásos istenhívők és az istenkeresők emberképe jóval közelebb áll egymáshoz (ezért is kerültek most egy csoportba), mint a nem vallásos istenhívők és a vallásukat gyakorló keresztényeké.

Legnagyobb hasonlóságot egyrészt a vallásosok, valamint az istenhívők-istenkeresők, másrészt ez utóbbiak és a közömbösök emberképe mutat, a legnagyobb eltérés pedig a vallásosok és a materialisták emberképe között észlelhető. Ha eltekintünk a leginkább megosztó transzcendens dimenziótól, akkor a vallásukat gyakorló, valamint a nem vallásos istenhívők és istenkeresők emberképe mutatja a legnagyobb hasonlóságot.

Gyerekek

A vallásos és nem vallásos városi gyerekek emberképe több ponton is eléggé jellegzetes eltéréseket mutat. A vallásos gyerekeké gazdagabb, több dimenzióval rendelkezik, elsősor-

ban a léttel és a transzcendenciával kapcsolatban. A nem vallásos gyerekek emberképének centrumában a *gondolkodó* lény áll, a szubdomináns elemek pedig váltakoznak: a munkálkodó, a kommunikáló, a húsból és vérből álló, a fejlődés csúcspontján álló lény. A vallásos gyerekek meghatározásaiban az ember elsősorban *Isten teremtménye*. Érdekes, hogy a szubdomináns elemek között nemcsak az *erkölcsi*, hanem a *biológiai* is gyakrabban szerepel, mint a nem vallásos gyerekekében. Ritkábban szerepel viszont a társadalmi, a gazdasági és az értelmi dimenzió. A vallásos gyerekek emberképe egyrészt kevésbé *optimista*, másrészt *realistább*, ugyanis a negatívok emlegetése négyszerre gyakoribb az ő meghatározásaikban. Érdemes megemlíteni, hogy nem is annyira a bűnös, mint az önmaga megsemmisítésére is képes ember izgatja-nyomasztja őket.

Serdülő

A vallásos és a nem vallásos gimnazisták és szakközépiskolások emberképe jóval kisebb eltéréseket mutat, mint a vallásos és nem vallásos kisgyerekeké, de még a vallásos és a meggyőződéses materialista diákoké sem különbözik ennyire. Mind a vallásos, mind az ateista, mind a közömbös diákok emberképének középpontjában az értelmi dimenzió, a *gondolkodó ember* áll. A materialista diákokéban nagyobb hangsúly esik a célkitűzésre és a *tervezésre*, a vallásos diákokéban pedig az *öntudatra*. A szubdomináns elemek közül a materialista emberképben a társadalmi, a vallásos emberképben a léttani és lélektani dimenzió a leghangsúlyosabb. A gazdasági és az evolúciós dimenzió a materialista, a biológiai és az erkölcsi dimenzió a vallásos diákok emberképében kap nagyobb szerepet. A gimnazisták és a szakközépiskolások emberképe feltűnően pesszimista (jóval inkább, mint az idősebbeké). Ebben a tekintetben a „meggyőződésesek”, tehát a vallásos és a materialista diákok egyformán rendhagyónak bizonyulnak: a materialisták körében jelentősen kisebb, a vallásosok körében még ennél is kisebb az embert sárkányfog-veteménynek tartók aránya. Jellegzetesen eltér a két csoportban a lélektani dimenzió tartalma: a materialisták el-

sősorban *érző*, a vallásosok emellett még *akarattal és önuralommal* rendelkező lénynek is tartják az embert. A lélektani dimenzió egyébként mindkét „meggyőződéses” csoport emberképében hangsúlyosabb, mint a többi gimnazistáéban. A léttani dimenzió több mint kétszerte nagyobb súllyal szerepel a vallásos diákok emberképében: elsősorban a *léte értelmét kereső* és a *szabadságra* született teremtmény.

Ifjak

A felső fokon tanulók és az értelmiségiek különböző világnézetű csoportjainak emberképe nagyobb eltéréseket mutat, mint a különböző világnézetű középiskolásoké. A *közömbösök* és a *marxista ateisták* emberképében az értelem az origó, csak hogy a marxisták emberképe gazdagabb, több dimenziós. A közömbösökében a biológiai és a lélektani dimenziók foglalják el a szubdomináns helyet, és igen erős hangsúlyt kapnak a negatív elemek, a marxisták emberképében viszont elsősorban a társadalom és a munka világa, másodsorban pedig a biológiai, a lélektani és a léttani szféra a szubdomináns. A *vallásos* és az *istenhívő-istenkereső* fiatalok embermeghatározásaiban három-három dimenzió kerül uralkodó helyzetbe: a léttani és az értelmi dimenzió mindkét csoportban szerepel, ezekhez a vallásos csoportban a lélektani, az istenhívő-istenkereső csoportban pedig a biológiai társul. A gyakorló keresztények emberképében jóval nagyobb arányban szerepel nemcsak a transzcendens, hanem az erkölcsi dimenzió is, mint az istenhívő-istenkereső emberképben. A tanári-nevelői, vagyis közvetlenebbül is emberképformáló tevékenységre készülő *szerzetes növendékek* emberképe a vallásos „laikus” ifjakétól is eltér mind gazdagságában, mind szerkezetében. Centrumában a léttani dimenzió áll, de nemcsak a teremtmény-ember, hanem a magát állandóan túllépő, a nyitott, a lehetőségekkel rendelkező, az egyszerre kiszolgáltatott és szabad, a törekeny, a végesbe zárt végtelen és a halhatatlan ember is. A szubdomináns dimenziók közül az értelmi és a transzcendens a leghangsúlyosabbak, de nyomatékkal jelen van a biológiai, a lélektani, a társadalmi és az erkölcsi dimenzió is. Emberképükben kétszerte nagyobb

súllyal szerepelnek a negatívumok, mint a „laikus” vallásos fiatalok emberképében; ezzel azonban nem lesz pesszimistább, hanem kifejezetten realistább, mert a léttani és az erkölcsi dimenziók gazdagsága kellőképpen ellensúlyozza a hiányokat és a fogyatékosságokat.

Felnőttek

Az 1925 és 1950 között született *diplomások* különböző világnézetű — vallásos, istenhívő-istenkereső, nem marxista ateista, marxista ateista — csoportjai közül nemcsak a teisták és az ateisták, hanem a marxista és nem marxista ateisták és az Istenhez különböző módon igazodók is markáns eltéréseket mutatnak. A társadalmi és az értelmi dimenzió iker-csillagként uralja a *marxista ateisták* emberképét, a *nem marxista ateistákéban* az értelmi dimenzió domináns, a nem vallásos *istenhívőkében és istenkeresőkében* a léttani dimenzió, a *vallásosak* emberképében pedig a léttani és az értelmi dimenzió együtt.

A *marxisták* emberképében a szubdomináns elemek közül a fejlődés a leghangsúlyosabb, ehhez társul a biológiai, a lélektani, a gazdasági dimenzió és az embertermészet-kapcsolat. Mindezek a dimenziók a *nem marxista ateisták* emberképében is szerepelnek, de az övékében kisebb hangsúly esik a társadalomra, a fejlődésre, és jóval kisebb a természettel való kapcsolatra. A legjelentősebb eltérés a két ateista csoport emberképében a negatív elemek igen eltérő aránya. Ez a nem marxisták körében hatszorta nagyobb. Csak kisebb részüknek az emberképe nevezhető reálisabbnak, jóval nagyobb részüké határozottan pesszimistább, mint a marxistáké vagy bárkié a vizsgált csoportok közül. A legfelhőtlenebb — ha tetszik, legnaivabb — a marxisták és az istenhívők-istenkeresők emberképe.

Mind a négyféle (vallásos, istenhívő-istenkereső, nem marxista ateista, marxista) emberképben elég fontos (a teistákéban a legfontosabb) dimenzió a lélektani, de másféle jelentésekkel. Leginkább a vallásos emberképek lélektani dimenziója tér el a többiekétől, amelyben az érzelmeknél nagyobb hangsúlyt kap az *akarat*. Az értelmi dimenzióban a marxis-

ták emberképében a *tudat*, a vallásosak emberképében pedig a „*gondolkodó lélek*” a jellemző jegy. A negatívumok is különbözök: a nem marxista ateisták embere *önpusztító*, a vallásukat gyakorló keresztényeké rossz is tud lenni, és amikor az, elsősorban *önző*.

Különleges jegyeket is mutat a *világi hitoktatók* (akik felerészben középfokú végzettségűek, felerészben diplomások) emberképe. Ikercsillaga a léttani és a lélektani dimenzió. Az utóbbi nagyobb hangsúlyt kap az ő emberképükben, mint a pedagógusok és a kultúrákövetítők (könyvtárosok, népművelők) embermeghatározásaiban. A szubdomináns dimenziók közül a legerősebb a léttani, a transzcendens és — ami szintén megkülönbözteti őket a vallásos diplomásoktól — az erkölcsi dimenzió. Emberképük egyik központi eleme a gondolkodáson kívül a *szabad akarat*, a másik a *test és a lélek egysége*. Beleértve a szerzetes növendékeit is, az összes vallásos csoport emberképe közül az övékében szerepel leghangsúlyosabban, hogy az ember *Isten képmása*.

Az összegezés ezúttal elmarad, hiszen többféleképpen olvasható, értelmezhető és használható fel mindez. Hiányolható az átlagosan négy-öt dimenziós emberképekből a többi fontos dimenzió, illetésképpen akár még *hiánygyűjteménynek* is tekinthető ez a tudósítás. *Mérfőzéseként* végigszurkolható s ünnepelehető saját világnézetünk jó szereplése vagy győzelme. *Ellenőrizhető* saját emberképünk, és ellenőrizhető tájékozottságunk is az emberségünkről való ösztudás minéműségéről és minőségéről. *Térképként* is kezelhető, amellyel el lehet indulni felfedező utakra: alaposabb ismereteket szerezeni arról, hogy itt és most minek tartja magát az ember. Lehet adalék embertani *tanulmányainkhoz és tanainkhoz*, lehet *illusztráció és tükör*. Lehet *jelzés* is: emberképeink cseréjével, azok közös vonásainak elismerésével lehetne indítani vagy hatékonyabbá tenni a különböző világnézetűek közötti különböző szintű kapcsolatokat, ha ugyanis az embernek *képe* van, akkor *képes és képezhető* is.

(1986)

Egy humán reform körvonalai*

A humanizáció azt jelenti, hogy az emberi lényeket az ember nembeli természetének megfelelően kezeljük, és hozzájárulunk teljes jól-létük kibontakozásához.

Az ember nembeli természete sajátos problémahelyzet, amely célok, értékek, korlátok és hiányok dinamikus összekapcsoltsága. Az emberi létállapot tehát egyfajta problematikus valóság, életünk szakadatlan — bár sokszor nem tudatos — problémaállítás és megoldáskeresés. (Magyari—Beck I. 1982.)

Az ember jól-léte teljességet, összerendezettséget jelent. A szomatikus, a pszichikus, a szociális és a spirituális dimenziók, azaz a természet, a lélek, a társadalom és a szellem felé való irányultságunk egyensúlyáról van szó. (Oláh A. 1982.)

A modern társadalmakban különböző humán szervezetekkel találkozhatunk, amelyek az emberek szolgálatára (fejlesztésére, gyógyítására, gondozására, segítésére) hivatottak. A humán szervezetek fontosabb fajtái a mai társadalmakban az oktatási, művelődési, egészségügyi és vallási szervezetek. Tanulmányunkban azt kutatjuk, hogy ezek a humán szervezetek — jelenlegi formájukban — miért nem képesek eleget tenni humanizációs küldetésüknek, és miként lehetnének humanizáltak.

Helyzetkép

A mai humán szervezetek tipikus formája a bürokratikus-hivatali szervezet.

A bürokratikus szervezet hierarchikus és centralizált. A hierarchia azt jelenti, hogy a szervezet tagjai között szigorú alá-fölérendeltség mutatkozik. A centralizáció pedig a hata-

* Társszerző: Zsolnai László

lom központosítását jelenti: a hierarchia egyre magasabb szintjein egyre nagyobb hatalom koncentrálódik. John Child jellemzése szerint „a bürokratikus szervezetben az ellenőrzés kiindulópontja az, hogy a dolgozók nagymértékben előre meghatározható módon viselkednek. Erre épít az a törekvés is, hogy a különböző ügyfelek és alkalmazottak kezelhetők legyenek az általános szabályokkal és eljárásokkal. A probléma az, hogy a szabályok túl merev eszközei az irányításnak; olyan eszközök ezek, amelyek a múlt tapasztalatait foglalják magukban, és nem a jelenre építenek, nem illeszthetők gyorsan az egyéni igényekhez, és igen könnyen olyan falakká alakulhatnak át, amely mögé bújni csábító lehet a vezető számára.” (Child, J. 1982.)

A bürokratikus szervezeti forma mára már a gazdasági életben is megbukott. (Peters, T. J. és Waterman, R. H. 1986.) Ebből a fortiori következik, hogy a humán szervezetekben méginkább alkalmatlan, mert hátrányai jóval meghaladják az előnyöket.

A bürokratikus humán szervezetek főbb fogyatékoságai a következők: az emberi problémák uniformizálása és dologként való kezelése; az emberi jelenség fragmentálása; az emberek be nem avatása, kiszolgáltatottá tétele.

Lássuk e fogyatékoságokat a művelődés, oktatási, egészségügyi és vallási szervezeteknél részletesen!

Művelődési erődök és szellemi ínségkonyhák

Eltűntek a nagy kiterjedésű fehér foltok közművelődésünk terén, igaz, újak is keletkeztek. Az egyre erősödő elbugrisodásnál ma még talán erőteljesebb folyamat a kikupálódás. Sokakat nem lenne már könnyű leszoktatni a művelődésről. Művelődési mutatóink egyike-másika — például az igen gyatra olvasási képesség ellenére is magas arányú könyvvásárlás és -olvasás — fehér embernek láttat bennünket Európában. Mindennek ellenére, tekintetbe véve a többi eredményt is, azt kell mondanunk, hogy közművelődésünk radikális reformra szorul. (Vitányi I. 1983, A kultúra... 1987.)

A művelődés szervezet-rendszere alig igazolja vissza a „művelendők” érdek-, értékrend-, ízlés-, világnézet- és műveltségbeli tagoltságát. Olykor még ma is a monopol, de általában már csak a hegemon helyzetben lévő értékrend alapján válogat, adagol, orientál. Nem is ritkán a totális tudatbirtoklásra törő hatalom intézményeinek tűnik egy-egy művelődési szervezet, légyen az központi, „alközponti” vagy csak helyi. (Tóth J. 1986.)

Kevés hely van az országban, ahol nincs semmiféle művelődési intézmény. Sok helyen nem oda illő vagy nem megfelelően működő intézmény kínálja, illetve erőszakolja magát, más helyeken pedig fontos intézmények hiányoznak. A kívülről mindenre képesnek látszó művelődési erődök belülről már egészen ártalmatlanok. Sok még a Patyomkin-intézmény: üres nagytermek, koholt rendezvények, klubnak és szakkörnek jelentett előadás-sorozatok, beparancsolt diákok és katonák segítségével megmentett programok. Számos mozi, művelődési ház, klub, könyvtár, múzeum — akár tartalmát, akár formáját tekintve — szellemi ínségkonyha. Létükkel és képükkel ékesen bizonyítják, hogy egy piactagadó gazdaság milyen mértékben hanyagolta el éppen a non-profit szférát. (Marschall M. 1987.)

A hegemoniára törekvő centralizált-hierarchikus irányítás lefokozott szerepet jelölt ki mind a helyi társadalmakban működő öntevékeny szervezeteknek, mind pedig az egyéni vagy kiscsoportos kezdeményezéseknek. (Fél évszázaddal ez előtt hússzorta(!) több kulturális egyesület működött hazánkban, mint ma, és a mai kevésnek is a 60 százaléka csak az utóbbi néhány évben alakult, tehát épp, hogy csak van.) Az eltüntetett vagy elsorvasztott tradíciók miatt és a természetes közösségek hiányában még a tudásuk legjavát nyújtó művelődési szervezetek is hatástalanok maradnak, mert a megcélzottak számára agresszornak vagy gyanús idegennek tűnnek. Az esetek nagy részében a művelődési szervezetek nem szolgálatukat kínálják föl, hanem eljátsszák a mindent legjobban tudó, s minden igényt kielégítő gondos atyát, vagyis inkább gyámot, hiszen kultúrpolitikánk egyik legjellemzőbb jegye a kultúrgyámkodás.

A településfejlesztésnek csúfolt körzetesítés több mint félezer településen sorvasztotta el a kulturális életet. A lakótelepeket is figyelembe véve egyre nő a hagyomány nélküli településeken élők aránya, ami bizonyos mértékig kultúranélküliséget is jelent, de legalábbis megcsönkített kultúrát.

A bürokratikus, hivatalként is rosszul működő művelődési szervezetek életidegenek, elkényelmesedtek, mennyiségorientáltak és akarnokok (vagy épp reményüket veszítették). Adagolnak, válogatnak, orientálnak, felvilágosítanak, és újabban kupeckednek, még a legjobbak is. Jogos önvédelemből pedig csodálatos jelentéseket írnak „eredményeikről”.

A művelődési erődök méreteinél csak a kulturális örök nagyobb, ám ezeket könnyedén betölti az iparszerű kulturális tömegtermelés. A „szennyezett források” kiapadhatatlannak tűnnek, a „gyógyító nedvek” használatára pedig éppen a „szellemileg szegények” képtelenek, mert körükben olykor már a kulturálódás mentális, pszichofizikai, fiziológiai feltételei sincsenek meg az önkizsákmányoló munkavégzés következtében.

A művelődési ház és „unokatestvérei”, a művelődési otthon, a művelődési központ és a klubkönyvtár megalakulásuk óta szüntelen válságban vannak, funkciózavarokkal küzdenek. Ez azért van így, mert nem a helyi szükségletek, hanem a központi óhajok alapján szerveződtek, nem szolgálatra és párbeszédre, hanem fölülről lefelé irányuló közvetítésre, azaz népművelésre rendeltettek. (Kovalcsik J. 1986.)

Ma már a lakosság 90—95 százaléka számára nem fontosak a hagyományos művelődési intézmények (a könyvtárak esetében ez az arány kisebb, 80 százalék körüli). Világcsúcs-teljesítményei ellenére is jól érzékelteti közművelődésünk jelen helyzetét zenei életünk. Sok, talán túl sok zenét is hallgatunk, ugyanakkor a muzsikálás szinte teljesen kiszorult életünkéből. A zenei mozgalmak mindegyike leszálló ágba van, a pop-rock kommercizálódott és depolitizálódott. A legtöbb zenei intézményünk monopolhelyzetben van. Környezetkultúránk — akár az utcák, akár a lakások képét vesszük — értékzavarról tanúskodik, arról, hogy múltunk és jelenünk nem egymásra épül, jelenlétünk „színpadképe” ellent-

mondó, egymás hatását lerontó elemekből szövődik. (S. Nagy K. 1987.)

Új nemzedék nőtt fel, amelynek ízlését, értékrendjét és műveltségét idegen, elsősorban amerikanizált minták formálják. (Az *István, a király*on kívül alig akad példa nagy hatású, értéket is felmutató nemzeti kommerszre.) A kommersz, a lektúr, a szórakoztató irodalom megítélésében óriási a bizonytalanság. Rossz alternatívák forognak közkézen: a közönség kiszolgálása vagy semmibevétele. Mind a tervutasításos, mind pedig a piaci szemléletű kulturális irányítás tömegnek, fogyasztónak, passzív befogadónak tekinti a művelendőt. (Kamarás I. 1986.)

Iskolagyár

Az ezernyi kis „iskola-kóceráj” ellenére a mai típusiskolák gigantikus méreteikkel tűnnek ki. Nem ritkák a több ezres tanulólétszámú, óriási iskolák. A tanárok óráról órára adják egymásnak a kilincset, szinte iparszerűen történik minden. A rutinizált, „sorozatgyártó” pedagógiában az a szörnyű, hogy két részre osztja a tanulókat. Jól szocializált, előnyös szocio-kulturális háttérű tanulókra. Az első csoport már amolyan „félkész termék”, itt a sikeres „megmunkálás” biztosított. Ám a másik csoport állandó problémát jelent a pedagógusoknak, nemigen tudnak az ilyen tanulókkal mit kezdeni. Belőlük lesznek a pedagógia „selejtjei”. Az iskolagyárakban a tanulók — és persze a pedagógusok — tevékenységei hallatlanul szétforgácsoltak. Minél nagyobb egy tanuló, annál több tanár tanítja, az órák pedig a különböző tantárgyakból nagy időkihagyásokkal követik csak egymást. Működik a futószalag-pedagógia. A tanárok úgy tételezik diákjaikat, mint egyfajta fölszerelendő robotokat, amikre csak rá kell aggatniuk egy-egy szaktárgyi tudás-alkatrészt. A nagy iskolai szervezetekben rengeteg látszattevékenység adódik, olyan tevékenységek, amelyek nem a tanuló emberért, hanem a szervezetért vannak. Mind a pedagógusok, mind a tanulók ebben a szervezeti őrletésben készülnek ki.

Jóllehet, a pedagógusok társadalmunk talán legkomfortosabbá tett rétegét alkotják, mégis nagyfokú bizalmatlanság mutatkozik meg velük szemben az iskolavezetés és a külső felügyelet részéről. Ez a bizalmatlanság állandó ellenőrzésben, beszámoltatásban nyilvánul meg. Ráadásul a pedagógusok ellenőrzése, számonkérése nem output orientált, hanem a folyamatra figyelő. Az ellenőrköt nem a tanulók teljesítménye érdekli elsősorban, hanem az, hogy a pedagógus mit csinál az órán.

Miként a pedagógus, úgy a tanuló is szervezeti ember a mai iskolában. A bürokratikus szervezet szerepeit kell megtanulniuk ahhoz, hogy egyáltalán létezni tudjanak az iskolában. Ez a szereptanulási folyamat rettenetesen megkeseríti a tanulók életét. A deviáns, a szerepelvárásokat nem teljesítő, ellentálló tanulókat kíméletlenül kiszelektálják a tanárok.

Egy osztályban a pedagógusnak több tucat tanuló egyéni tanulási folyamatait kellene vezetni és koordinálni. Erre nem lehet képes a pedagógus korlátozott racionalitása, szűkös figyelme miatt. Mit tehet? Vagy a kirívó, különlegesen rossz vagy jó tanulókra koncentrál, vagy pedig az átlagosra, az osztályra figyel. A valóságban e két lehetőség váltogatott alkalmazását tapasztaljuk. Az osztályokban szinte a „szervezett anarchia” állapota uralkodik, a pedagógus pedig valahogy „keresztülevickél” a helyzeteken.

A pedagógusok tanulószemlélete általában torz és hibás. Sok pedagógus tanítványait csak mint két lábon járó agyakat tekint. Az emberi személy mint szomatikus, pszichoszociális lény föl sem merül előttük. A tanulók aktuális testi „fatum brutum”-aitól eltekintenek, és szociális környezetük iránt alig érdeklődnek. A pedagógusok többsége nem foglalkozik az egész emberrel, hanem csak a saját tantárgya szemszögéből tételezi a tanulókat. Ha a tanuló engedetlen vagy agresszív a pedagógussal szemben, akkor beindul a stigmatizáció folyamata: „az iskola réme”, „az a bűdös kölyök” stb. Ha valaki nem teljesít egy követelményt, vagy nem felel meg valamely elvárásnak, akkor a pedagógusok hajlamosak levonni a következtetést, hogy a tanuló „hülye” vagy „nevel-

len”. A tanulók fejleszthetőségét gyakran kétségbe vonják, az öröklésre hivatkoznak...

A mai iskola nem partneresít, nem avat be. Éppen ellenkezőleg, kizár, elfojt szinte minden laikus kontrollt, származék az a szülőktől vagy a tanulóktól. Sem a szülők, sem a tanulók nem pillanthatnak be a pedagógiai boszorkánykonyha rejtelmeibe. E mögött a titkolózás mögött az iskola félelme munkál a leleplezéstől. A pedagógus nemigen tudja szakszerűen megvédeni magát, ha egy szülő vagy tanuló keményen rákérdez valamire. (Zsolnai J. és Zsolnai L. 1987.)

Kórházüzem

A bürokratikus egészségügyi szervezetek gyöngyszeme a kórházüzem. „Az orvos, az ápoló, a mütös, a mütössegéd stb. mind ennek az üzemnek a dolgozói, akik ugyan eltérő szintű, de szigorúan szakmunkát végeznek. Munkájuk tárgya a betegség, mely különböző betegekben fészkel. A beteg tehát nem több, mint betegségének hordozója: csomagolás vagy kapszula. Önálló jelentősége nincs. A betegségek természetesen csoportosíthatók, és így idővel minden betegség a betegek megfelelő elosztása révén valahol a saját specialistájára talál az üzemben. A kórházüzem munkaeszköze a diagnosztikai és a terápiás gép. A gépesítés természetesen ezúttal is a haladás, a fejlődés jele és eszköze, tehát mindenképpen érdemes csökkenteni az orvos, az ápoló stb. közvetlen munkáját a beteggel, pontosabban a betegséggel — az objektív gépesített diagnosztika és terápia javára. Az egészségügyi dolgozó munkája igyekszik maximálisan megközelíteni a (gépkezelői) rutint. A mondottakból az is kiderül, mit nem néznek jó szemmel ebben az üzemben: nem ideál a munkába emberségének többletét bevető egészségügyi dolgozó, aki alkalmasint magukkal a betegekkel is szoros kontaktusban van, és aki a betegség-skatulyáktól eltérő dolgokat, tüneteket, okokat, kezelési módokat stb. fedez fel, majd ezek átgondolásával, szokatlan vizsgálati, kezelési procedúrákkal terheli a sima ügymenetet, még ha olyan bajokból is kigyógyít, amikből a szokásos átlagorvos nem képes. Az ilyen kórházüzemben nem jó

szemmel nézik azt a beteget, aki több akar lenni, mint saját betegsége, és a különféle kórházi helyzetekben mint személyiség van jelen. Legvonzóbb a „félkészáru”: a kis betegségben szenvedő páciens vagy a betegségét nagy valószínűséggel önmagától legyőző fiatal beteg. Ezek ugyanis nem igényelnek nagy odafigyelést, sok munkát a dolgozóktól.” (Magyari—Beck I. 1982.)

A mai orvosi gyakorlat szinte kizárólag szomatikus orientációjú, és a rideg gyógykezelésre beállítódott. „A betegek szenvednek az orvos—beteg kapcsolat fokozódó elszemélytelenedése miatt. Már a kivizsgálás során bekerülnek egy gépezetbe, ahol bajukat laboratóriumi és eszközös vizsgálatok eredményeiből próbálják kiolvasni, gyógykezelésük pedig recept felírására, gyógyszerek adására, az egyre uralkodóbbá váló „vegyi gyógyításra” szorítkozik. A betegek maguk is érzik, hogy a legtöbb orvos csak testi panaszaik és tüneteik gyógyításában érzi magát kompetensnek, ezért személyi, családi, életvezetésbeli nehézségeiket öntudatlanul is testi tünetekre váltják, konvertálják, de úgy is mondhatjuk „szomatizálják”. (Levendel L. 1988.)

Az egészségügyi szervezetekben a beteg embert deperszonalifikálják, megfosztják személyiségétől, aki ezáltal a teljes kiszolgáltatottság helyzetébe kerül. „Mindez a jogfosztottság és a személyiség teljességének a feladása egyedül és kizárólag annak érdekében történik, hogy ne legyen beteg, tehát visszanyerhesse önmagát. Az orvosnak magának is egyszerűbb, ha csupán a szervvel vagy a funkciózavarral áll szemben, és kizárja a tudatából mindazokat az érzelmeket, félelmeket, aggodalmakat, amelyek a beteget terhelik, az orvos azokkal amúgy sem tud mit kezdeni. (...) Megéli a beteg az önmagától való elidegenedést, az őt körülvevő apparátus személytelenségét, ahol már a kivizsgálás és a gyógyítás folyamata sem teheti lehetővé az olyannyira hiányzó személyes, emberközeli viszonyt. Ahol a gyógyítás alapvető feladata — legjobb esetben — a korrekt munkavégzés, az egyoldalú bizalom, amely ritkán kölcsönös és sohasem szimmetrikus.” (Lonszki Á. 1986.)

Luxushajó és lélekvesztő

Itt és mostani állapotát vizsgálva a vallási szervezetrendszerről is hasonlókat állapíthatunk meg, mint a másik háromról. Diagnózisunk elsősorban a történeti egyházakra érvényes, több vonatkozásban nem jellemző az úgynevezett kiségyházakra, amelyeknek hatóköre Magyarországon jóval kisebb, mint a katolikus, a református és az evangélikus egyháznak.

Szokás az egyházat hajóhoz hasonlítani, s ha maradunk ennél a hasonlatnál, úgy a két világháború közötti egyházakat leginkább luxushajóhoz lehet hasonlítani. A diadalmasan uralkodó egyház hajója mára már csak váz, roncs, legjobb esetben is csak toldozott-foldozott „állóhajó”, amely komoly vizekre nem ereszthető. Ez elsősorban három hatás eredménye: az ipari és iparosodó társadalmakra jellemző elvilágiasodása, a szocialista rendszerek különböző mértékű vallásellenes stratégiáié, és a hagyományos egyházi struktúrát is kikezdő vallási megújulása.

A vallás mint kultúra a háború végéig hegemón helyzetben volt, s ezt a társadalom jelentős részében egy darabig meg is őrizte (a fordulat éve után is, például falun). A világi hatalommal való korábbi összefonódottságot a harcos elkülönülés váltotta föl. A luxushajóból csatahajó lett, az új típusú társadalomra az egyház a diadalmas egyház reflexeivel válaszolt, s ezzel a társadalom nem kis részében meg is tartotta tekintélyét, különösen az ötvenes években. 1956 után az egyház és a vallási kultúra megtörtté válik, s elszigetelődik. Az egyház — elsősorban a legnagyobb hatású katolikus egyház — szétvált a csak az égiekre és a lelkiekre szorítkozó „hivatalos” egyházra és a hívőknek a mindennapi élet dolgaiban is segítő, őket tanúságtételre buzdító, keresztény szellemi művelésükkel is törődő „párhuzamos” egyházra, melynek legtipikusabb formája a vallási kisközösség. A hetvenes évek közepétől, a nehézkesen és óvatosan elinduló, és ma is csak döcögő dialógus korszakában az egyház egyszerre keresi az autonómia (az államtól való függetlenség) és az integrálódás (a társadalommal való együttműködés) lehetőségét. (Tomka M. 1987.)

A megroggyant, az ütközés és az elszigetelődés korszakában elmerevedett „egyház-hivatal” jócskán klerikalizálódott is. Eközben a papság száma jelentősen csökkent (főként a katolikus egyházban), s ezért az egyház alig-alig képes ellátni alapfeladatait: a kereszténység továbbadását, a keresztény közösség fenntartását és a keresztény üzenet hiteles — személyes és közösségi — képviselését a nem keresztények felé.

Az egyházak mint szervezetek hiányosabban és rendetlenebbül működnek, mint az eddig tárgyalt szervezetek. Súlyos kommunikációs nehézségeik vannak a fiatalokkal, a laikusokkal, az értelmiségiekkel és az ateistákkal. Az egyházak befolyása és hatóköre jelentős mértékben csökkent a munkásság, az ifjúság és az értelmiség, de a nők körében is. Nem csak az intézményes-hivatalos, hanem a parallel egyházak is meglehetősen bizonytalanok olyan kérdésekben, mint a munka és a gazdaság, a politika és az érdekegyeztetés, a szórakozás és a nemiség.

A dialógus időszakában a négyféle periódusból eredő négyféle magatartás egyidejűleg van jelen: a triumfalista-uralkodó, az ellenálló-ütköző, az elszigetelődő-visszavonuló és a dialogizáló-résztvevő. Az egyházakon belül is akadozik a kommunikáció, különösen az intézményes-hivatalos egyház és a különféle közösségek, mozgalmak között. Jó néhány egyház-község és pap egyszerre tartozik a hivatalos és a párhuzamos egyházhoz, ami nem egy esetben funkcionális zavarokat és szerepkonfliktusokat eredményez, de a kibontakozás, a megújulás lehetőségét is hordozza. Az egyházi szervezetek me-revségét — közvetve — a hatalom is támogatja. A mozgalmak egy részét mind a hivatalos egyház, mind pedig az államhatalom korlátozza.

Az egyházi intézmények nagyobb része mint szentségeket, tanítást szolgáltató, illetve mint engedélyező, ellenőrző hivatalként működik, sokszor akkor sem vállalva fel többet, ha erre már lehetőség adódna, ha ezt már a keresztény művelendők is igényelnék. A középpontban a megőrző funkció és a szertartások állnak. Természetesen ebből is meríthető identitás és morális tartalom, ám lelki és közösségi háttér nélkül ez nagyon sok esetben kevésnek bizonyul az elvilágiasodási

hullámmal és az értékzavarral szemben. A morálisnak és társadalmi nevezhető funkciók betöltésére a hivatalos egyházak kevésbé, a kisközösségi mozgalmak jobban képesek, azonban ezek alternatív (sok esetben szektás) vallásosságukkal nehezen feldolgozható kihívást jelentenek a hivatalos-intézményes egyházak számára. (Ökrös T. 1987.)

Jelenleg előtérbe került ugyan a vallás kulturális, közösségi és személyes dimenziója, ám a helyzet eléggé felemás. Az egyházi iskolák, könyvkiadók, lapok és folyóiratok, egyházművészeti műhelyek, a szeretetszolgálat és a katakézis vagy egészen szorosan kapcsolódnak a hivatalos-intézményes egyházhoz, vagy a kétféle egyház (a hivatalos és a párhuzamos) határmezsgyéjén állnak. Márpedig a hivatalos egyház mind az állami kontrolltól, mind pedig előző korszakaira jellemző mechanizmusaitól, reflexeitől, stílusától nehezen tud elszakadni.

Mi lehetne?

A humanizáció mintái sokfélék az újitó és kísérletező oktatási, művelődési, egészségügyi és vallási szervezetekben, mindazonáltal közös vonások föllelhetők bennük. A humanizáció alapelvei a következők.

(I) Emberléptékűség

E. F. Schumacher fogalmazta meg a „Small is beautiful” elvet a szervezetalakítás vonatkozásában. Arról van szó, hogy az ember kis léptékű lény, aki egyszerre vágyik a szabadságra és a rendre, ezért az emberek számára kicsi, autonóm szervezeteket kell létrehozni, illetve a nagy szervezeteket kis, önálló egységek konglomerátumaivá kell átformálni. (Schumacher, E. F. 1973.)

(II) Személyközpontúság

Az embertudományok terén Carl R. Rogers munkássága állította újra az érdeklődés középpontjába az „emberi személy” kategóriáját. (Rogers, C. R. 1961.) Egy embert személyként tételezni annyi, hogy őt a maga teljes valóságában mint individuális lényt vesszük tekintetbe. Vagyis felebaráti „Én—Te” viszonyt alakítunk ki vele.

(III) Hiteles vezető — beavatott vezetett

Az emberformálás, az emberre hatás múlhatatlan előfeltétele a vezető mint személy hitelessége. A vezetőnek szabad és morálisan felelős individuumnak kell lennie, aki képes követendő mintákat nyújtani klienseinek. A vezetett személy beavatása, partnerként való kezelése pedig az emberformálás, az emberre hatás másik nélkülözhetetlen feltétele.

(IV) Saját értékvilág

Egy humán szervezet akkor lehet sikeres, ha önálló értékvilágot képvisel. Ez azt jelenti, hogy a szervezetnek van saját „mitológiája”, amit hatékonyan közvetít az emberek felé. A saját értékvilágnak tükröződnie kell a legapróbb részletben is, az épülettől és a tárgyi környezettől kezdve a szervezet tagjainak viselkedéskultúráján és légkörén át a stratégiai célkitűzéseikig.

(V) Szeretetközösség

A humán szervezet tagjai között szeretetkapcsolatnak kell lenni, máskülönben komoly és tartós emberi hatás nem jöhet létre. A szeretet-kapcsolat a másik ember létének föltétlen elfogadását és a hozzá való pozitív odafordulását jelenti. (Fromm, E. 1984.)

Művelődés

Számos olyan tartópillér található közművelődésünkben, amelyre fölépíthető a művelődés humán szervezete. Ilyenek (1) a tisztességes színvonalon, kellő szakértelemmel szolgálva szolgáltató hagyományos szervezetek, (2) az önmagukat megújító és ezáltal társadalmiasuló szervezetek és (3) a művelődési kezdeményezések és mozgalmak, amelyek csaknem mindig társadalmi, politikai, közösségi, vallási jellegűek is. (Tóth J. 1986.)

A bürokratikus-hivatali művelődési szervezetekkel nem csupán a spontán mozgások, emberi léptékű közösségi formák állíthatók szembe, hanem a hagyományt megőrző és átadó, azt a művelendőek nyelvére lefordítani tudó, a palackpostákra válaszokat feladó, munkatársai számára a „gályapadból laboratóriumot” csináló, a közösséget értékkel inger-

lő, a környezetével dialogizáló, önmagát eszköznek és nem célnak tekintő művelődési szervezet. Ez a művelendő számára tájékozódási pontot, tiszta forrást jelenthet, amely teret és eszközt ad kezdeményezéseihez, és egyben a társadalmi nyilvánosság helye (agóra), vagyis a másik emberrel való találkozás alkalma. (Beke P. 1987.) Jó néhány közművelődési intézmény már csupán azáltal megújulhat, hogy leveszik róla, vagy leveti magáról a sokféle ráakodmányt, így bukkanhat elő az olvasónevelés címkéje alól a dialogizáló könyvtáros, az agitpropos népművelés alól pedig a személyre, csoportra, helyi társadalomra érzékeny animátor.

Sokféle újítással próbálkoztak a talán legkevesebb sikerélménnyel rendelkező művelődési szervezetek, a művelődési házak. (Sajtos G. 1987.) A „nyitott házak” beengedik a hétköznapi igényeket és tevékenységeket. Így talált otthonra a korszerű táplálkozás propagandája, a lakásfelújítás „módszertana”, a titkárnőképző, a kismamák klubja, a korrepetálás, a testi-lelki kultúra terjesztése és gyakorlása, az önismereti kör, a főzőtanfolyam, a használt tárgyak adásvétele. Így vált a népművelők feladatává egy-két helyen a fogyatékos gyerekek üdültetésének megszervezése, a kapcsolatteremtő tréningek megrendezése, az önállóságukat elvesztett falvak talpraállásának támogatása, a politikai vitakörök és a reformmozgalmak befogadása. Így került be a városi kalendárium, a népünnepe, a számítógépes játék és az órajavítás a művelődési házak profiljába.

A jövő művelődésügye épüléséhez fontos pillér a helyi kulturális élet megszervezését kezükbe vevő közművelődési és szabadidős egyesületek. Ezek a szinte már reménytelennek látszó terepeken delejezték életre a művelődést. Az úgyszólván mindenüktől megfosztott falvakban (újra) megjelent a tollfosztás, a táncház, a kugli, a búcsú, a bál, a játszóház, a falupark, a színjátszókör, a borverseny, az anyák napja, a falukrónika: megkezdődött az elveszejtett funkciók visszaperelése. Így válhatott a művelődési reform önérték- és közérzet reformmá. (Heit G. és Vida Szabó F. 1987.)

Fontos pillérek az egész települést még át nem fogó, de már az egész számára is kihívást, értéket, orientációs pontot jelentő kisebb közösségek: a kommunák, a lakótáborok, az

olvasókörök, a gazdakörök, s még inkább a faluszemináriumok és népfőiskolák, városokban pedig a közéletre felkészítő fórumok, vitakörök, kávéházak és társaságok. (Maurer Gy. 1987.) Sajátos szerepet játszanak az olvasótáborok, melyek elsősorban az iskola és a hivatalos ifjúsági mozgalom számára jelentenek kihívást embertanukkal, kiscsoportos beszélgetéseikkel, az önismerethez és a pályamódosításhoz hozzásegítő sajátos módszereikkel, világkép — jövőkép — nemzetkép vezérelvükkel, játékos-kreatív találmányaikkal. (Bánlaky P. és Kamarás I. és Varga Cs. 1979.) Jelentős kezdeményezések a lelki egészséget mentő, javító, erősítő mentálhigiénés klubok, tanfolyamok, közösségek, teaházak, akciók. (Fodor K. 1987.) Hasonlóképp pillérként szolgálhatnak a népművészetet ápoló és újrafelfedező, a modern „városi” népi kultúrát kialakító mozgalmak, a művészeti alkotásokat és közben alkotó közösséget létrehozó amatőr csoportok, műhelyek. Az ifjúsági művelődési mozgalmak (beat, klub, avantgarde amatőr színházi és folklórmozgalom) közül igazán csak a beat körüli mozgás válhatott tömegmozgalommá, de erre is érvényes, hogy a felülről jövő támogatás eredményeképpen nem a saját keretében, hanem idegen csatornák segítségével bontakozott ki. (Szász J. A. 1985.)

Az alternatív művelődési formák közül alig néhány kerülte el, hogy ne váljék kampánnyá vagy üzleti vállalkozássá, hogy ne készüljenek róla hamisítványok, hogy ne államosítódjanak. Ezért az új művelődési formák rendkívül törekenyek. Ezeken a művelődési szigeteken a művelődés a megmaradási ösztönnek, a spontán energiáknak a tudati, szellemi, lelkierővé való átalakítását jelenti, ahol a művelődés értékmodellező, önkifejező és öngyógyító tevékenység (Fehér J. A. és Ranschburg Á. 1987.), amelynek keretében a jelekkel élő ember önmaga is jellé válik. Így lesz a művelt ember harmóniában a világgal (természettel, a másik emberrel és önmagával, a nemzettel — emberiséggel és a téridőn túli transzcendens dimenziókkal).

A művelődő embernek időre, módszerekre és elképzelésekre van szüksége ahhoz, hogy megalkothassa kapcsolatait. Segítség kell az önépítéshez és a közösség építéséhez is. A „házasított kultúra” otthonaiban (Deme T. 1985.) nem csábít,

nem ránt magához a tévé. A klubhoz, körhöz és agórához szokott életfogytiglan művelődőt nem fenyegeti elnyeléssel a tömegkultúra, hisz ő már kivált a tömegből. Így lehet számára a tévé a rálátás eszköze, gombokkal kezelhető értéktárhely, persze csak akkor, ha a csatornák között is akad, mely róla, érte és hozzá szól.

Pedagógia

Az oktatási szervezetek ideálisnak mondható alapmérete 200—250 fő körül mozog. Elemi követelmény ugyanis, hogy egy iskolában az igazgató és minden pedagógus ismerje az összes tanulót személyesen. A nagy oktatási szervezeteket föl kellene osztani kisebb, önálló szervezetekre még akkor is, ha egy épületben kell maradniuk. Az iskolának nem szabad alkalmazkodnia az építésznek és az oktatástervezők korábbi gigantomániájához. (Zsolnai J. és Zsolnai L. 1987.) Felsőoktatásunkban az embertelen szervezeti méretek elleni lázadás egyik formája a szakkollégiumok létrejötte, a maguk 50—70 főt tömörítő „második oktatás”-szerű tevékenységükkel.

A pedagógus hitelességét a tanulók úgy fogalmazzák meg, hogy a tanárnak „varázsa van”, „szuggesztív előadó” stb. Mitől lesz egy pedagógus hiteles? Attól, hogy egészséges ember, nincsenek személyiségzavarai, és fölkeszült, azaz naprakész, biztos szaktudással rendelkezik. A tanulók elvárják — joggal — a pedagógustól a modernséget is. Az eredetiség, a kreatív közelítés szintén fontos egy pedagógusnál. A megszállottság szintén fontos érték a tanulók szemében, legyen a tanárnak valami „ügye”, sajátos értékelkötelezettsége, akarjon valamit a világtól.

A partnerség értelme az a pedagógiában, hogy a tanulókat beavatják a tanulási folyamat céljaiba, megismertetik velük a tanulás módszereit, és átadják nekik az értékelési standardokat. E hármas követelmény már teljesül a kisiskoláskori Nyelvi-Irodalmi—Kommunikációs nevelés alternatív programjában.

Az oktatási szervezetek igenis kialakíthatják saját profiljukat. Itt nem egyszerűen valamely különleges oktatási fel-

adat felvállalásáról van szó (például nyelvoktatás, tagozatindítás), hanem egy koncepció, saját értékvilág képviseléről. Az egyházi gimnáziumoknak van saját értékviláguk, de néhány „világi” gimnáziumunk is fölállal már saját arculatot, például a naturista-ökológiai kultúra vagy a művészeti kreativitás terjesztése terén. A fasori evangélikus gimnázium Szentágothai János vezette grandiózus újjáélesztési kísérlete is ebbe az irányba mutat, főlelevenítendő az egykori nagyhírű „alma mater”-t.

Szeretetközösség akkor alakulhat ki a pedagógiai folyamat során, ha a pedagógus sziklaszilárdan hisz minden egyes tanulója fejleszthetőségében, a tanulók pedig föltétlen bizalommal vannak a pedagógus iránt. A tanulók közötti szeretetlenséget a pedagógus ellentételező magatartása, azaz a kitaszított, megalázott, megvetett tanulók pártfogása billentheti helyre. (Farkas J. és Zsolnai L. 1986.)

Orvoslás

Az egészségügyben az emberléptékűség elsősorban a háziorvoslási rendszer megszervezésével biztosítható. A háziorvosnak ugyanis lehetősége adódik hosszútávon, gyakorlatilag egy életen át törődni a család egészségvédelmével, és a családtagok egészség-magatartását is kedvezően tudja befolyásolni. Az otthoni közeg szinte kínálja a korszerű pszichoszomatikus, általános orvoslás gyakorlását. (Schnell E. 1982.)

A személyközpontúság a többdimenziós orvoslási szemléleten alapuló betegvezetésben valósulhat meg. Itt az orvos a gyógykezelést-gondozást, majd pedig az utókezelést és a rehabilitációt a beteg szomatikus és pszichoszociális kontextusára tekintettel végzi, illetve végezteti fölhasználva a beteg személyiség diagnosztizálása adta eredményeket is. Ezen a téren Levendel László és munkatársai érték el jelentős eredményeket a légzőskárosultak és az alkoholbetegek gyógyításában. (Levendel L. 1982, 1987.)

Az orvos mint hiteles személy sorsdöntő szerepet játszik a betegek gyógyulási folyamatában. A hiteles orvos őt „persónát” egyesít magában egyetlen hatékony személlyé. „Mind-

egyik 'persona' egy-egy lelki kategória ideális megtestesülésének felel meg. 1. Az életérzés, az ösztönös magatartás 'persona'-ja az, aki szuggesztív erejével, személyes varázsával megbűvöli partnerét: 'Varázsló', 'Mágus', 'Sámán'. 2. Az érzelmemvilág megtestesülése a türelmes, szelíd, megbocsátó, 'gyermekét' szerető — gondozó — szánó (empátiás) 'Anyá'. 3. A jó orvos értelmi kategóriája a „Medicus doctus”-ban ölt testet, aki 'Jó fej', széles látókörű tudós, megbízható szakember. 4. Az akarat a tekintélyes, szükség esetén erélyesen is cselekedni tudó 'Atyá'-ban inkarnálódik, aki nem él vissza hatalmával. 5. Szellemi erővel rendelkező áldozatos ember: 'Pap', a szó jó értelmében lelkievezető.” (Oláh A. 1982.)

A beteg aktív részvétele a gyógyulási folyamatban nem érhető el beavatás nélkül. A bio-feedback technika és az autogén tréning alkalmazása a légzésrehabilitáció terén szép példák erre. (Lakatos M. és Levendel L. 1976.)

Az egészségügyi szervezetnek minden ízében-porcikájában sugároznia kell azokat az értékeket, amelyekre munkája épül. Így alakulhat ki az a gyógyító légkör, millióhatás, ami látenszen, de rendkívüli mértékben hozzájárul a betegek egészségesüléséhez. (Hárdi I. 1987.) A Fr. Leboyer-féle szülészeti szisztéma — a „bien naitre” — minden egyes mozzanatában megvalósítja alapvető értékválasztását, az indiai világszemlélet és az ottani anya-gyermek viszony által sugallt erőszakmentességet és természetességet. (Lacombné Csángó L. 1983.)

A beteg ember fokozottan vágyik a gondozásra és a törődésre. A szeretetteljes odafordulás az orvos és az egészségügyi személyzet részéről nélkülözhetetlen a beteg számára csakúgy, mint a betegtársak együttérzése, szolidaritása. A szeretetközösség szép példáit adják az önsegítő csoportok a rehabilitáció és reszocializáció terén. Ilyenek például a budakeszi Gyógyult Alkoholbetegek Klubja és a magyar rákellenes alapítvány keretében működő kezdeményezés, ahol rákból felgyógyult önkéntesek lelki segítséget nyújtanak beteg sorstársaiknak.

Vallás

Az emberi psziché valódi része a numinozitás. Ha ezzel nem tud élni, akkor az ember kielégítetlen marad, és teste-lelke, valamint embertársai károsodását eredményező pótmegoldásokat talál. A jelekkel és jelekben önmagán túllépés az ember lényegi sajátossága, ennyiben az ember vallásos lény. (Eliade, M. 1987.) A mai világ vallástalan embere a „homo religiosus”-ból keletkezett, a deszakralizáció terméke és egyben áldozata. A legtöbb vallástalan ember is gyakran vallásosan viselkedik: bálványokat imád: A maga végességét átélő, önmaga kifejezésében korlátozott, az istenített tárgyakban, szervezetekben és személyekben csalódott embernek ma fokozott mértékben van szüksége értékmintákra és az ezeket hitelesen képviselő személyekre és közösségekre.

Európában a kereszténység több, mint egyfajta szív, értékes másság. Itt ez tradíció. A kereszténység mint zsidó-görög gyökerű kultúra, ma is alapvető értelmezési keret a mindennapi életben éppúgy, mint a magas kultúrában. A több vonatkozásban világalomra jutott európai kultúra megszűnt keresztény lenni. (Ma már Dél-Amerika vagy Afrika egyes részei keresztényibbek a szekularizált Európánál.) Mégis a kereszténység még világnézeti kisebbségként is szerves része az európai és a magyar kultúrának korunkban. Alapot és kihívást jelent egyszerre mint emlék és mérce, mint a keresztények alkotta kontraszt-társadalom, amely elsősorban a vallási megújulási mozgalmakban és kisközösségekben van jelen. Hazánkban több ezer bázisközösség és hozzájuk hasonlítható — elsősorban kisegyházi — helyi gyülekezet működik ilyen jelleggel. A ma kereszténysége immár nem európaizálni akarja a „pogány” világot, hanem szolgálni, és jelszerű jelenléttel részt vállalni a társadalom életében.

Mit kínálhat a mai kereszténység gyakorlatán keresztül? Olyan emberképet, mely szerint a szabadnak teremtetten ember relációra, vagyis szeretetre teremtetten. Olyan társadalomképet, mely a versennyel szemben a kölcsönös felelősségvállalást hangsúlyozza. Olyan jövőképet, amelyben a szakadatlan fejlődéssel szemben az — egyébként végtelenre nyitott — ember téridőbeli végességét hangoztatja. Olyan

gondolkodásmódot, mely párbeszédet jelent a tudománnyal, melyben megmaradt a bizalom a titokkal szemben, melyben a humanizmus nem redukálódik az ember racionalista önteltségére, melyben a természet a kozmosz részeként lesz környezetünk. Jólét-receptek helyett jól-lét modellt, amelyben a megszerezhetőnél, a bírhatónál fontosabb a boldogság, amelyben a termelés és a fogyasztás aszkézise a szellemi és lelki gazdagodásra takarít meg időt, energiát és egészséget. Olyan kultúráképet, amelyben a kultúra nemcsak változó, megvalósuló-kifejező folyamat, hanem a meghatározott értékrend is, amelyben a kultúra, az ember, a személyiség, a közösség, a viszony, a jó és a szeretet egymást metsző fogalmak. (Lukács L. 1987.) Mindez ma még elsősorban a kontraszttársadalom jellegű keresztény közösségekben, mozgóládásokban és mozgalmakban van jelen, jóval inkább a nagyobb városokban, mint a hagyományos vallásossággal jellemezhető vidéken, jóval inkább a fiatalok, mint az idősebbek körében, inkább „lent” a kisközösségekben, mint „fent” a hivatalos-intézményes egyházban, még akkor is, ha a főpapok és a teológusok között, valamint a keresztény kulturális műhelyekben is akadnak már szép számban ilyenek. (Ökrös T. 1987.)

A leghatékonyabb művelődéssel jellemezhető csoportok, közösségek és mozgalmak a mai Magyarországon éppen a vallási berkekben találhatók. Az ifjúsági zarándoklatok, a lelkigyakorlatok, a kisközösségi táborozások, de még a katekézisek egy része is motívumokban igen gazdag és katartikus hatású művelődési formák. A keresztény kisközösségek és a jól működő hittancsoportok tevékenysége joggal értelmezhető mint megelőző mentálhigiénés tevékenység is (ilyen irányú hatásuk bizonyított). Ezek a keresztény művelődések általában többfunkciós művelődési formák: a katekéziscsoportok egy része egyben művelődő és szórakozó közösség is, a kisközösségek nagy hányada egyben művelődő és másokat segítő csoport, kisebb hányada pedig már életközösség is. Több egyházközség pedig a helyi társadalom építésének segéd- vagy éppen élcsapata.

A keresztény megújulás hívei és részesei gyámkodó atyák helyett személyes felelősséget vállaló csapatokat, munkacso-

portokat képzelnek el, amelyek az államtól teljesen elválasztott egyház képviselőiként egyenrangú félként működnek együtt a különböző „világi” szervezetekkel, mozgalmakkal, csoportokkal. Szükségtelennek ítélik a párhuzamos intézményrendszert, de vallási alapon szerveződő, humán „vállalkozások” beindítását föltétlenül szorgalmazzák (bölcsőde, óvoda, napköziotthon, nyaraltatás, öregek gondozása, rehabilitáció). Sürgetik a vallási elkötelezettségű szociális és egészségügyi segítőhálózat és a lengyel (és egyben keresztény) mintájú deviáns-gondozás létrehozását. Hasonlóképpen szeretnék ifjúsági házak, egyházközségi és kisközségi mozgalmi klubok, vallási egyesületek, keresztény népfőiskolák, kommunák létrejöttét, a helyi társadalom építésére vállalkozó keresztény értelmiségiek haldokló falvakban való letelepedését. Keresztény alapú munka- és életvállalkozások megindítását, kutató és módszertani műhelyek, újabb lapok és folyóiratok beindítását, a kisközségi vezetők legális képzését, a kreatív és művészi törekvések egyházi mecénálását, művészeti stúdiók beindítását (filmek, videoprogramok stb. készítésére), egy keresztény értékrendnek megfelelő játék- és szórakozási kultúra megteremtését, a templomi színjátszást, a fesztiválokat. Mindezt pedig a dekloralizálás jegyében, ami azonban nem jelenti sem egy laikus egyház, sem egy civil vallásosság kialakítását, hanem a papok és a világiak igazi helyének megtalálását. (Blanckenstein M. 1987)

Humanizációs mozgalom

A magyar társadalomra igencsak ráfér a humanizáció, hisz humán szféránk jelenleg egyike a leginkább lepusztultaknak Európában.

1. Hazánkban 1981 óta népességfogyás mutatkozik, társadalmunk pedig előregszik.
2. Az öngyilkosságok száma évi 5000 körüli, háromszor ennyi sikertelen kísérlettel.
3. Az alkoholbetegek száma 5001000-re becsült, a drogfogyasztóké többször 101000-re.

4. Mentális-idegrendszeri bajokkal küszködik a felnőtt lakosság közel egynegyede.
5. Hazánkban a várható élettartam csökkent a 70-es évekhez viszonyítva.
6. A depresszáltak száma 2—2,5 millió.
7. Tömeges méretű a közömbösség, a fásultság, a cinizmus és az elmagányosodás társadalmunkban.
8. Az emberek egymás közötti érintkezési kultúrája mély válságban van.
9. Torz és hiányos a nemzeti, közösségi és egyéni önismertünk.
10. Infantilis problémakezelési módok, individualisztikus, önző életstratégiák jellemzik az emberek többségét.

Egyetérthetünk Levendel doktorral: „beteg az ország, beteg a népe”.

A bajok megállapítása nem levertséggel, föladással kell, hogy eltöltsön bennünket. Épp ellenkezőleg, a cselekvés, a részvétel, a jobbítás szenvedélyét, ethoszát implikálja. (Levendel L. 1988.)

A humán szférában máshogy merül föl a sikeresség kérdése, mint például a gazdaság területén. A humanizáció ugyanis értékracionális cselekvés, itt a cél a folyamat minden egyes mozzanatában benne van (process-teleology). A humanizációban bármely addicionális előrelépés már siker, hisz „minden ember fenség”. Az ember abszolút érték, mert abszolút érték hordozója. Egyetlen ember megmentése nem kevesebb, mint tízmillióé, és egyetlen igazán emberi tett nem kisebb jelentőségű, mint az emberek szolgálatában eltöltött 80 év.

A magyar humán reform — nézetünk szerint — csak mikroszintű akciók sorozatában képzelhető el a „nemzeti önépítés”, az egyszer majd országossá növvő helyi reformok jegyében. (Varga Cs. 1986.) A makropolitika föladata a humanizációs akciók támogatása lenne — jogszabály-alkotással, központi pénzalapok felállításával stb. Szakítanunk kell a „Nagy Reform” illúziójával, ami egyszer s mindenkorra megváltaná a magyar humán szférát. (Kamarás I. és Varga Cs. 1984.) Inkább egy átfogó humanizációs mozgalomra lenne

szükség, amelyben kibontakozhatna az oktatási, egészségügyi, művelődési és vallási humanizáció együttműködése és dialógusa. Végül is csak az lesz, amit magunk csinálunk, és csak abból indulhatunk ki, ami van!

(1989)

Hivatkozások:

- Balipap F.—Beke P.—Kamarás I.—Kováts F.—Varga T.: „Belemenjünk-e a nyitott házba?”. *Mozgó Világ*, 1985. 7. sz.
- Bánlaky P.—Kamarás I.—Varga Cs.: *Olvasótábor*. Bp., 1979. Tankönyvkiadó
- Beke P.: *Művelődési otthonon innen és túl*. Bp., 1987. Művelődéskutató Int.
- Blanckenstein M.: *A Katolikus Egyház kultúraőrző, művelő, termelő tevékenysége*. Bp., 1987. Kézirat
- Child, J.: *Szervezetről — vezetőknek*. Bp., 1982. KJK
- Deme T.: „A kultúra ház(i)asítása”. *Kultúra és Közösség* 1985. 1. sz.
- Eliade, M.: *A szent és a profán*. Bp., 1987. Európa Kiadó.
- Farkas J. és Zsolnai L.: *Gyermekhez méltón...* Bp., 1986. Kézirat
- Fehér J. A.—Ranschburg Á.: *Alternatívák a közművelődés fejlesztéséhez*. Bp., 1987. Kézirat
- Fodor K. (szerk.): *Közművelődés, mentálhigiéne, pszichokultúra*. Bp., 1987. Országos Közművelődési Központ
- Fromm, E.: *A szeretet művészete*. Bp., 1984. Helikon
- Hárdi I.: *Pszichológia a betegágynál*. Bp., 1987. Medicina
- Heit G.—Vida Szabó F.: *Ahonnán a koldusok is visszafordulnak... A szabadidős társaságokról*. Bp., 1987. Kézirat
- Kamarás I. (szerk.): *Kommercializálódik a művészet?* Bp., 1986. Művelődéskutató Int.
- Kamarás I.—Varga Cs.: *Reformvár*. Bp., 1984. Magvető Kiadó
- Kovalcsik J.: *A kultúra csarnokai. III.* Bp., 1986. Művelődéskutató Int.
- A kultúra és a kulturális fejlődés feltételeinek hosszútávú elgondolása*. Bp., 1987. Kézirat
- Lacombné Csángó L.: „az újjászületett születésről”. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1983. 6. sz.
- Lakatos M.—Levendel L.: *Légzésrehabilitáció*. Bp., 1976. Akadémiai Kiadó

- Levendel L.: Az asztmás betegek gyógykezelése és gondozása. Bp., 1982. Akadémiai Kiadó
- Levendel L.: Alkoholbetegek gyógykezelése és gondozása. Bp., 1987. Akadémiai Kiadó
- Levendel L.: A humanista orvoslás. Bp., 1988. Szépirodalmi Kiadó.
- Losonczy Á.: A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben. Bp., 1986. Magvető Kiadó
- Lukács L.: Kultúra és kereszténység. Bp. 1987. Kézirat.
- Magyari-Beck I.: „Kreativitás, az ember nembeli természete, humanizáció”. Magyar Tudomány, 1982. 3. sz.
- Magyari-Beck I.: „Kórházüzem”. Mozgó Világ, 1982. 12. sz.
- Marschall M.: A kulturális szféra finanszírozása és a tervgazdaság érdekviszonyai. Bp., 1987. Kézirat
- Maurer Gy.: Közösségek: a kommunától a szomszédságig. Bp., 1987. Kézirat
- Oláh A.: „Az orvostudomány jövője a világ-kultúra perspektívájában”. Kultúra és Közösség, 1982. 3. sz.
- Ökrös T.: Lehet-e a kereszténység alternatív kulturális modell? Bp., 1987. Kézirat
- Peters, T. J.—Waterman, R. H.: A siker nyomában. Bp., 1986. Kosuth Kiadó és KJK
- Rogers, C. R.: On becoming a person. Boston, 1961. Houghton Mifflin.
- S. Nagy K.: „A tárgyak közvetítette értékek”. Értékek és változások II. Bp., 1987. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Sajtos G.: Innovációs kísérletek a művelődési otthonokban napjainkban. Bp., 1987. Kézirat
- Schnell E.: „A pszichoszomatikus medicina elméleti modelljei”. Kultúra és Közösség, 1982. 3. sz.
- Schumacher, E. F.: Small is beautiful. 1973. Abacus
- Szász J. A.: „Gondolatok a közművelődési reformról”. Kultúra és Közösség, 1985. 1. sz.
- Tóth J.: „A megújulás elemei az elmúlt tíz év magyar közművelődésében — remények a következő évtizedre”. Új Forrás, 1986. 1. sz.
- Tomka M.: A vallási változás fokozatai Magyarországon. Bp., 1987. Kézirat
- Varga Cs.: „Falukísérlet”. Napjaink 1986. 8. sz.
- Vitányi I.: Vitairat a mai magyar közművelődésről. Bp., 1983. Gondolat Kiadó
- Zsolnai J.—Zsolnai L.: Mi a baj a pedagógiával? Bp., 1987. Tanönyvkiadó

Jól-létünk reformja

*Én túllépek a mai kocsmán,
az értelemig és tovább!*

(József Attila)

Amikor *Levendel* László felkérésére egy munkaközösség tagjaiként tanulmányt írtunk *A vallási élet humanizálása* címmel, sokat beszélgettem *Tomcsányi* Teodóra pszichológussal, *Széll* János református teológussal, *Korzenszky* Richárd bencés gimnáziumi igazgatóval és *Blanckenstein* Miklós katolikus lelkésszel a reformról és a *keresztény reformelképzelésekről*. Ezúttal én írok, de „ők fogják ceruzámat”.

Klerikalizmus és centralizmus

A jelenleg közkézen forgó terápiajavaslatok többsége nemigen kínál többet a liberalizmusnál vagy a szocializmussal ötvözött kapitalizmusnál, ezek pedig csak pótmegoldások, miként az a scientizmus, a pszichologizmus, az ökonomizmus, és a szociologizmus is, mert ezek nem a teljes embert, hanem csak „részterületeit” kívánják reformálni. Így látják ezt sokan a keresztények közül is, s olyan gyógymodot javasolnak, mely szerint a „Nagy Reform” illúzióját elvetve önmagukban és szűkebb környezetükben, a *helyi társadalomban* kell elkezdni — mikroszintű akciók sorozatával, s ehhez a makropolitika támogatását kérve — *jól-létünk* kibontakoztatását. A keresztény javaslat tehát: *totális reform*, mely a *teljes ember* megvalósítását célozza meg. De honnan a keresztények kínálta megoldás többlete? A *transzcendens* dimenzió többletéből, mely minden embernek szüksége, amelynek vételére mindenki rendelkezik megfelelő hullámhosszal. Az ember hivatása *gazdagítani személyiségét*, s ez egyezik Isten tervével is. Az istenemberen keresztül a törté-

nelembé belépő Istenüzenet mindenkihez szól, hiszen olyan *egyetemes értékeket* és gondolkodásmódokat közvetít, amelyek beépítése a teljesebb értékű, boldogabb élethez, a jól-lét-hez vezet.

Hogy ez a kihívás, ez az alternatíva, ez az értékes másság hathatósabban jelen lehessen (az enélkül aligha megvalósuló, ám ettől feltétlenül felgyorsuló) megújulási folyamatban, annak két feltétele van. Az egyik: *meggyőzőbbnek* kell lenni a keresztények képviselte *életmintának*. A másik: *nagyobb szabadságtér* ahhoz, hogy ez az életminta (és gyakorlat) terjedhessen és működhessen, hogy katalizátor lehessen, hogy független tényezőként kerülhessen partneri viszonyba másféle reformprogramokkal.

A világ mindig is kihívást jelentett a teljességgelvű keresztény számára, ám erre gyakorta rossz választ adott: megvetve vagy gyanú tárgyává téve a világot, önkényesen húzva meg a vonalat a szent és a profán között. Ennek eredménye aztán a kettős élet, a *hasadtlelkűség*, a mindennapi élet és a hitélet szétválasztása. Így aztán kialakulhat az a téves nézet, hogy minél többet imádkozik valaki, annál szentebb lesz. Ezzel szemben Korzenszky Richárd pannonhalmi bencés így látja: „a munka és a felelősség elől hajlandók vagyunk az életszentségbe menekülni”. Az önmagát ünnepélyes külsőségekkel a hívektől elválasztó klérus éppen az igazi ünnepnek az akadály, mely pedig lényegénél fogva népünnep. A *klerikalizmus* és a *centralizmus* újra és újra felerősödik, mintha csak Pierre Bourdieu-t akarnák igazolni az egyházak, aki az üdvjavak piacáról és monopóliumáról beszél. A kereszténység pedig rendeltetésénél fogva *közösségi* program, ami kizárja a kasztrendszer, a tudás és az üdvjavak birtoklását, a kiválóság tudatát és ennek intézményesülését.

Történeti-szociológiai okokból is elbizonytalanodott a papok egy részének identitása, hasznosságtudata, s ezért is hajlamosak a „papkodásra”. Ebben a vonatkozásban persze a laikusok is gyógyításra, reformra szorulnak, hiszen többségük még elfogadja ezt a fajta papot és az *egyházi paternalizmust*. A *tekintély* egyébként szerves alkotóeleme lehet egy családias, testvéries, szeretetközösségre épülő egyháznak is, ha az a *kompetencián* alapul, ha módja van azt a híveknek

szabadon, kritikusan és hittel mérlegelve elfogadni. És a kompetencia semmiképpen sem szűkíthető le a teológiai illetékességre, aminek nincs is igazán sok köze a papság lényegéhez.

A klerikalizmussal együtt jár a *kommunikáció* ellehetetlenülése is. Sem az „egyszerű hívek”, sem a kívülállók (a keresők, a partnerek és az ellenfelek) nem értik sem a triumfáló, sem a gettóba szorult egyház nyelvét, sem a barokk nyelvet, sem a teológiai szaknyelvet, sem a hitbuzgalmi zsargont.

A régebbi korok vallásos embere természetes módon használta a hívő és a hitetlen kategóriákat, mert feladata az volt, hogy a hívőt megtartsa hitében, a hitetlent pedig megtérítse. Korunkban nincs jogosultsága ennek a kétpólusú szemléletnek. *Szekularizálódott* századunkban az igazságot kereső és értékekbe kapaszkodó nem hívők társaságában a keresztények közössége immár nem nevezhető „szenvedő” vagy „diadalmas” egyháznak, hanem — ahogy a II. Vatikáni Zsinat megfogalmazta — „Isten vándorló népének”, s ez az elnevezés kitérít az összes jó szándékú, kereső emberre. A vándorláshoz már nem annyira vezetőik, mint inkább kísérok, animátorok és útítársak kellenek. A vándorlók számára a finomra csiszolt vallási igazságoknál megfelelőbb segítséget jelent a jövőbe vetett *remény*.

Olyan teológiára és olyan pasztorális gyakorlatra lenne szüksége az egyházaknak, amely magába olvasztja a „vándorló” *emberről szóló korszerű ismereteket*, amely érzékeny a *társadalmi* problémák iránt. A másokkal — vallásos és nem vallásos emberekkel — együtt vándorló, megszólítható és megszólítani képes keresztény hívő élő példája lehet a kereszténység kínálta *emberképnek*. Ez az ember isteni, vagyis *szabadságra és kapcsolatra* (azaz szeretetre) teremtett. Ebből az emberképből kiindulva olyan *társadalomképet* is kínál a kereszténység, mely a kíméletlen versennyel és a személytelen kollektivismussal szemben a *kölcsönös felelősségvállalást* hangsúlyozza. Olyan *jövőképet* is kínál, amelyben a szakadatlanul hitt fejlődéssel szemben az — egyébként végtelenre nyitott — ember itteni és mostani végességére, *korlátaira* figyelmezteti. Olyan gondolkodásmódot ajánl, mely párbeszédben van a *tudománnyal*, amelyben azonban meg-

maradt a bizalom a *titokkal* szemben, amelyben a humanizmus nem redukálódik az ember racionalista önteltségére. Jó-létreceptek helyett *jóllét* modellt javasol, amelyben a megszerzhetőnél és a boldogulásnál fontosabb a boldogság. Olyan *kultúráképet* kínál, amelyben a kultúra nemcsak változó és megvalósuló-kifejező folyamat, hanem egyetemes értékrend is.

Eszményt kell felmutatni

A kereszténység történetében újra és újra kísért az *egydimenziós ember*: a sokféle karizma egyetlen karizmára való redukálása. Így játszható ki egymással a böjtölő és a politizáló keresztény, az imaélet és a közélet. Így értékelhető fel, s kerülhet minden más karizma fölé az elesettek szolgálata. Úgy tűnhet, hogy a szeretetszolgálat csupán Teréz anya modellje szerint működhet, pedig Martin Luther King, *Gandhi*, a „felszabadítás teológiája”-irányzat, a Fülöp-szigeteki keresztények vezette vértelen forradalom meggyőző példái a *szeretetszolgálatnak*. Nem elég Szent Johannában csupán a rettenthetetlen hőst és hazafit tisztelni, amikor ő a lelkiismeretére hallgató emberként érdemli meg elsősorban a szentnek kijáró tiszteletet.

Embertelen vonása a keresztény gyakorlatnak a még mindig eléggé gyakori *ítélkező* és *kioktató* magatartás. A keresztények közül sokan — az előljáróktól kezdve az „egyszerű hívekig” — úgy tesznek, mintha birtokában lennének az igazságnak, s ahelyett, hogy az eszményt mutatnák fel (és meg: életükkel), ítéleznek és parancsolgatnak. Bűn helyett bűnöst kiáltanak, logikai ítélet helyett erkölcsi ítéletet hoznak. Intézmény nemigen lehet meg jog nélkül, s így a keresztény egyházak sem a — természetjogon alapuló — egyházjog nélkül. Azonban az egyház több, mint intézmény, így aztán nem uralkodhat el mindennapi gyakorlatában a *jogi (hivatali) szemlélet*. Ez gyakorta társul az *adok-veszek* mentalitással.

Még mindig nem eléggé *személyes* a keresztény vallási élet, pedig az egyházon belüli humán reform lényege a *mozgalom*, vagyis a nem formális, a nem gettójellegű, a *bensősé-*

ges közösségek szaporítása, erősítése. A schumacheri *small is beautiful* (a kicsi a szép) elv önmagában még kevés, mert a kicsi, bár emberléptékű, lehet kicsinyes is (ahogy Nagy László írja: „Örökkön kicsik a dolgok”), jelentéktelen is, nevetséges is, az egyetemest tagadó, a szektás partikularitás is. A személyesség nem lehet magánzás és intimkedés, csak az érett személyiség személyessége.

Kompromisszum és radikalizmus

A kereszténység sok helyütt kényszerült gettóba, de ahol nem, ott is érzékelhető a gettómentalitás. A magyarországi példák is azt bizonyítják, hogy meg lehet szokni, be lehet lakni, kényelmessé lehet tenni a gettót. Be lehet érni a csupán az égiekre és a lelkiekre korlátozott, csupán szentségeket szolgáltató tevékenységgel, észre sem véve, hogy a Lélek — aki „ott fúj, ahol akar” — el is hagyhatja a lelketlen, a kényszerpályán mozgó liturgiát, a csupán vallási aktusokat szervező gyülekezeteket, ahol az istentisztelet rutinná vált, és már nem betetőzése a keresztény közösségbe való tartozásnak.

A gettóba vonulásnak természetesen — gondoljunk csak a magyarországi helyzetre — külső okai is voltak (vannak). Az egyházakat gettóba kényszerítő vezetés ezzel a „hadművelettel” öncsonkítást hajtott végre, és most neki, a nagyobb hatalmúnak kell kicsalogatni csigaház-gettójukból az egyházakat. De mivel? Nem csupán az egyébként elkerülhetetlen törvénymódosításokkal! Az is szükséges, hogy a világi hatalom felhagyjon tudományos világnézet mezébe öltöztetett *előítéleteivel*, az egyféle kötelező ideológia deklarálásával. El kell ismernie, hogy a *vallási filozófiák* ugyanúgy védhetők vagy cáfolhatók, mint a többi. (Ha a teológia is megjelenhetne a mi tudományegyetemeinken is, a teológia is humanizálódhatna, ami pedig elősegíthetné a „világi” tudományok további humanizálódását. Biztosítani kellene a *nyilvánosságot* a keresztény minták számára a sajtóban, a televízióban, az iskolákban, az agórákon), hogy mindenki előtt megjelenhesse- nek, akár intézmények, akár mozgalmak, akár kisközössé-

gek, akár keresztény családok, diákok, tanárok alakjában. Szükséges, hogy a politikai vezetés se válogasson a karizmák között, hogy ne szorítsa be az önzetlen segítség egyéni és közösségi megnyilvánulásait a „karitatív” cselekedet ruhaosztással kezdődő és az öregek ellátásával végződő szűk keretek közé, s engedje az aktív keresztény részvételt a bajok *megelőzésében* is.

„A radikalizmus gyűlöli az időt, a kompromisszum gyűlöli az örökkévalóságot. A radikalizmus gyűlöli a türelmet, a kompromisszum pedig a döntést. A radikalizmus gyűlöli a valóságot, a kompromisszum az ígét” — írja *Bonhoeffer*, s mindkét magatartást Krisztus-ellenesnek minősíti. Miként Krisztus-ellenes a csak az Istenről prédikáló pietista, vagy a csak az emberrel foglalkozó karitista keresztény is. A megoldás nem lehet másban, mint Krisztusban, mondják a keresztény reformerek, nem lehet más, mint az Ő türelme és az Ő radikalizmusa. Az ilyen módon radikális keresztény nem érzi úgy, hogy bemocskolja magát, amikor „világi” (vagyis emberi) dolgokkal foglalkozik, beleértve a *közéleti* szereplést és a politikát is, hiszen ez nem más, mint másokkal törődni, márpedig a keresztény értékrend centrumában a *másik ember* áll. A „világ dolgai” úgy hevernek az útszélien, mint az a szerencsétlen, aki mellett elment a „vallásos” és a klerikus, akit csak az irgalmas szamaritánus vállalt fel. Így kellene felvállalni a keresztényeknek a belvilágukon kívüli dolgokat, s meglátni a segítségre szoruló közösségben a *kollektív felebarátot*. Ez a *radikális szeretet* és ez a *szeretetből fakadó kompromisszum* válhat hatékony politikai tényezővé, politikai hatalmat humanizáló tényezővé. Ez indíthat arra egyházi vezetést, hogy a liturgikus és egyházszerkezeti reformon kívül akár lakásépítési akciót is szervezzon. Ez teheti minden keresztény útítársává azokat, akiknek ágya alatt hál meg a bánat, azokat is, akik földbevetett szívük termésének feleslegét másnak adják, és azoknak is, akik túllépnek e mai kocsmán, az értelemig és tovább.

(1989)

ÉRTÉKTÉRKÉP

Értéktérképezés

Miért kell a lógiához gráfia?

Miért van szükség az antropológia, a szociológia, a teológia, a pszichológia és egyéb „lógiák” mellett a szociográfiára? Talán már a két elismert „gráfia”, a geográfia és az etnográfia léte is elegendő válasz lehetne. Akad azonban meggyőzőbb érv is: a valóság, különösképpen a társadalmi jelenségek megragadásához nem elegendő a tudomány, szükség van a rejtjeleket más jelekre fordító irodalomra, és ebből következően szükség lehet az irodalom és a tudomány határmezsgyéjén szolgáló, a legalább olyan pontosan, mint amilyen érzékletesen megjelenítő *szociográfiára* is. Ha el is fogadjuk ezt az érvelést, vonatkozhat ez olyan területekre is, mint az *értékelő tudat*? Úgy tűnik, erre a feladatra a szellemet a maga elvontságában és az agyat a maga konkrétságában kutató különböző lógusok, valamint a szellem titkait megsejtő és azt érzékletesen megjelenítő művészek sokkal-sokkal inkább alkalmasak, mint a „se tudós, se művész” szociográfusok. Ha viszont arra gondolunk, hogy a tudat leginkább olyanféle lenyomataiban mutatkozik meg, mint a viselkedés, a magatartás, a beállítódás, az értékrend, akkor is inkább egy szociálpszichográfust vennénk be a tudatkutató együttesbe. Mivel a szociográfusok egy része akár szociálpszichográfusnak is nevezhetné magát — hiszen a szociográfiák jelentős részének tárgyát képezi a különböző társadalmi rétegek és csoportok világképe, jövőképe és emberképe is —, úgy tűnik, megvan a válasz a kérdés-

re, átvehetik a mandátumot a szociográfusok a tudat vizsgálatához.

Lehet, olvasóim nagy részét már meg is győzte ez az okoskodás, és máris arra biztatna — miként a „lássuk a medvét!” kiáltó, a csip-csup mutatványokat már megunó közönség —, hogy akkor jöjjön a szociográfus, és mutassa meg mit tud, vagyis, hogy mit lát. Én olvasóim helyében nem elégednék meg ezzel a nagyon is, túlon túl is logikus, de nem eléggé személyes, nem eléggé konkrét válasszal. Bízva abban, hogy ezúttal sikerülni fog a szerepcsere, s jól érzem olvasóim többségének igényét, beleavatom olvasóimat gondjaimba, gyengéimbe.

Mi történik egy szobatudós olvasáskutatóval, amikor egy budapesti nagyüzem szakszervezeti könyvtárában „élőben”, vagyis személyesen találkozik valamelyik kutatása egyik kérdezettjével, akit eddig csak a válaszait tartalmazó kérdőívben keresztül ismert? Megtörténhet, hogy elhatározza, ezután másképpen csinálja: akár úgy, hogy a lógiát a gráfiával ötvözi, akár úgy, hogy a szociológiával párhuzamosan a szociográfiát is műveli. Esetem valamelyest hasonló ehhez, csak az „elhatározza” szót és a kijelentő (a „határozottan kijelentő”) módot kell felcserélni másik móddal és másik igével. Talán így: mintha elkezdődne benne a szociográfus. Esetem azonban még ennél is bonyolultabb. Már előbb el kellett kezdődnie bennem a szociográfusnak ahhoz, hogy ez a találkozás az addig csak olvasáskutatással foglalkozó szociológust arra készítse, hogy elkezdje tüzetesebben megfigyelni azt, amiről már elegáns kutatási hipotézisei és frappáns általánosításai születtek. Tehát esetemben nem egyszerűen az történt, hogy az olvasás szociológusából az olvasás szociográfusa is lett, hanem az, hogy a szociológusnak — aki meglátta az „élő olvasót” — kinyílt a szeme. Ugyanaz az olvasó, aki eddig a kérdőívek kérdéseire adott válaszai alapján kényelmesen belefért ilyen-olyan kategóriákba, ezután mindegyikből kilógott.

Természetesen az olvasással foglalkozó szociológus számára is fontosak — ha nem így lenne, nem nevezhetnénk őt szociológusnak — az olvasón és olvasáson kívüli meghatározó és magyarázó tényezők, de ezek „kipreparálva”, életszaguktól

megfosztva jelennek meg a táblázatokban vagy az elméleti fejtegetésekben. A valóságban viszont ezek a tényezők egyetlen, ha tetszik, gubancot, ha tetszik, egységet alkotnak. A szociográfus lényegesnek ítélné olyan epizódokat, nüanszokat, árnyalatokat, amelyek a tipizálás, a kategorizálás során szinte szükségszerűen eltűntetődnek. De nem ez a lényeges különbség, nem ebben van a lógusból gráfussá válás pálfordulásának lényege! A szociográfus *mást*, esetleg többet vesz észre mindabból a körülhatárolt részből, amit kutat, mint az egészből, amiből az adott részt kutatja, mint a szociológus. A gráfiával megfertőzött szociológus a kérdőívből megismert olvasónak addig csak ízlésével, olvasottságával, olvasói stratégiájával foglalkozott, most meg kell ismerkednie az olvasó nehéz gyermekkorával és szekáns anyósával is, valamint a kérdőívre fel nem kerülő töltelékszavaival és törmelékmondataival is.

Utaltam arra, hogy gráfus-énem feltételei már az élő olvasóval való találkozás előtt részben adottak voltak. Másképpen fogalmazva: már korábban felfedezett nyomok vezettek az „élő olvasóhoz”, akit akár meg sem kell kérdezni, akire elég *módszeresen rácsodálkozni*. *A hogyantól a miértig vezető útnak egyik, egy olvasáskutató által megjárt változatáról van szó.* A vizsgált jelenség — adott esetben ez az olvasó és az olvasmány viszonya, és ennek a viszonnak szociológiai és szociálpszichológiai természetű tényezőkkel való magyarázata — hogyanjának egyre pontosabb megállapítása egyre több mértet indukált, amelyekre azonban már az olvasással foglalkozó szociológus nem tudott választ adni. Az olvasás hogyanjából olyan mértetek születtek, amelyekre már nem lehetett válasz az ember olvasó-szerepe, hanem csak *maga az egész ember*. Miféle nyomok is vezettek az olvasótól (a résztől) az emberig (az egészig)?

„Bár csodállak, ámde nem szeretlek”: így jellemezte Petőfi viszonyát a Kárpátokhoz. Az ilyen olvasói magatartás is eléggé gyakori. Főhet a feje az olvasó-szerepet vizsgáló szociológusnak, hogyan lehet ugyanaz az ember csodálója és az elutasítója ugyanazon olvasmánynak. Még ennél is bonyolultabb esetekkel is találkozhat az olvasás jelenségét vizsgáló szociológus: amikor az olvasó csodálja is, kedveli is a regény

hősét, de — légyen az akár Pizskos Fred, akár Raszkolnyikov, akár Hábetler János — azonosulni vele, a bőrébe bújni eszébe sincsen. És ezek még mindig egyszerűbb esetek. Nagyon meglepődtek a Nagy László *Ki viszi át?* című költeményét magukénak érző olvasók, amikor nekik szegeztem a költő kérdéseit, meg-megállva, körülnézve: ki vállalkozna közülük a feladatra? Félszázan voltak a teremben, mégis csak ketten-hárman tették fel kezüket, amikor megkérdeztem: *Ki imád tücsökhegedűt? Ki feszül föl a szivárványra? Ki becéz falban megeredt hajakat, verőereket? Kicsoda állít káromkodásból katedrálist?* A „hökkenést” négy szemközti beszélgetések követték, amelyek során kiderült, hogy a költővel való azonosulás érzése és ügyének felvállalása korántsem jelenti ugyanazt. Kiderült, mennyi mindent eltakar, összemaszatol a „tetszett” vagy akár a „nagyon tetszett” válasz, az olvasáskutatók által előszeretettel használt „tény”. De mi az, amit eltakar egy tetszésnyilvánítás? Képmutató vagy csak következtetlen befogadói viselkedést? Vagy éppen egy elsőre következtetlennek tűnő, mégis koherens, csak nagyon bonyolult, viszonylag független alrendszerekből összeötvöződő egységet, amelynek leírása talán éppen a szociálpszichográfia feladata lenne?

Hadd idézzek fel egy másik példát erre az elsőre következtetlennek tűnő viselkedésre! Kertész Ákos *Makra* című regényének három nőalakja három életstílust, három — a főhős és az olvasó számára is választható — lehetőséget képvisel. Magdus családot akar, egyszerű, nyugodt életet, tisztán tartani férje ruháit, a lakást és a gyereket. Vali elsősorban önmagával akar egyenesbe kerülni, vezérelve az alkotás, az önérzet és főképpen a szabadság. „Enni, inni és szeretkezni jó. Ez utóbbi csak azzal, akivel bírjuk egymás szagát. A bűntudat a bűn forrása” — vallja, és ezekért az értékekért hajlandó életét is feláldozni. A harmadik modell megtestesítője, Sztanek számára is a szabadság a fő érték, ez azonban ebben az esetben az öröm és az élvezet szinonimája. Életének ars poeticája: életem a tánc. Ezt a regényt a képzőművészeti tehetséggel megáldott főhős valóságos és lehetséges szerepvállalásait figyelembe véve, fiatal szakmunkásokkal, hivatásos (neves) képzőművészekkel és fiatal, amatőr képzőművész

munkásokkal olvastattuk el. A művészek választásai tünnek leginkább egyértelműnek: A „szintén művész” Valival rokonszenveznek, a másik kettőt illetően inkább elutasító a magatartásuk. A „mintafeleség” Magdust még kevésbé szívlelik, mint Sztaneket, akinek „csak azon jár az esze”. Ehhez képest a fiatal szakmunkások választásai több okot adnak a töprengésre: valamivel jobban rokonszenveznek Valival, mint Magdussal, és egyértelműen elutasítják Sztaneket. Sokan vannak tehát olyanok ebben a rétegben, akik egyaránt rokonszenvesnek érzik a konformista és a lázadó modellt. Jó néhány esetben a „bár csodállak, ámde nem szeretlek”-attitűd magyarázta a Magdus-pártiak Vali iránti rajongását. Persze ez az attitűd is magyarázandó, és a magyarázatként feltételezett kettős vagy tudathasadásos értékrend szintén magyarázatra szorul. Mindez pedig messze vezet az olvasáskutatás berkeiből. Maradjunk azonban még egy pillanatra a *Makra* olvasói körében! A legérdekesebb csoport szabad idejükben festéssel, formázással foglalkozó, a művészpályával kacérkodó munkásfiataloké, akik a főhős „inkarnációinak” is tekinthetők. Ami a Vali által képviselt modellt illeti, így is viselkedtek. Az iránta való rokonszenvük a hivatásos művészeket is felülmúlja. Rajongtak érte. Persze ez is volt a várt, a természetesnek tartható viselkedés. Ami viszont ugyancsak meglepő; a konzervatív Magdussal sem ellenszenveztek, a másik szabadság-modell képviselőjét, Sztaneket viszont kifejezetten elutasították. Még kevésbé érthető viselkedésük, ha azt is tudjuk róluk, hogy ők voltak, akik legkevésbé voltak elégedettek helyzetükkel, akik többségére nemcsak a kritikus, hanem még a „lázongó” jelző is érvényes volt, akik viselkedésükkel leginkább az anarchista-forradalmár Valit formázták. Ez a választás eléggé egyértelműen arra utalt, hogy értékrendjük egymás mellett (vagy inkább alatt?) különböző típusú, különböző korokat és társadalmi rétegeket jellemző értékrétegek ötvözetével jellemezhető. A kitörés kockázatának elfogadása, úgy látszik, együtt járhat egy biztonságos elvű modell tartalékolásával. Van-e esélye annak élete megváltoztatására, aki nem szakít gyökeresen a kritizált hagyományossal? Vagy éppen a régi és új folytonos szembesítésének megélése a biztosítéka az igazi változásának? Ilyen kér-

dések elé kerülhet egy regény hatását vizsgáló olvasáskutató, ha eggyel tovább lép, a „tetszett”-típusú kérdéseknél.

Mindeddig inkább csak *érzésekről, beállítódásokról* szoltam, és csak áttételesen az *értelmezésről*. Talán egyetért velem abban olvasóim többsége, hogy egy művészi alkotásnak sokféle érvényes értelmezése és sokféle félreértelmezése lehet. Ezt szem előtt tartva kérem, töprengjen el velem azokon az eseteken, amelyek újabb példái annak, hogy lehetetlen az olvasás körében, az olvasó-szerepnél maradva olyan titkokat megfejtetni, amelyeket csak az *egészre* vonatkoztatva lehet megközelíteni. Sokféle más csoport között irodalom szakos tanárok és könyvtárosok, valamint kutatóintézetben dolgozó biokémikusok is elolvasták Örkény és Sánta egy-egy novelláját. Olyan műveket, amelyek nem tartoznak a legkönnyebb olvasmányok közé, elsősorban azért, mert az írói látásmód és a megformálás eléggé erősen elüt a megszokottól, a hagyományostól, például a mikszáthi vagy a móríczy novellától. Ami a novellák fogadtatását illeti, rendkívül nagy volt az eltérés a két csoport között: a humán diplomások túlnyomó többségének tetszett vagy nagyon tetszett mindkét novella, a biokémikusok többségét viszont mindkettő közömbösen hagyta. Rögvest kínálkozna magyarázatul a „két kultúra” különbsége. Ezt azonban azért nehéz elfogadni, mert a közömbösen maradó csoportban sem volt kevesebb érvényesnek tekinthető értelmezés, mint a másokban. Ők is legalább olyan jól megfejtették a két irodalmi szöveget, de a megértett üzenet esetükben hatástalanul maradt. Úgy tűnik, hideg fejjel fogadták be őket. Érzelmi sivárságuk lenne a magyarázat, következménye egy racionális alaptevékenységnek? Vagy éppen az ilyen érzelmekben szegényebb emberek választanak ilyenfajta pályákat? De lehet-e érzelmek nélkül megfejtetni olyan szövegeket, amelyek egészen másféle, „srófra járnak”, mint a természettudományos rejtjelek? Az, hogy a kutatásra, feltalálásra beállított elme számára egy más típusú rejtély megfejtése jóval kisebb feladat, mint mondjuk egy üzemmérnöknek, ez bizonyított tény, de nem magyarázza a mű ilyen alacsony hatásfokát a biokémikusok körében. Ezekre a kérdésekre ma sem tudok határozott választ adni. Valami azért kiderült. Egyrészt: a biokémikusok mércéje valamivel szigo-

rúbb volt, mint a humán diplomásoké, akik „liberálisabban” osztályoznak, mint a reáliákkal foglalkozó társaik. Másrészt: a tanárok és könyvtárosok között kétszer akkora volt a nők aránya, így aztán ebben a rétegben jóval nagyobb szerepet játszhatott az empátia, mint a „furcsán viselkedő” rétegben. Harmadszor: bár az általunk megkérdezett biokémikusok életében a művészet ilyen-olyan intenzitással jelen volt (ám sokkal kevésbé, mint gyermek-, serdülő- és ifjúkorukban, amikor minden másodikuk zenélt, énekelt vagy festett), sokkal kevésbé akarták ezeket a novellákat, kevésbé érezték, hogy valami közük lenne hozzá, mint humán diplomás társaiknak. Akkor, sajnos, nem kínálkozott számomra a szociálpszichográfiai megközelítés lehetősége. Nem „nyomoztam utána” ennek a titoknak, csak olvasó-szerepben vizsgáltam az életútjukban, személyiségükben, értékrendjükben, tudatukban e titkot hordozó olvasókat.

És végül megint egy más típusú példa. Ugyanarra, amire az eddigiek is szolgáltak: az egész emberre kíváncsi szociálpszichográfia szükségességének bizonyítására. Egyik kísérletünkben olyan fiatal, zömmel fizikai munkát végző olvasóknak ajánlottak könyvtáros munkatársaink egyértelműen értékes irodalmi műveket — mint „kísérleti olvasmányokat” —, akik ugyan hébe-hóba ilyeneket is elolvastak, de a mércéjük, a nagy élmény, leggyakoribb és legkedvesebb olvasmányuk a lektűr volt. A mintegy száz „kísérleti személy” között akadt egy, aki már a kísérlet első hónapjaiban „cégünk reklámja” lett azzal, hogy a nehezebb feladatot jelentő olvasmányokat is jónak minősítette, és hasonlókat kért. Így vált „szemünk láttára” Szilvási és Berkesi kedvelője, Fejes, Hemingway, Kosztolányi, sőt Golding, Böll és Bulgakov műveinek olvasójává. Most már így írom: „elolvasójává”. Az történt ugyanis, hogy a 21 éves munkásfiú egy negyedikes gimnazista lány kedvéért próbálkozott meg a szinte lehetetlennel. Ez csak fél év múlva derült ki, amikor Faulkner helyett ismét Hemingwayt, majd Hemingway helyett valami „még szórakoztatóbbat” kért. Ez már persze a szakítás után történt. Azt kellett volna kutatni, hogyan ment végbe benne a pálfordulás, még ha csak epizódja volt is „olvasástörténetének”. Történetek persze valódi pálfordulások is az úgyszintén „lektűrol-

vasók” körében, de ők társaiknál nyitottabbak voltak a „más-ságok” iránt. Több mint valószínű, hogy ez a nyitottság sem tekinthető végső oknak. Ebben a kutatásban az úgynevezett „kemény adatokon” (amelyek egy személyi igazolványban is megtalálhatók) és az olvasó-szerepre vonatkozó adatokon kívül már másféle tudnivalók is rendelkezésünkre állottak a vizsgálatba bevont „kísérleti személyekről”, ahogy a szakzsargon nevezi őket. Ki-ki megírta fiktív önéletrajzát: sorsának alakulását az elkövetkezendő negyedszázadban. Azt tapasztalhattuk, hogy az esztétikum irányában azok voltak a legnyitottabbak, és azok mutattak fogékonyságot a számukra „szokatlanságot”, „másságot” jelentő kísérleti olvasmányok iránt, akik ezekben a *jövőképekben* gyors társadalmi felemelkedésükről számoltak be, akik a gyerekeikkel kapcsolatos elképzeléseikről is írtak, akik képzeletbeli életükben érdekesebb munkára cserélték a mostanit. Hogy ez a három tényező — a jövőkép, az esztétikum iránti fogékonyság és a szokatlan olvasmányok kedvező fogadtatása — miféle okozat rendszerben helyezkedik el, arra nem is olyan könnyű a válasz. Lehet, hogy a jövőkép mögötti értékrendszer csak katalizátor, és az esztétikum iránti fogékonyság magyarázza az újszerű befogadói viselkedést, de lehet, hogy fordítva van. És az is lehet, hogy mindkét — egy irányba mutató tényezőt egy harmadik (talán még ismeretlen) tényező „irányítja”. És most érkezünk el a hajógyári szakszervezeti könyvtárba, ahol találkozhattam az „élő olvasóval”, nevezetesen egy esztétikum iránt fogékony „lektúrolvasóval”, aki értékekben gazdag, dinamikus, az önkörből kifelé mutató jövőképpel rendelkezett. A nem egészen véletlen úgy hozta, hogy egy év múlva már mint barátok ültük körül a szakszervezeti könyvtár „klubövezetében” álló kerekasztalt, újdonsült barátom munkatársaival, egy általuk kitalált és általam animált asztaltársaság tagjaiként. Három és fél éven keresztül találkoztunk minden második pénteken, hogy egy egész délutánt átbeszélgezzünk. Témánk a későbbi „szociálpszichográfiáim” témája volt: a *jövőkép*, *világkép* és *emberkép*.

Elembertelenedett emberkép

Talán sikerült érzékeltetnem, hogy az emberhez és az ember „képeihez” valamint a képeket leképező módszerhez, a szociográfia általam művelt szociálpszichográfiának nevezhető változatához az olvasás jelenségeinek tanulmányozása közben felbukkanó nyomok vezettek el. A lökést, az indítást mégsem ezek a nyomok jelentették, hanem a *beszélgetések*, egy olyanfajta „emberszelídítő” terápia keretében (amelynek alanya és tárgya is voltam), mint a hajógyári társaságunk vagy az olvasótábor. (Az olvasótáborról, mert akkor még nagyon is benne voltam, képtelen voltam szociográfiát írni, csak — bocsánat a kacifántos elnevezésért — szociálpszichografikus esszét*, a hajógyári társaságról — miután hét éves távolba került — szociografikus lenyomat is készült.) A beszélgetések (szakmunkásokkal, szakmunkástanulókkal, majd a felnőtteknek rendezett olvasótáborokban diplomás kultúraközvetítőkkal) meggyőztek arról, hogy nemcsak okozata, oka is a beteg embernek a beteg *emberkép*, az elidegenült, embertelen (nem gonosz, hanem az emberi lényeket nem tartalmazó) emberkép. Rá kellett jönnöm arra, hogy a gyógyítás (beleértve öngyógyításomat, gyógyítva gyógyuláso-mat is) sikeressége érdekében legtöbbet azzal tehetek, ha szociográfusként besegítek a *tudat-térképezésbe*, az emberkép feltérképezésébe, az értéktárak leltározásába.

Ellenőriznem kellett azokat a rémképszerű híradásokat, amelyek szerint egyre nő a szürke emberek, a tranzitemberek száma, akik összetéveszthetők másokkal, akik sehová sem tartoznak. Én is úgy találtam, hogy ezek a szürke emberek — mégha szenvednek is szürkességüktől — rendre Szent Györgyként viselkednek a sárkányként kezelt többiekkel szemben. Hadd csavarjak még egyet Hankiss Elemér pontos és szellemes diagnózisán: olyan Szent Györgyök ők, akik csak a sárkányokkal szemben azok, máskor magányosak, nem tartoznak még a Szent Györgyök közösségébe sem, mert szentgyörgységük alapja egy előítéletes, egy „embertelen” emberkép. A legérdekesebb az, hogy ezek a Szent Györgyök

* Rögeszmék Bakonyoszlopon Bp. 1984. Tankönyvkiadó

koránt sincsenek magukkal olyan nagyra, mint ez a sárkányokkal szembeni viselkedésükből érződik, sőt kifejezetten önérzetreformra szorulnak. Elfelejtették, vagy sosem jöttek rá, vagy ha hallották, elengedték a fülük mellett, mint veszélyes információt, hogy ők is az emberi világ alkotói közé tartoznak. Illik rájuk — vagyis hát sokunkra, mert hát mi sem vagyunk szentek, csak Szent Györgyök —, amit P. Berger és Th. Luckmann írnak, hogy „az az ember képes olyan világot teremteni, ami őt megtagadja”.

Még az értékrendet vizsgáló szociológus tesztjében szereplő kulcsfogalmak között is ilyenek szerepelnek: „igaz szerelem”, „igaz barátság”. Nem lehet megróni érte a szociológust, hiszen a legmesszebbmenőig figyelembe kellett vennie az éppen érvényes szóhasználatot, vagyis az értékrendet, amelyben a szerelem és a barátság, így jelző nélkül, sokak számára bizonytalan vagy lejáratott fogalmak. „Szép ez az írásod”, dicsérte egy író őszintén barátja vitacikkét. „Vagyis nem igaz?”, kérdezett vissza támadón a másik. Emez hiába kezdte bizonygatni, hogy az ő fogalmai szerint a szép, a jó és az igaz ugyanannak a főértéknek a különböző oldalai, a „sértett fél” ezt zavaros magyarázkodásnak érezte. Elértéktelednek a szavak, főképpen a tettekkel nem igazoltak. Akadozik, de azért nem akad el teljesen a *kommunikáció*, mert végül is mondunk valamit, de egyre ritkábban azt, amit szeretnénk, s egyre kevésbé úgy, ahogy szeretnénk. Ebben a helyzetben kész csodának érzem, ha mégis odamegyünk valakihez megkérdezni, hány óra, bízva abban, hogy hiteles választ kapunk. Ez az *eredendő bizalom* úgy látszik még többé-kevésbé bennünk van, annak ellenére, hogy sárkányt látunk a másik Szent Györgyben.

Oka és következménye is lehet szó és a mondat *elértékteledésének* az, hogy egyre kevésbé fogja az ember — legalábbis a „művelt világban” — a *szimbólumokat*. A gyakorlatiaság, az észelvőség és a haszonelvőség nemigen tud, nemigen akar mit kezdeni a szimbólumokkal, amelyek nemcsak jeleznek, jelentenek, hanem — és ez a fő veszély — elgondolkodtatnak. A komfortra berendezkedett élet sem igen tud mit kezdeni a szimbólumokkal, legfeljebb közhelyes pótlékaikkal. A lakások berendezését vizsgálva S. Nagy Katalin meg-

állapíthatta, hogy a deficités élet kompenzálódik a lehető legteljesebb komfort jegyében. Ugyanő állapítja meg azt is, hogy a bizonytalan ízlés intoleranciával párosul. Vagyis a másokban sárkányt látó Szent Györgyök belső bizonytalanságukat ellensúlyozzák, amikor belekötnek „sárkánytársaikba”.

Első pillanatra alig hihető, hogy ebben a pragmatikus, racionalista és haszonelvű légkörben a *siker* is gyanússá vált, főleg az ifjúság körében, és ezen már az sem segítene, ha így szerepelne ez a szó az értékrendet vizsgáló teszteken: „igazi siker”. A *boldogulás* jóval fontosabb érték a mai tizen- és huszonévesek körében — mint ezt Szabó Ildikó is megállapította —, mint az érvényesülés. Korántsem csak a kitűnni vágyás és a kivagyiság iránt érzett ellenszenvről van itt szó, hanem az *önérvényesítés*, és következésképpen olyan értékek háttérbe szorításáról, mint az önmeghatározás, önértékelés, munka, szerelem, hazaszeretet. A boldogulni akaró persze számíthat, tervezget, de nem rendelkezik nagyszabású *tervekkel, utópiákkal*, nem vállal kockázatot. Köznapi nyelven szólva: nem izgatja magát. És azok, akik terveznek? Váriné Szilágyi Ibolya alig talált ilyeneket a szakmunkástanulók körében. A gimnazisták egyharmadát ugyan a „tervező” kategóriába sorolhatta, de őrölk az megállapítania, hogy szorongóbbak, mint a terveket nem készítők vagy a csak hevenyészett tervekkel rendelkezők. Úgy vélem, nem „vegytiszta” szorongás ez, hanem egyben motiváló pozitív feszültség is, ami nélkül nem lehet tétre menő mérkőzést megnyerni, ami nélkül nem lehet értékeket létrehozni és megőrizni. Persze bizonyára számolni kell a testi-lelki egészséget károsító szorongással is, hiszen a tervező érzi csak igazán az erősen behatárolt lehetőségeket.

A *tervezés* természetesen létkérdés. És erkölcsi kérdés is, hiszen annak elhanyagolása emberi mivoltunk megtagadása, mert az ember *céltételező* lény. A tervezés feladata alól kibújó ember aztán könnyen elfeledkezik arról — amire a kiváló tudásszociológusok, P. Berger és Th. Luckmann utaltak —, hogy az ember az emberi világ alkotója, és csupán fogyasztójává, méghozzá egy elembertelenedő világ fogyasztójává válik. Úgy érzem, igaza van E. Frommnak abban, hogy minden

neurózis gyökere végső soron morális probléma, vagy legalábbis részben az. „Egy civilizáció elsősorban a lényeges vágyakon és igényeken alapszik”, vallja Saint-Exupéry. A kultúrközvetítők nagymértékű igénytelenséget, a szociológusok és a pszichológusok meg akut *vágyhiányt* állapítanak meg, illetve olyan emberképeket, olyan embereszemléket mutatnak ki, amelyre ráillik Musil regénycíme, a „tulajdonságok nélküli ember”.

Hiányt mutató érték-leltár

„Ma Magyarországon a társadalom értéktudatának és erkölcsi gyakorlatának válsága legalább olyan horderejű probléma, mint a gazdasági struktúra átalakítása vagy a társadalmi-politikai intézményrendszer megújítása” — írják Hankiss Elemér és munkatársai. Nehéz lenne vitatni a megállapítás jogosságát, és nehéz lenne tagadni a Hankiss Elemér által megállapított *tudathiányokat*: a múlt-tudat, az azonosság-tudat hiányát, a személyiség ritkaságát, a világnézethiányt, a politikai kultúra hiányát. Kész csoda, hogy ennyi hiánnyal, ennyi minden nélkül ebben-abbban mégiscsak döntenek az emberek. Vagy csak választanak? Vagy — pestiesen mondvá — „belemennek a csőbe”?

Nem könnyű pontosan leírni, mi is a baj az értékek körül, mert bajt megállapítók között sincsen egyetértés. Részben azért, mert többségük ahelyett, hogy alaposan tanulmányozni kezdené, elkezdi vagy a vészharangot kongatni, vagy a mundér becsületét menteni. A valódi bajok helyett bűnbakok kerülnek elő, közellenségnek minősülnek olyan tendenciák, amelyek többféleképpen is minősíthetők, amelyek csak uralkodóvá válásuk esetén ítéltetők rossznak, mint például a *fogyasztás és a privatizálódás*. A fogyasztás az élet fenntartásának feltétele, értékforrások használata, csak akkor borul fel az értékrend, ha ez öncéllá válik. A privát szféra a személyesülés egyik feltétele, és csak fő céllá válva válik annyira veszélyessé, mint mondjuk, az öncéllá váló kollektívizmus.

Miféle baj is van az értékek körül? Nem könnyű erre a kérdésre válaszolni, mert a diagnózisok olykor gyengítik

vagy ki is zárják egymást: értékhiány, értékzavar, értékvak-ság, értékválság, értékerózió, értéklabilitás, értékérvényesít-hetetlenség. Világos, hogy nem maguk az értékek, hanem az értékeket propagálók, az értékelők, az értékekkel élők, az ér-tékeket közvetítők vannak bajban, vagyis az egyének és az intézmények. De nagyobb-e a baj, mint bármikor? Vagy ha nincs is nagyobb baj, nem elég nagy baj-e, ha sokan így ér-zik? Hogy mekkora a baj, én sem tudom megítélni, de két do-logban biztos vagyok. Az egyik az, hogy a múlt század közepe óta — úgy tűnik, véglegesen — állandó *válság* van. Felbom-lott egy addig viszonylag stabil rendszer. Azóta — úgy lát-szik, végképp — széles körben már nem érvényesek az egyté-nyezős rendszerek. Sorra buktak meg a detronizált Isten he-lyére pályázó fő-fő rendező elvek: a történelem, az ész, az egyetemesség, az én. A másik az, hogy kiderült, nem egysze-rűen arról van szó, hogy csődöt mondtak szocialista eszmé-nyeink (Magyarországon is), hanem arról, hogy meghirdeté-sük óta egy sokrétű, sokelvű társadalommal néznek szembe, újabban már párbeszédet is kezdenek a „központi értékek”. Többen úgy vélik, hogy nincs is semmiféle válság, csak éppen világossá vált, hogy a szocialista társadalom értékrendje olyan, amilyen: komplex, széles, heterogén, ellentmondásos. Nincs tehát válságban, hanem még mindig ilyen, és nem olyan, mint amilyennek szeretnénk volna hinni. Szerintem nem mondhatjuk azt, hogy minden rendben van, hiszen nem fokozódott a mindig is meglévő vagy a már régóta létező, vagy a közelmúltból örökölt rendetlenség. Ez cinizmus lenne. Baj van, de hogy pontosan minek és milyen baja, azt csak a még pontosabb diagnózis elkészítése és a már elkészült diag-nózis szakszerű értelmezése után lehetne megmondani. Ren-delkezünk már nagyon pontosnak és megbízhatónak látszó részdiagnózisokkal. Azt hiszem, joggal beszél Hankiss Elem-ér munkacsoportja a magyar értéktér kettéhasadásáról. Összekívánczó értékszférák váltak el, illetve nem találko-ztak még össze: a hagyományos közösségi és a modern indivi-duális értékek, a közösségbe való beilleszkedés és az autonó-mia, az érzelem és az értelem, a hagyományos kisközösségi lét és a közélet, a kellemesség és a felelősség. Ha így van, ak-kor jogosak ezek a kérdések: Kikben, mely rétegekben, mifé-

le személyekben a legnagyobb ez a hasadás? Kik azok, akik ebbe beleszülettek, kik azok, akikben életük folyamán jött létre? Kik azok, akik belebetegedtek, kik azok, akik megtanultak együtt élni vele? Kik azok, akik megőrizték a többség által elvesztett vagy sosem megszerzett egységet? Kik azok, akiknek esélyük van az egészségre?

Gondolatok az emberkép-tárban

Legfőbb érték az ember. Idáig rendben van. De melyik? Különben is, ki mond mást? És akik mást mondanak, akik szerint — mondjuk —, az Isten a legfőbb, kevésbé fontosnak tartják az embert, mint akik szerint a legfőbb érték? Aligha, hiszen Isten képeire alkotottnak tartják. Nem tekinthetem feladatommak, hogy eldöntsem, melyik *emberkép* hasonlít leginkább az EMBERre, mégis célszerűnek tartom, hogy belevonjam olvasóimat töprengéseimbe és tévedéseimbe, hogy „le tudják vonni a végeredményből” az én emberképemet. Tárgyilagossnak hitetni magamat: ez lenne a lehető legnagyobb hiba, amit szociográfusként készakarva elkövethetek. Persze, képtelen vagyok vegytisztán előállítani magamból emberképemet, hiszen ez az önvizsgálódás, a beszélgetések, a bensővé tett tanítások, a megélt történések ötvözete. A mélyből felhozott tárgy megtisztítására most, ebben a műfajban, nem vállalkozhatom.

Filozófusokkal állandó párbeszédet folytató biológusok, genetikusok és antropológusok is megerősítettek abban, hogy az ember és az állat közötti különbséget csak vagy elsősorban a munkában, a társadalomba szerveződésben, az agyvelőben, a kommunikációban keresni aligha lenne célravezető. Engels például nem azt mondta, hogy „a munka tette az embert emberré”, hanem így: „Bizonyos értelemben a munka tette az embert emberré.” Hogy az ember jobb hatásfokkal kommunikál, az nem oka, feltétele a gondolkodásnak. Így a kommunikáció sem lehet a döntő specifikum. Meggyőzőbbek számomra a többtényezős elméletek, mint például a *memória*, a *modellező képesség* és a *nyelv* együttesét felsorakoztató Grastyán-féle elképzelés. Grastyán emberképe azért is rokonszenves, mert szerinte az ember az, aki el tud valamit

*képzeln*i, ezt el is tudja *mondani*, és meg is tudja *csinálni*. Ez még persze nagyon hasonlít egy „szupertehetséges állatra”. Viszonylagos *meghatározatlanságában*, növekvő tudásával növekvő nemtudásában, végtelenre való *nyitottságában* érzem az ember lényegét. Az ember *kérdező*, de nem akármit kérdező lény. Ha az állat tudna kérdezni, csak ezt a kérdést tenné fel: *ez mire való?* Mert az állat szelektál, számára hasznos és haszontalan dolgokat különít el, és ezt tévedhetetlenül csinálja, mert tökéletes programja van. Az ember programja tökéletlenebb, ezért feladata programját kiegészíti. Mint B. Pascal mondja, az ember gondolkodó nádszál, ami annyit is jelent, hogy tökéletlenebb, mint a valódi nádszál. Az ember kérdése: *ez micsoda?* Elembertelenedésének egyik jele éppen az, hogy ehelyett arra kíváncsi, hogy ez vagy az mire való. Az ember az a lény, aki megengedi magának azt a luxust, hogy „felesleges” dolgokat műveljen, olyasmit, ami nélkül lehet, de szerinte mégsem érdemes élni. Az ember az a lény, az egyetlen, aki rendre túllő a célon, akinek semmi sem elég, mert *hiánylény*. A génjei, a környezete és a maga által létrehozott kultúrája által is meghatározott emberi lény mindezen meghatározottságai ellenére is *szabad*, mert mindig övé marad az utolsó szó, mindig lehet még egy kérdése, egy miéértje. Még az öt meghatározó tényezőkre is rákérdezhet. Számára a korlát nem csak fal, amelybe beleütközik, hanem a leküzdendő akadály is. Mondhatjuk Lukács Györggyel együtt, hogy a kiinduló feltételek, a korlátok jelentik a kihívást, amelyre az ember azzal válaszol, hogy maga csinálja meg történelmét. Úgy érzem, az ember mindig több, mint amit önmagáról mondani tud, de annál is több, mint amit önmagáról megtudhat. Ezért is érzem az embert — szemben Lukácssal, aki válaszoló lénynek tartja — csökönyösen, gye-rekesen, „azért is” kérdező lénynek.

Az állat önkörében él, környezetével kizárólag haszonelvű, partikuláris kapcsolatban. Az ember több irányban is elhagyja ezt a kört. Befelé: belépve *énkörébe*, megtalálva és kifejezve, felvállalva és meghaladva vagy akár megszüntetve önmagát. Önkifejezés, önkiteljesítés, önmegvalósítás. Egyre többet használjuk manapság ezeket a fogalmakat. Vagy talán csak a szavakat, amelyeknek divatjuk van? Vagy inkább

ujjongjunk, hogy végre megjött ezeknek az ember leglényegét kifejező fogalmaknak a divatja? Egyre inkább az izgat — főleg azután, hogy az olvasótáborokban úgymond az önmegvalósításhoz próbáltunk segítséget adni —, hogy mi teljesedik ki, miből és mivé? Egyre kevésbé hiszem, hogy csupán énkörünk feltárásáról, önkörünknek énkörünkkel mélyítéséről lenne csak szó. Kétségtől sok minden felfedezni- és rendbetenni való van énkörünkben. Nem elég megutálni az önzés önkörét, meg is kell szeretni, meg is kell becsülni magunkat. Joggal figyelmeztet arra E. Fromm, hogy a „Ne légy önző!” úgy is értelmezhető, hogy „Add fel vágyaid!” Éppen „dédelgett vágyaink” feladása lehet nagyon veszélyes, mert ezek „dédelgetése” a legszerveesebb részét képezik a helyes *önszeretnek*. Önmagunkra ébredni azonban nem lehet csupán a pontos önismeretre építő helyes önszeretben. Ahogy Hegel is megállapította, a *másikban* ránk találva ébredhetünk önmagunkra, és ahogy József Attila is leírta: „Hiába fürösztöd önmagadban, csak másban moshatsz meg arcodat!”. Találónak nevezi az embert G. Marcel *dialogikus* lénynek. Az önmagunkra találás feltétele a kommunikáció, méghozzá egy olyan kommunikáció, amely az állati kommunikációhoz képest lényegi eltéréseket is mutat: senki mással fel nem cserélhető *személyek* folytatnak párbeszédet, senki mással fel nem cserélhető személyekkel.

Sokat töprengtem azon — amire biológus-antrpológus barátom, Tóth Géza hívta fel figyelmünket éppen egy felnőtteknek rendezett, az embertan kérdéseivel foglalkozó olvasótáborban —, hogy miért is van az, hogy az állatokból csak a legjobb, legéletképesebb egyedek maradnak fenn, az ember esetében viszont a csoport fontosabb, mint a legkiválóbb egyén. Így volt ez legalábbis az emberiség történetének nagyon hosszú hajnalán. Valószínűleg azért történhetett ez így (a törzsfajlás során), mert az ember bármelyik példányából válhat valamilyen szempontból legkiválóbb. Az ember legfőbb jellemvonása ugyanis az *individualitás*. Még anatómiailag, idegileg és a motivációk tekintetében is. Így aztán az „átlagember” fogalma meglehetősen magas fokú elvonatkoztatás. Megdöbbenően hangzik, de a biológusok bebizonyították, hogy bármely két alsóbbrendű gerinces faj között sincs

akkora különbség, mint bármely két ember között. Amennyiben az ember termék, nem csak sorozatgyártásé, hanem egyéni megmunkálása is. Így lehetünk — mint A. Schaff mondja — egyszerre *termékek és teremtetők* is, saját magunknak és a történelemnek társszerzői.

Miből mit valósít meg az ember? Egy egyszerre időbeli és maradandó lényből egy *történelmi lényt*, aki a történelem állandó eleme. Már a kiindulópont is szintézis. S. Kierkegaard *szintézisnek* tartja az embert: a végeesség és végtelenség, az időbeliség és az állandóság, a szabadság és szükségszerűség szintézisének. Mivé alakulhat ez a már kezdetekor, lehetőségében is szintézis? Tökéletesebbé! De milyen értelemben? Erre sokféle választ adtak már: partikularitástól a nembeliség felé; a személyesülés és társadalmiasulás magasabb fokozatait elérni; egyre jobban hasonlítani Krisztushoz, Apollóhoz, Buddhához; egyre hűségesebbnek lenni önmagunkhoz, ahhoz, ami bennünk csak mihozzánk hasonlít; egyre szabadabbá válni; egyre inkább elfogadni magunkat; egyre inkább ott-hon érezni magunkat a kozmoszban; az immanenstől átjutni a transzcendensbe.

Vagy elégedjünk meg a rilkei paranccsal: „Változtasd meg életed!” De mivé? Egészítsük ki a torzónkat egésszé? De elég-e ehhez torzóságunk, részségünk alapos ismerete? Nem kell-e hozzá terv, elgondolás, valamiféle emberkép? E. H. Erikson az *érett személyiség* — vagyis a teljes, az eszményi ember — sajátosságait egyes életszakaszokra lebontva adja meg: az alapvető bizalom érzése (csecsemőkor), az autonómia érzése (kisdedkor), kezdeményezőképeség (a játék kora), szorgalom és kompetencia (iskoláskor), én-azonosság (serdülőkor), intimitás (fiatal felnőttkor), utódokról való gondoskodás (felnőttkor), integritás és elfogadás (érett kor). Ezek közül is a serdülőkorban kialakuló *én-azonosságot* emeli ki, ami azt is jelenti, hogy ez az érett felnőttkornak ugyanolyan feltétele, mint az integritás. Sőt feltétele a már csecsemőkorra kialakuló alapvető bizalom is. Úgy vélem, ez is feltétele mindenmű kommunikációnak. Ez az oka annak, hogy amikor megkérdezem valakitől, hány óra, nemigen jut eszembe, hogy az illető be is csaphatna. A. H. Maslow beható esetelemzést végzett mind élő, mind történelmi személyiségek kö-

rében, akiket a közvélemény éretteknek tartott, akiknek önmegvalósítása sikeres volt. Máris vétőzhatnánk: vajon eléggé érett volt-e ennek megállapítására az a bizonyos közvélemény? Számomra a Maslow által összegyűjtött tulajdonságok eléggé meggyőzőeknek tűnnek. Íme: a valóság hatékony észlelése; önmagunk, mások és a természet elfogadása; spontaneitás; feladatközpontúság; távolságtartás; függetlenség a kultúrától és a környezettől; a befogadás állandó frissessége; végtelen horizontok; szociális érzés; mély, de szelektív társas kapcsolatok; demokratikus jellemszerkezet (etikai és vallási türelem); etikai szilárdság; ellenségeségtől mentes humor-érzék; alkotóképeség (kreativitás). Ami számomra igazán hitelessé teszi ezt a „tizennégy parancsolatot”, az Maslownak az a tapasztalata, hogy az önmagukat legjobban megvalósítók sem afféle „mintagyerekek”, hanem bennük is vannak gyenge pontok és „bolondériák”. A maslowi kritériumokat kommentáló G. W. Allport is megnyugtat, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy az egészséges, érett személyek sem olyan jaj-de-boldogok, mint ahogyan a felsorolt kritériumokkal jellemezhető embert elképzelnénk, hanem abban különböznek a többiektől, hogy elfogadják a szenvedést, a büntudatot, a halált, és tudnak velük mit kezdeni. Persze, ezek csak eszményképek, ami bennük érdekes, az, hogy egyszerre leíróak és normatívak, hogy a kritériumok egy része háromdimenziós: egyszerre filozófiai-antropológiai, lélektani és etikai kategóriák.

Gyökössy Endre frappáns szerelemmeghatározása akár az ember — egyik lehetséges — meghatározása is lehetne. Tömören négy — latin és görög — szóval írja fel a szerelem képletét, imígyen: szerelem = szexus + erósz + filia + agapé. A szexus a kétféle *fele-ségből*, a nőből és a férfiből álló ember kétféle fiziológiai megvalósulását, az erósz a férfi és a nő egyformán hiány-lény voltát, a *vágyat*, a kívánságot, a filia a másik személyre irányuló baráti, *szociális* szeretetet, az agapé pedig a feltétel nélküli, odaadó szeretetet jelenti. Négyféle rétege van tehát a szerelemnek, mert az embernek is: „Szeretlek, mert enyém vagy; szeretlek, mert ilyen vagy; szeretlek, mert társam vagy; szeretlek, mert szeretlek”. Gyökössy hangsúlyozza, hogy „a szerelem-szeretet EGÉSZségéhez

mind a négy hibátlan együttműködés szükséges”. Valóban az emberről szól a szerelemmeghatározás, hiszen az *erósz* mint erotikus vágy ugyanarról a töről fakad, mint a kíváncsi, a tudni vágyó, a kérdező, a felfedező lény, a *filia* pedig ugyanarról a töről, mint felebarát tisztelete, a szolidaritás, a demokratikus jellemszerkezet, az *agapé* pedig azt is jelenti, hogy embernek lenni sokkal több, mint tisztességes és nyereséges üzlet — a nagy ugrás, kockázat, az önkörömből való kilépés lehetősége is. Ez az emberkép magyarázza, igazolja a goethei programot: „Ha értéked élvezni vágyod, tedd értékesé a világot!”. Az ember dialogikus lény: dialógusban van az értékekkel mint *értékelő* (értéket felfedező), mint *értékkessé tevő* (értéket létrehozó) és *értéket közvetítő* lény, akinek a személy és közösség egyformán fontos — és komplementer — határozmányai.

Megismerés és öngyógyítás

Az emberképet, világképet és jövőképet vizsgáló szociálpszichográfusnak különösképpen is kötelessége olyan alaptételek újragondolása, mint amilyen például a „lét határozza meg a tudatot”. Olyan módon, ahogy Bródy András tette, aki így fordítja le a maga számára ezt a tételt: vizsgáljuk meg, milyen lét milyen tudatot és mennyi idő alatt határoz meg. Ha így kezdünk el vizsgálgatni: *társadalmi térben és időben*, el kell fogadnunk, hogy a konkrét társadalmi folyamatokban közvetlenül a tudatok hatnak egymásra, és a lét ezt csak módosítja. P. Berger és Th. Luckmann arra is figyelmeztet bennünket, hogy a *valóság* társadalmi termék. A *tudást* vizsgáló szociológus ennek a valóságnak a megszületését vizsgálja, és ha van tudásszociográfia (ha tetszik: tudás-szociálpszichográfia) — és miért ne lenne —, az a megszületés folyamatát és részeredményeit (végeredményéről ugyanis nem beszélhetünk!) írja le, mutatja be érzékletesen.

Az tehát a kérdés, hogy mit tud az ember a valóságról, amely társadalmi termék, függetlenül attól, hogy társadalmi eredetéről a „szerzők” tudnak-e vagy sem. P. Berger és Th. Luckmann a mindennapi valóságot roppant szemléletesen így írják le, mint egy sötét háttér előtti világosságot. Az em-

ber éppen azért ember, mert bele tud és bele mer ugrani ebbe a sötétbe, sőt valamelyest meg is tudja világítani.

Az ugrásokra — vagyis álmodni, hinni, kérdezni, elképzelni, játszani, művészi alkotást befogadni, egy másik ember helyébe magát beleképzelni — képes ember persze valamiféle *elgondolással*, „térképpel” azért rendelkezik ezekről a mindennapi élethez képest más dimenziókról is. Az ezeket vizsgáló szociálpszichográfusnak azért nehéz a dolga, mert mind ezeknek a „térképeknek” (az emberképről, a világképről és a jövőképről informálóknak), mind a más dimenziókról szóló élménybeszámolóknak a nyelve a mindennapi nyelv. A kutató feladata ezeknek a „fordításoknak” a lefordítása. A jövőt a jelen nyelvén, az álmot az ébrenlét nyelvén, a művészi alkotás okozta élményt prózai nyelven, a vallásos-misztikus élményt profán nyelven mondjuk el, már amennyire el tudjuk mondani. Igaz, elvileg rendelkezésre állnak a *szimbólum-nyelvek*, ezek elsajátítása azonban erősen korlátozott. Az is igaz, hogy a mindennapi nyelv is keveredik ezekkel a szimbolikus nyelvekkel, és az adott térben és időben létező mindennapi nyelvek abban is különböznek egymástól, hogy milyen fajta szimbolikus rendszerek milyen fajta fordításaival rendelkeznek.

A valóság, mely részben a mi termékünk, rólunk szól. Ezért megértése, mint H.-G. Gadamer hangsúlyozza, mindig önmegértés. Ha a *megértés* önmegértés és lenni tudás, akkor a *művelődés* — a kultúra használata — *öngyógyítás is*. A helyes önszeretet és az én-azonosság nélkül megismerés sem lehetséges, mert az önmagamhoz és a világhoz való viszonyom egyetlen viszonylatrendszer dimenziói. A világot megvető, elvető, a világ iránt közömbös vagy a világot birtokának, tulajdonának tekintő ember nincsen rendben önmagával. Csak az én-körömbé belépve lehet kilépni az önkörből és fordítva. Az érett személyiség nem érezheti magát alá- vagy fölérendelt viszonyban a világgal, hanem *otthon* érezheti magát benne. Egy másik hasonlattal élve: feladatának érezheti, amihez azonban kellő alázat nélkül és egyedül semmiképpen sem foghat hozzá, hanem azokkal együtt, akik részét képezik a világnak, akiknek nyelvén megszólal számára a világ.

A világ megismeréséhez szükségünk van valamiféle vázlatra, kérdésre, viszonylag körülhatárolt hiányra: önismeretre és világképre egyaránt. Nem egyszerűen arról van szó, hogy egy kidolgozott, mások által kipróbált, hatóságok által szentesített világképpel szembesítjük előítéleteinket, mielőtt nekifognánk a világ megismerésének. A felvállalt világképünket szembesítjük magával a világgal. Ebben a szembesítésben *előítéleteink* nem feltétlenül negatív szereplők, már csak azért sem, mert egy részük ártalmatlan *előzetes* ítélet. A világ megértése — mint Gadamer írja — előítéleteink legitimitásának vizsgálata. Tudomást szerzünk előítéleteinkről, azok használhatóságáról vagy használhatatlanságáról, és engedjük a mást és az újat is érvényesülni, olyannak lenni a világot, amilyen. A hozadék kettős: a világról is, önmagunkról is többet tudtunk meg.

Elmarasztható előítéletnek csupán ellenőrizhetetlen, feldolgozatlan, fel nem vállalt előzetes ítéleteink minősíthetők. Az előítéleteink elleni küzdelem, ha önismeret- és emberkép nélküli vagdalkozás, önpusztító lehet. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok tanúsága szerint Európa egyik legkevésbé toleráns, leginkább előítéletes országa vagyunk. Kiderült azonban, hogy egyes országokban a magas fokú türelmesség viszont nagyfokú közömbösséggel, értékvaktsággal párosul. Az előítéletesség így lehet az értékfeltés szerencsétlen formája, a nyitottság pedig párosulhat nagyfokú bizonytalansággal, sőt enyhébb vagy erősebb cinizmussal is. Akit semmi vagy senki sem zavar, azért is viselkedhet így, mert nincsen elég tudása a világról, vagy pedig azért, mert egyszerűen nem akar tudni — az ennek ellenére létező — előítéleteiről. Az előítéletek „tulajdonosa” még nem előítéletes ember.

Hasonlóképpen van az optimizmussal és a pesszimizmussal is. Az optimizmus ugyanúgy lehet előítélet, mint a pesszimizmus. És mindkettő lehet érzéketlenség. Miként a pesszimista is lehet nihilista, az optimista is lehet dogmatikus. A pesszimistának tartott emberek egy része egyszerűen csak érzékenyebb az átlagosnál a rossz, a szenvedés iránt, ami a valóságismeret egyik válfaja, sajátossága. Az igazi optimista abban derülátó, hogy a Lét alapjában véve jó, és ha ezt komolyan vallja, meg kell látnia, hogy az egyes létezők magá-

hoz a Léthez képest tökéletlenek, és ez még a bölcseket is elcsüggesztheti.

A *társadalmiasulás* (a szocializáció) úgy is felfogható, mint a minket körülvevő tökéletlenségekhez és az ezeket tökéletesíteni akaró intézményekhez való igazodás. Ez csak akkor nevezhető sikeresnek, ha egyúttal *személyesülés* is, ami azt is jelenti, hogy én-azonosságunk fokának növekedésével nő távolságtartásunk is a követendő normákhoz, intézményekhez. Ez a távoltage, ez a rálátás még a számunkra „szignifikáns mások” (P. Berger és Th. Luckmann kifejezése) esetében is ki kell, hogy alakuljon. A mércék elfogadása és mércék segítségével történik, az újabb választásokat alapvető *döntések* határozzák meg. Éppen ezért nem egyszerűsíthető le a szocializáció a környezeti hatások elszorítására. Szűrök, választok, döntök, szocializálok magam. Ugyanakkor mindez társadalmi térben történik, ahol hihetetlenül erős a „társadalmi térorosság”. Szép példát ad erre a tudás-szociológus szerzőpár, P. Berger és Th. Luckmann, amikor a Saulusból lett Paulus példájával azt bizonyítják, hogy a megtérés élményéből erősebb a gyülekezet élményének ereje az újonnan megtért hitének megtartásában. Pál megtérésében a tényező az Isten (illetve Pál istenhíánya, vagyis istenhite) volt, de a feltétel a közösség, aki a megtértet befogadta, igazolta, erősítette.

Azért van szükség „szimbolikus értelmi világokra” (mi úgy mondanánk, kultúrára), hogy az emberek a „szignifikáns mások” halála után is élni tudjanak, írják már-már költői megfogalmazással P. Berger és Th. Luckmann. A szimbolikus értelmi világok segítségével válnak áttekinthetővé a mindennapi valóságban meg nem található szférák, amelyek nélkül ugyan lehetne még élni (vegetálni), de nem lenne érdemes.

A számomra elfogadható kultúrameghatározások mind belefoglalhatók ebbe a jelszóba: „Nem dekoráció, tényező!” A *kultúra* — az ismeret, az érték, a szellemi és érzelmi beidegződések, a szokások, hiedelmek, viselkedési modellek, társadalmi minták — nem valamiféle létminimum pótlékai, hanem magának a létezésnek a feltételei, tanítja J. M. Lotman, a jelek tudósa, aki szervezett jelrendszernek, vagyis *szöveg-*

nek tekinti a kultúrát. Létezni szerint annyi, mint jelként szolgálni. Ugyanerről Pilinszky így ír: „A különböző kultúrák ugyanannak a szövegnek a különböző megfjtései. Ebben az értelemben az emberi élet nem csak szakadatlan létezés, de szakadatlan olvasás is.”. A tudat szociálpszichográfusa ebben a tekintetben az „olvasási készséget” vizsgálja, és az „olvasatokat” gyűjti össze, írja le, teszi az „alapszöveg” mellé. Számára az ember, a kultúra és a szimbólum szinonimák. Hoppál Mihály *alternatívának* nevezi a kultúrát. Ez azért termékeny gondolat, mert hajlamosak lennénk a kultúrát csupán olyasminek tekinteni, ami eleve adott, meghatározó, amibe beleszületünk, amibe célba érünk. A kultúra mellett azonban dönteni is kell — amennyiben elsajátítjuk, ki is választjuk, döntünk mellette. A kultúrát vagy kultúrák közül választjuk ki, vagy a számunkra — szüleink által — kiválasztottat más kultúrákkal szembesítjük, harcoljuk ki magunknak. Ma a világ legnagyobb részén az „alapszöveg” különböző megfjtései kínálóznak egymás mellett. A kínálat gazdag: különböző világmodellek és ugyanazok különböző nyelven. A hagyományos népi kultúra, az ipari társadalom tömegkultúrája, az autonóm kultúra és a bárkiből előjöheto kreatív-generatív kultúra (Vitányi Iván tipológiája) képviselhet tartalmi és formai alternatívákat is: különböző utakat (a különböző célokhoz) és különböző kapukat (az azonos célhoz). A kultúrák nemcsak *megoldást* (modellt) kínálnak, hanem *feszültségforrást* is jelentenek, energiafelvételi lehetőséget, eszköztárat a megoldáshoz.

A *művelődés* — a kultúra alanyi oldala — F. Hegel szerint a boldogtalan tudat szembesülése saját boldogtalanságával, annak kutatása, hogyan került ebbe az állapotba. Gadamer a munkálkodó tudat önérzetének nevezi, távolságtartást a vággyal, a személyes szükségletekkel és a magánérdek közvetlenségével. Mivel az embernek *feladata* a kultúra (mint önmaga és a világ alakítása), a művelődés, vagyis a kulturális objektivációk alkotó elsajátítása nem csupán diagnózisa, hanem terápiája is a boldogtalan tudatnak, a determinációk ellenére való cselekvés, *öngyógyítás*. Így aztán a művelődés teória, praxisz és poiészis. Poiészisz, mint a szép és mint a hasznos művelése.

Kezdetben volt a kapcsolat

A kultúrák mint alternatívák, a kultúrát teremtő és kipróbáló közösségek kultúrái. Kultúrához tartozni mindig valamiféle közösség kínálta lehetőség. Ez még a lakatlan szigeten is igaz. A kétségen kívül kulturáltan viselkedő Robinson egy közösség nagykövete azon a szigeten, már Péntek megérkezése előtt is. A személy és a közösség, a személyesülés és társadalmiasulás komplementer fogalmak. „Kezdetben volt a kapcsolat”, írja M. Buber, ami nem a közösség egyén fölé emelésére utal, hanem a személy létformájára: a személyek közötti kapcsolatra. Ugyanezt Vitányi Iván így fogalmazza meg: „A közösség mibennünk van. Község és egyén együtt és egymásban vannak.”. Az individualista vándorol a különböző világok között, írják P. Berger és Th. Luckmann. Azonosulás nélkül csatlakozik ideig-óráig oda, ahová elvetődik. Egyre gyakoribb manapság a civilizált világban ez az állapot. Korunkban a közösség egyre kevésbé adottság, egyre inkább erőfeszítésbe kerül, figyelmeztet Tomka Miklós, aki az embert koncentrikus körök középpontjának tekinti. A három egyre nagyobb sugarú kör a „három társadalom”. A legbelsőbb kör az intim közösség (a család és a kisközösség), a második a civil társadalom (a lakóhelyi közösség, az egyesület), a harmadik a hivatalos társadalom. Folytathatnánk a nemzettel és az emberiséggel. Melyik mennyire szükséglete az embernek? Mennyire pótolja az egyik a másik hiányát? Hány körhöz kell tartoznia az embernek, hogy azonos lehessen magával? Az énazonosságnak is feltétele, hogy az én viszonyba kerüljön másokkal, hogy otthon érezze magát a világban. Vitányi Iván is túllép a hagyományos első- és másodfokú közösség felosztáson. Bevezeti a harmadfokú közösség fogalmát, amely az egyéneknek mint egyéneknek a közössége, a tudatos egyesülés közössége. Kik egyesülhetnek nagyobb eséllyel: a hasonló eszközű vagy a hasonló célú, a *hogyanban* vagy a *miértben* egyetértő, a közös érdekű vagy a közös értékű emberek? Még elég kevés a példa a harmadfokú közösségre. Vitányi is inkább a jövő közösségének tekinti. Annál is inkább, mert a mai Magyarországot szerinte elsősorban a pszeudo első- és másodfokú közösségek jellemzik. Valószínűleg Vitányi

sem értene egyet Somogyi Zoltánnal abban, hogy „az élet minden tevékenységét átfogó komplex közösségek létrehozásában a brigádoké a fő szerep”.

E. Jünger a bűn lényegét kapcsolatellenességében látja. A bűn mint rendbontás a közösségi rendet bontja meg, a rossz a közösségnek mint legfőbb jónak az ellentéte. A közösségek sorvadásának időszakában vált világossá, hogy milyen veszélyekkel járhat a *bűn* kiiktatása, ami az *ethosz* kiiktatását is jelentette. Nem kisebbel, mint a bűn túlhangsúlyozása (a szöszékre kitett kivilágított halálfej, Ligouri Szent Alfonz ijesztgetései, a „Rettenetes az élő Isten kezébe jutni” sűrű idézgetése a 14—18. században) és a bűn relativizálása egyformán az *ethosz* ellen hatott. Az *ethosz* pedig az összetartozás és a kontaktusteremtés feltétele és eredménye. Szent Ágostonnak az a kijelentése, hogy „kevesebben fognak üdvözülni, mint elkárhozni”, ugyan beleépült a kegyelem teológiájába, mégis rávetette árnyékát a következő másfél ezredre, még akkor is — mint ezt J. Delumeau kimutatta —, ha magát a keresztény közösséget nem hatotta át a klérus által megkívánt bűntudat. Hogy ez a felfogás mennyire erős volt, azt mi sem illusztrálja jobban, mint a *Dictionnaire Théologie Catholique* az 1900-as évek elején (ez is J. Delumeau példája), amelyben 485 oszlop jut a bűnnek, és csak 133 a kegyelemnek, 92 oszlop a pokolnak és csak két oszlop az evangéliumi boldogságnak.

A félelem, a szorongás nem éppen közösségteremtő, nem éppen az énazonosságot serkentő erő. Az első keresztény közösségeket a feltámadás precedense és reménye hozta össze, és tette hihetetlenül ellenállóvá. Más persze magunkat a nyomorúság objektumának és más szubjektumának érezni. A bűntől fenyegetett ember társaival együtt szövetséget köthet a bűn ellen, ha van *ethosza*. Az „eredendő” bűnt egy mai teológus, K. Rahner úgy magyarázza, hogy ez minden ember szabadságát és bűnösségét jelenti, vagyis azt, hogy nincsenek sehol a világon büntelen szigetek. A kérdést marxista szemszögből vizsgáló Ancsel Éva egészen hasonló következtetésre jut, amikor anonim bűnösségről és a felelősség visszavételének szükségességéről ír. A felelősség pedig az együtt és egymásban lévő egyént és közösséget feltételezi.

Először furcsállottam, most már nagyon is értem, hogy miért szerepeltek Hoppál Mihály életmód-definíciójában azok a „viselkedést irányító kis parancsok, amelyek a tudás világánál nem állnak meg helyüket, de használják, mert »beváltak«”.

Világ-képek és világképek

A világ számunkra különböző típusú valóságok sokasága, melyeket az ember valahogyan megpróbál „egybelátni”. Az „egybelátott” világ nagysága és szerkezete egyénenként, csoportonként, kultúránként és koronként eléggé eltérő. Zagorszkban jártamkor egy öregasszony — akár egy szentkúti vagy máriapócsi öregasszony is lehetett volna — megszólított: honnan való vagyok. Budapest és Magyarország semmit sem mondott neki. Látszott rajta, hogy már a „messzebb, mint Moszkva” is nagy távolságot jelentett számára, de a „Donon is túl” hallatára már összezsáptta a kezét, és amikor folytatni akartam, már nem bírta tovább, tekintetét égre emelve szörnyülködött: „Hát hogyan lehet olyan messze élni a zagorszki Szűzanyától!” Világaink kétségkívül különböztek. De miben is, mennyire is? Lehet, hogy egy európanyit. Lehet, hogy számára a szomszédokon és a távolabbi szomszédokon túl már a világ vége kezdődik. De melyikünk múltja nagyobb? És álmaink? Vajon a természetből melyikünk mondhat magának nagyobb világot? És a kozmoszból? Ami pedig az ötödik dimenziót, a „túli világot” illeti, még nehezebb eldönteni. *Világ-képünk* korántsem azonos földrajzi, történelmi vagy szociológiai ismereteinkkel. Egy hasonlattal élve: nem azonos a térképpel. Beletartozik az is, amihez van közöm ebből a világból, és az is, amit ismerek belőle, amire van magyarázatom. Világ-képemnek részét képezik az általam ismert *világképek*. Az *egy világ, egy világkép* a mostani világhelyzetre többnyire már nem jellemző. Ugyanannak a természetképnek és társadalomképnek többféle interpretációja közül választhatunk. *Világnézetnek* pedig a választható világképekkel szemben kialakított magatartást nevezném. A tudományos világ-képek csak részhorizontok, csak részleges megismerését jelentik a világnak. Más részhorizontok: a mű-

vészet és a mítosz fontos kiegészítői a tudományos világ-képeknek, vagyis a tudományok világ-képeinek.

A tudományos világ-képek sem egyenként, sem együtt nem tudnak választ adni az egyén minden fontos kérdésére. Hogy mennyire nem, arra megrázó példákkal szolgál a művészet. Elég csak *A Mester és Margarita* első fejezetére gondolni, amelyben a racionalista tudós sakk-matt helyzetbe kerül, nem is annyira az ötödik dimenzió képviselőjével, hanem saját szorongásaival szemben. A csak a logikára építő, a világ megismerését és megélését csak az észre bízó ember elzárkózik az események véletlenszerűsége elől, mondhatni rugalmatlanul ütközik a véletlennel. Ebből az következik, hogy nincs értelme tudományos világnézetről beszélni, ami viszont nem jelenti azt, hogy ne lehetne az egyes világnézete-ket tudományosságuk szerint megkülönböztetni. A minden emberre jellemző ontológiai feszültség — amelynek forrásai, végességünk és a kommunikáció korlátozottsága sosem fognak megszűnni — nem oldható fel csupán tudományos magyarázatokkal. Tudásunk területének növekedésével nő nem-tudásunk kerülete, ezért van manapság is létjogosultsága a művészetnek és a vallásnak. Mint erre Balogh Zoltán figyelmeztetett, nem csak a sci-fi lehet misztikum-pótlék, hanem a tudomány valláspótlék szerepével is számolnunk lehet. Igaza van Varga Pálnak, amikor a nem racionális megismerés szükségességét bizonyítva azt írja, hogy a vallás által kielégített nem intellektuális szükségleteknek a tudomány felé irányítása meddő próbálkozás. Az értéktudat sérülései és a világnézeti bizonytalanság egymásba kapaszkodó jelenségek, figyelmeztet prózában a költő Ratkó József, Czakó Gábor pedig így ír: „Megismerjük a Világot, mert akkorának nyilvánítjuk, amennyit ok-osságunk áttekinthet belőle. Ott a vége, de ne fussunk el véle, hanem fontolva lépegessünk az okok-okozatok lépcsőin az érdekeink mentén, s annyira legyünk forradalmárok, hősök, szentek, amennyire érdemes, mindig tiszteljük az ésszerű határokat, és soha ne menjünk fejfel a falnak.”

Úgy vélem, a világnézeti bizonytalanság fő okai között szerepelnek a tudományosság garanciájával teljes biztonságot ígérő képek. Az ember feladatát elsősorban abban látom,

hogy a véges téridőben valami végérvényeset tegyen. Olyasmit, ami a határhelyzetekben — a boldogságkeresés kudarcában, a szorongása idején, halálakor — kapaszkodót jelenthet számára, amikor embersége leginkább próbára van téve. Az emberi magatartást és tudatot vizsgáló szociálpszichográfus is tulajdonképpen arra a kérdésre keresi a választ, hogyan felel az ember a téridőbeli végesség kihívására. Egyesek nem akarnak róla tudomást venni. Mások utolsó lehelleükig lázasan tevékenykednek. Sokan kétségbeesnek. Néhányan még bíznak abban, hogy a tudomány segítségével egyre kijebb tolódnak az emberi élet határai. Többen azzal áztatják vagy nyugtatják magukat, hogy csak az egyed véges, az emberi nem fennmarad. Nagyon sokan az utódok emlékeztére bízzák magukat. Jó néhányan azzal érvelnek, hogy a szellemi energiára is érvényes a megmaradás elve. Sokan hiszik azt, hogy nem a halál, hanem a semmi az élet ellentéte, ami többféleképpen is leküzdhető, például szeretettel. Vannak akik úgy vélik, ha az élet több, mint biológikum, a halál is több, mint egy biológiai mechanizmus leállása. Akadnak szép számmal, akik korlátainkból következtetnek a korlátlanra, az esetlegesből a bizonyosra. A humor, a remény, a szépség, a játék, a kérdezés, a szerelem és a szeretet, a teljességet sejtető töredékek sokak számára az „istenszagot”, a túlpárt fényeit jelentik. E. Fromm szerint az Isten az ember teljesség- és áhítatszükségletének kifejeződése. Nem mond ez ellent Marx szinte költői megfogalmazásának, mely szerint „a vallás a szorongatott teremtmény sóhaja, egy szívtelesen világ lelke, mint ahogyan a szellemtelen állapotok szelleme”. A véges, a téridőbeli ember szorongatott lény, és az lesz mindig is, még a sokkal szebb jövőben is, — így maradhat a vallás az egyik lehetséges válasz. Nagyon tanulságos az is, hogy Marx a maga vallásra vonatkozó felfogását a „tagadás tagadásának” tartotta. Ezen azt értette, hogy a teizmust az ateizmus úgy tagadja, hogy közben elveszti mindazt, ami a vallásban érték, ezért ezt is tagadni kell, s megőrizni mind a vallás, mind az ateizmus értékmozzanatait. Mintha csak ezt kommentálná B. Pascal azzal, hogy ez a megőrizve megszüntetett Isten „eléggé létezik ahhoz, hogy az ember fogadjon rá.” „Ahhoz, hogy istenhit nélkül tisztességes legyen az em-

ber, rendkívül fegyelmezettnek, mondhatni, aszkétának kell lennie. Ha nem tudod pontosan, mit szabad, és mit nem, inkább túl szigorú leszel magadhoz, hogy tényleg tisztességes maradhass.” — vallja Ratkó József. Mire fogadnak az emberek manapság? Fogadnak-e valamire? Hazárd módon vagy felelősen kockáztatva fogadnak? Miben is hisz az istenhívó? Mit állít az ateista? Lehet-e a tagadás tagadásának eredménye más, mint dualizmus? Ezekre a kérdésekre is választ kell keresen a szociálpszichográfus.

Érték-mérték

Mi az *érték*? Amit jónak tartok? Vagy ami tőlem függetlenül jó? Hol a forrása? Bennem? A dolgokban? A közvéleményben? Az „értékfelelősökben”, akik kijelölik számunkra az értékeket? A Létben? Istenben? *Mi az érték-mérték?*

Az *értékrend* szinonimái között az életmód, az életstílus, az ethosz, a szokás, a beállítódás, az életcél, tartós meggyőződés, a világkép, az erkölcsi rend is szerepelnek. Heleszta Sándor jóvoltából az *életmódot* az egész társadalom szükségleteivel és azok kielégítésének módjával azonosíthatjuk, az *életformát* egy-egy társadalmi csoport életmódjával, az *életvitelt* pedig az egyének életmódjával. Életmódunk, életformánk, életvitelünk a „hogyan élünk?” szférája. Értékrendünk a „miért élünk?” kérdésre ad választ — pontosabban arra, hogy milyen választ adunk a „miért?” kérdésre. Az életmódunk eszközeinkről, az értékrendünk *céljainkról* árulkodik. A kettő között persze kölcsönhatás van.

Értékrendünk értékekből épül fel. Mi hát az érték? Egy szubjektív művelet, egy tudatos megerősítés tárgya, mondja Rudas János, aki mind Hankiss Elemért, mind Pataki Ferencet dualistának tartja. Hankisst azért, mert objektív és szubjektív értékről, Patakit pedig azért, mert az egyénnek környezete értékdimenzióval rendelkező tárgyaihoz való viszonyáról beszél. Többen azzal kerülik meg a kérdést, hogy a különböző létviszonyoknak különböző értékfogalom felel meg. Józsa Péter felfogása Rudas Jánoséhoz hasonlít: érték, amit egy társadalmi csoport értékesnek tart ideologikusan,

normatív és praktikus. Somogyi Zoltán azt tekinti értéknek, „ami az emberiségre vonatkoztatott”. Ami az értékek objektivitását illeti, köztes álláspontot foglal el, mely szerint „az értékek mégsem pusztán szubjektív vélekedések, nem az ember szubjektív tudatának termékei, hanem van ezen túl valami objektív bennük, ami kizárja azt, hogy közöttük abszolút önkénnyel válogassunk”. Heller Ágnes — már a másik táborban — azt tekinti értéknek, ami az emberi lényegi erők kiteljesedését elősegíti. Vitányi Iván a társadalmilag szükséges munka és a társadalmi szükséglet minősége és mennyisége szerint rendezett objektivációnak tekinti az értéket. Turay Alfréd szerint minden létező jó, vagyis értékes, de nem azonos mértékben, hanem aszerint, hogyan részesedik a Létből. Tehát szerinte sem csupán alanyi termék, hanem a létezőnek az a tulajdonsága, amely egy másik létezőből, természetesen az emberből emóciót vált ki. Úgy véli, minél szabadabb az ember, annál több értéket fedez fel. A szabadság feltétele e felfogás szerint az értékek iránti nyitottság.

Akár objektívnek tekintjük az értéket, akár csak az értékelés eredményének, a szociálpszichográfus számára fontos kérdés az, hogy azt tartják-e az emberek értékesnek, ami nélkül nem lehet, vagy azt, ami nélkül ugyan lehet, de nem érdemes élni. Komoly segítséget jelent az „érték-térképet” készítő szociográfus számára Rudas János válasza arra a kérdésre, hogy mire is szolgál az értékrend. Három funkciót sorol fel: az értékrend az életvitelt befolyásoló életfilozófia alapja, a konkrét viselkedés meghatározója és viselkedésünk magyarázata, „megideologizálásának” szemhatára.

A *hogyan* és a *miért* összefügg. A szerep értékek és mértékek tudása is, figyelmeztetnek P. Berger és Th. Luckmann. Amennyiben valahogyan mindenki viselkedik, beszélhetünk-e értékek hiányáról? Hiányos, töredékes, vagyis „rendetlen” értékrendekről feltétlenül. Ezek tulajdonosai éppen csak „valahogyan” viselkednek. Hankissnak és társainak kutatásai egyértelműen bizonyították, hogy az emberek céltudatossága gyenge, hogy nem döntések (értékek melletti döntések) alapján élnek sokan, hanem sztereotípiák szerint, jövőkép, azaz kitűzött célok nélkül, máról holnapra. Mi az oka az értékhiányos értékrendek tömegességének? A mintahiány

vagy az értékek iránti kisebb érzékenység? Manchin Róbert szerint a társadalmi pólusokon — a lumpen rétegben és a felső tízezerben — hiányzik a többfajta életmód minta, míg a közbülső rétegek számára különböző életmód minták állnak rendelkezésre. De mennyiben befolyásolja az értékrendeket a mintakínálat? Valamennyire bizonyosan. Egyáltalán: mekkora hatása lehet egy mintának? Amennyiben a népköltészet felfogható normák hordozójának, eléggé meglepő a néprajzosok felfedezése, mely szerint a munkavégzésre orientált parasztszemlélet a népköltészetben nem igazolható. Kriza Ildikó kimutatta, hogy a tündérmesében és a hősmesében korántsem a munka, hanem a *bátorság*, a novellamesében az *okosság*, az oktató mesében a *transzcendencia* a fő érték. A közmondásokban is alacsony százalékot képviselő érték a munka. Egyszerűen csak arról lenne szó, hogy a valóság, a „létviszonyok” erősebben hatottak a magyar parasztságra, mint a mesék? Vagy alaposabb vizsgálódás után kiderülne, hogy a munkacentrikus paraszt is csak a parasztság egyes rétegeiben tipikus? Vagy még arra is számíthatunk, hogy közülük is sokaknál csak eszközérték a munka?

Az értékelt dolgok, művek, eszmék, jelenségek helyét a legtöbb esetben lehetetlen egy skálán, vagyis egyetlen dimenzióban jellemezni. A művészet vagy a tömegkultúra alkotásait legalább három szempont alapján értékelik: művészi értéke, hatásköre (sikeressége) és politikai megítélése alapján (gondoljunk a támogatás-tűrés-tiltás három t-jére). Mindhárom dimenzióban változhat a művek értéke: tarthatják különböző korok vagy irányzatok szakemberei értékeesebbnek vagy kevésbé értékesnek, nőhet vagy csökkenhet közönségük, és természetesen változhat politikai megítélésük. Göröngyös és kanyargós utat járt be az elmúlt húsz-harminc-negyven évben például a *Rozsdatemető*, Pilinszky és Weöres versei, a táncház, a popzene, Kafka regényei. A *Mester és Margarita*, a *Micimackó*, az amatőr együttesek. Szinte valamennyi más-más utat tett meg, másféle előítéletekkel, értékrendekkel szemben, másféle közönségektől és érték-kijelölőktől akadályoztatva vagy támogatva. Végül is valamennyi legalizálódott, valamennyit integrálta a hivatalos kultúrpolitika. A popzene jó néhány válfajának harsány nyersesége

puszta hangerővé szelődült, amikor már a tévé képernyőjén is megjelent, állami pecséttel jóváhagyva, átvéve a sláger, illetve a mozgalmi dal funkcióját. A diszkó befogadása jóval simábban történt. Teljesen eszköz-jellegűvé vált. A szalagavató bálon is megjelenik, egyes helyeken közvetlenül a bálnyitó palotás után. Az egyre szókimondóbb és tagadóbb popzenét a kultúrpolitikai tiltás nem volt képes feltartóztatni vagy közböbsíteni, a kultúriparnak azonban sikerült integrálnia, mint ezt Heller Mária és Bessenyei István bizonyítják.

Az *integrálás* mellett a *kisajátítás* jelensége is igen gyakori. Ez esetben egy-egy „részközönség” a magáénak érzi a sokak számára elérhető és kedvelt művet. Így váltak egyes rétegekben „ellen-művé” és egyben az identitást elősegítő csoportnormává Vian, Esterházy, Konrád, Suksin, Raszputyin, Bulgakov, Nádas és Császár regényei, Pilinszky költeményei, Latinovits könyve, a kaposvári színház, Tarkovszkij filmjei, a személyi kultusz témakörével foglalkozó művek, a NÉKOSZ-témakör, a dokumentumirodalom és a szociográfia egyes alkotásai, Károlyi Mihály önéletírása, a sci-fi. Széchenyi naplója, a Mozgó Világ, József Attila egyes művei. Miközben másoknál ugyanezek mint „előjel nélküli” művek szerepeltek.

A sokféleség egysége

A sokféleség egysége, ahol a másféleségek, a másféle érdekek értékként jelennek meg: így is meghatározható lenne a demokrácia. Érdek és érték persze nem azonosak, viszonyukat a szakemberek többféleképpen értelmezik. Érdekek és értékek szembe is kerülhetnek, ám ilyenkor tulajdonképpen értékek néznek farkasszemtel: az egyik érték felértékelt érdekem képviseletében, a másik: akár egy másik ember, akár egy másik csoport, akár egy másik eszmerendszer, akár valamely intézmény, akár a hatalom képviseletében. Ha ez így van, akkor szerintem jogosak Szabó Miklós kérdései: Van-e értelme a felismert és fel nem ismert érdek megkülönböztetésének? Lehet-e érdekem, amire nincsen szükségem? Valódi szükséglet-e a mesterségesen felkeltett „szükséglet”? Fel

nem ismert igény-e a tanulás a diáknak, a gyógyítás a betegnek? Azt hiszem, szerencsésebb lenne azonban felismert és fel nem ismert értékekről, valamint a pillanatnyi szükségleteket és a távlati érdekeket képviselő értékekről beszélni. Ezek a kérdések egyben a demokrácia kérdései is.

A demokráciáé, ami számomra sokáig alapérték, fő cél volt. Ma már inkább fő eszköznek tartom, mint Gombár Csaba is, aki az uralom négy összetevőjének, a négy „krácia” egyikének tekinti a demokráciát (a bürokrácia, a technokrácia és a logokrácia társaságában), az érdekképviselőt szakszerűségének. Úgy érzem igaza van Sajó Andrásnak is, amikor kijelenti, hogy „a demokrácia nem csodaszer, a visszaéléseknek ugyanúgy lehet forrása, mint a centralizált bürokrácia”, és folytathatnánk: mint a főuralomra jutó logokrácia vagy technokrácia. Egyre kevésbé tartom termékenynek a hatalom negatív és a demokrácia pozitív előjellel való ellátását. A hatalom számomra nem maga a rossz, nem is valami életösztön intézményesülése, még csak nem is valamiféle pszichológiai alapelv. Leginkább ontológiai alapelvnek érzem. A hatalom mint a lét növelése önmagában sem pozitív, sem negatív. Kapcsolódhat az önzéssel és a szolgálattal is. Gyűjthet magának és átadhatja magát. Ugyanez Gombár Csaba politológiai megfogalmazásában: a hatalom a tényleges döntések birtoklása. (Persze, mindig értékek melletti döntésről van szó.) Mindig több hatalmi csoport van, és — ha nem is politológiai értelemben — mindenkinek van valami hatalma. Sőt, valaki felett is.

Hátrányos, egyenlőtlen helyzetűeknek tekinthetők mindazok, akik az emberi kiteljesedésben akadályoztatottak, akik kiszorulnak a társadalmilag fontos áramkörökből. Nevezhetnénk őket akár szegényeknek is. A szegénység persze érték is. Nem a hiány, nem a nyomor értékes, hanem az emberré válásért vívott harc külső-belső kényszere, vagy — lélekben szegénnyé válva — a kisemmizettekkel való szolidaritás. Attól persze, hogy a hátrányos helyzetű ember is — Ady szavaival — „fenség”, a hátrány még hátrány marad.

A hátrányos és nem hátrányos helyzet megkülönböztetése ugyanakkor hasonlóan félrevezető, mint az egyenlőség. Az egyenlőség egyfelől fontos, az embereket cselekvésre mozgó-

sító társadalmi-politikai célkitűzés, másfelől egyenlőkből, egyenlőbbekből és legegyenlőbbekből álló negatív utópia. Egyfelől az Újszövetség, a francia forradalom és a kommunizmus alapelve, másfelől a személyiséget eltüntető uniformizálás elve. Az egyenlőség igénye jogos, hiszen „minden ember fenség”, de meg is kérdőjelezhető, hiszen mindegyik „fenség” másképpen az. Manapság nálunk — miként ezt Hankiss Elemér írja — mindenki egy személyben „alkutya” és „főkutya”. De mindenki másképpen az. Egyetértek Ferge Zsuzsával abban, hogy az *egyenlőtlenség* fogalma jobban használható, mint az egyenlőség, mind a szociológus, mind a szociálpolitikus, mind a szociográfus számára. Ma már csak némely magabiztos broszúrák merik az embereket csupán munkájukkal meghatározni, és őket csak a munkamegosztásban elfoglalt helyük alapján megkülönböztetni. A munkán és a tulajdonon kívül a *hatalomhoz való viszony* és a *tájékozottság* (következésképpen a világról való tudás) is fontos az egyenlőtlenséget meghatározó tényezők között.

Most akkor térjünk vissza a hátrányos helyzetűekhez, illetve a *hátrányos helyzetűek* alaposabb szemrevételéhez! Nem mindegy, hogy a hátrányos helyzetű észreveszi-e vagy sem, hogy az: nem mindegy, hogy ez a felismerés hogyan hat rá: beletörődik-e, vagy lázad ellene, áldozatként fogja fel, vagy tervet dolgoz ki a felszámolására. Nem mindegy, hogy boldognak vagy boldogtalannak tartja-e magát ebben a helyzetben, és ha boldogtalannak, hogy egyúttal reménytelennek is látja-e a helyzetét, vagy pedig bizakodik valamiben. Az sem mindegy, hogy pillanatnyilag, átmenetileg, tartósan vagy egész életére hátrányos helyzetű-e, hogy vajon önhibájából vagy ártatlanul került ebbe a helyzetbe, hogy kilábalhat belőle egyedül is vagy csak segítséggel. Észre kell vennünk hátrányos helyzetű társainkban a különleges értékek és készségek tulajdonságait is, akiktől kaphatunk és kérhetünk is. Manapság a *szenvedést* nemigen tekintik értéknek, pedig a szenvedők egy része érzékenyebb nemcsak a szenvedés, hanem általában az emberek, de még az esztétikum iránt is — erre is találtam bizonyító erejű példát művészet-szociológiai kutatásaim során.

Így megközelítve a kérdést, nemcsak a vakok, a mozgásukban korlátozottak, a rabok, a betegek és a cigányok sorolandók a hátrányos helyzetűek közé, hanem olykor a magas jövedelműek, a diplomások és a makkegészségesek is. Hátrányos helyzetű az öregek jelentős része. Hasonlóképpen a fiataloké is. Nemcsak az intézetben felnövő és a szipózó fiatalokra gondolok, hanem a pályakezdő diplomások egy részére is. Hátrányos helyzetűek az önkizsákmányolásba belerokkáló negyvenesek és ötvenesek. Hátrányos helyzetűek, akik képtelenek „rendesen” megfogalmazni igényeiket, panaszaitkat és ötleteiket. Hátrányos helyzetűek a kritizálók, az egyéni ízlésűek, a rendhagyók, a más világnézetűek, sőt bizonyos mértékig a bármiféle meggyőződésűek. Rosa Luxemburg a demokráciát mint a másként gondolkodók szabadságát határozza meg. Ezért mond ellent a demokrácia, a *demokratizálódás* lényegének a felülről lefelé, a centrumból a perifériák felé irányuló demokratizálás. Igaza van Vitányi Ivánnak: a kultúra demokratizálása és a demokrácia kulturáltsága ugyanazon folyamat két oldala. A valóságos sokrétűséget komolyan vevő társadalmi berendezkedés P. Berger és Th. Luckmann szerint a közös értelmi világ és a részleges értelmi világok toleráns egysége jellemzi.

Jelenlétünk jövőképe

Az egzisztenciális ellentmondásokkal — olyanokkal, mint akaratumk és ennek testi-lelki korlátai, mint az élet és a halál — nem tudunk mást tenni, mint szembenézni velük. A történelmi ellentmondásokat azonban fel lehet, és fel is kell számolni, hangoztatja E. Fromm. Ez sem kevés tennivaló, mert ebben a tekintetben még — ha sok minden is történt — nem dicsekedhetünk túlságosan. Ami a társadalmi ellentmondások felszámolását illeti, nem bizonyult sikeresnek sem a világból való kivonulás, sem az elérthez mindenáron való ragaszkodás, sem a rombolás. A javítgatás sem igen vált be, mert — mint Sajó András írja — „az igazi változástól való félelem hivatalos értékke és követelménnyé emelte az újhoz való alkalmazkodást, ami az új integrálását, megszelídítését

jelenti. A változás makromutatókból összejelentett palástja alól kikandikál a reprodukció, az önismétlés.” Mi marad akkor? A *forradalom* és a *radikális reform*. Én az utóbbival rokonszenvezem inkább. Számomra a radikális megújulás a hagyomány kritikus befogadásának és az állandó minőségi megújulásnak az együttesét jelenti.

A radikális reformer nem tekintheti a *múltat* beton- vagy márványalapzatnak, de elkorhadó rétegnek sem, hanem ugyanannak az életnek, amit jobban akarunk folytatni. A hagyomány — mint Nyiri Tamás mondja — nem téglá, hanem parázs. Amire nagy szükség van: megfelelő jövőkép, pontosabban: honnan-hová kép, amelynek szerves része a *múltlemezés*, a *jelenismeret*, a *prognózis*, a *terv* és az *utópia* is. Mai magyar jövőképeink túlfutnak a jelenidejűek, de a jelen-dimenziójuk is hibádzik. Nem eléggé pontos a jelen-térkép. A jövősök — amely az Egyesült Államokban (A. Tofflertől is tudjuk) hivatalosan bejegyzett betegség — nálunk még nemigen fenyeget, annál többen szenvednek akut jövőhiányban. Persze, nemcsak nálunk. A világképek 2000-ben című, UNESCO-kiadású tanulmánykötetben ilyen című írárok olvashatók: „Az elfelejtett dimenzió”, „A felfedezendő dimenzió”. Az elfelejtett és a felfedezendő: a jövő. A különböző társadalmi berendezkedésű országok kutatói egybehangzóan megállapították, hogy mind az utópia, mind a reális gondolkodás hiánycikk, Angliában, Lengyelországban, Japánban, Franciaországban egyaránt. Éppen a magasabb gazdasági fejlettségű országokban — és ez figyelmeztetés számunkra — nagyobb az általános szkepszis és a pesszimizmus, kisebb a tudomány hite. A kutatók azt tapasztalták, hogy a pesszimista előrejelzések jóval kidolgozottabbak, megvédhetőbbek, mint az optimisták. Amikor az embereket a jövőről faggatják, elsősorban a technika és a béke kérdése kerül szóba, a társadalomról, az emberről érdemben meglehetősen kevés szó esik.

Hasonló a helyzet a *szocializmusképpel* is. Nagy Lajos Géza felmérése szerint a két leggyakoribb szocializmuskép nálunk az antikapitalista és a munkásosztály diktatúrájára épülő tradicionális szocializmuskép. Ez jellemző a lakosság háromötöd részére. A demokratikus-antiimperialista és a re-

formpárti szocializmusképek összesen sem tesznek ki többet 16 százaléknál. Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor kutatása — az ideológiaközvetítő intézményeket vizsgálták — az okokra is rámutat. Megállapítják, hogy a szocialista ideológiát terjesztő intézmények sok esetben lemondanak az érzelmek mozgósításáról, az aforisztikus szellemességről, a rugalmasságról, amivel az egyházi intézmények igen hatékonyan élnek. A harci viszonyok között született és kipróbált formák (például a régi és új szembeállítás) és a veszélytelen, kockázatmentes sablonok uralkodnak eszköztárunkban. A kutatók úgy találták, hogy a szocialista ideológia közvetítésében alig tapasztalható a célrendszernek megfelelő gyakorlat. A közvetített szocializmusképet a voluntarizmus és a specifikumhiány jellemzi. Ezeket a kutatási eredményeket kommentálva Papp Zsolt lejáratottnak és partikulárisnak ítéli a szocializmus szimbólumait; elsősorban azért, mert csak egy osztályhoz és nem az emberhez kötődnek. Mi volt a hiba? Csupán a formák nem helyes megválasztása? Úgy vélem, ennél többről van szó: nem fordítottak elég figyelmet arra, amire Lenin figyelmeztetett, hogy csak azt tekinthetjük elértnek a szocializmusban, ami meggyökerezett a kultúrában, a mindennapi életben, a szokásokban. Vagyis, ami összhangba kerül ember lényegünkkel, ami a részből *egészebbé* tesz minket.

És a szociográfus?

Miután önvizsgálatot tartott, borítékolta előítéleteit, sejtéseit, kérdéseit, nekivághat az általa feltérképezendő valóságnak. Adott esetben az *értékek*, az *értékelés*, az *értékelők* és az *értékközvetítők* világának, hogy elkészíthesse az értéktérképet. Nekiláthat a *világképek*, *jövőképek*, *emberképek* gyűjtésének. A tudásszociográfia eme válfajának művelője közvetlenül nemigen adhat választ arra a kérdésre, hogy mi az ember, szabad-e az ember, arra sem, hogy mit hozhat a jövő, és arra sem, hogy van-e, és ha igen, mi a legfőbb érték. Kérdezni tud, például, hogy mitől van az, hogy egyikünknek ilyen, másikunknak olyan elképzelése van az emberről, a világról, a jövőről, hogy egyikünké világos, másikunké homályos, hogy

egyikünké védhetőbb, másikunké kevésbé! Úgy kérdez, hogy közvetlenül nem teszi fel a kérdéseket. Úgy nézi, vizsgálja, kutatja az általa körülhatárolt valóságdarabot, hogy az „megszólaljon”, válaszoljon kérdésére.

Eddig négyszer, négyféle terepen próbálkoztam nagyjából ugyanazzal: ugyanannak az alapszövegnek négyféle változatát a szociográfia nyelvére fordítani. Az első kisvárosban, amelyet — mivel tucatnyi kisváros lakói érezték magukénak — Esterházy Péter hatására *Kisssváros*nak neveztem el, és erőnek erejével visszafogva magam, „csak” a *művelődésügy* vizsgálatára szorítkoztam. Olvasó, szórakozó, könyvet ajánló, tanító szerepükben figyeltem meg a kisvárosiakat, tudva azt, hogy ezeket a szerepeket is csak az egész ember játszhatja el. Ennek a vállalkozásnak előre nem tervezett következményei lettek. Váratlanul mód nyílt arra, hogy azokat, akiket Varga Csabával (ő ugyanitt az életmódot vizsgálta) együtt megkérdeztünk, munkánk végeztével összehívjuk és szembesítjük őket (köztük néhány városi vezetőt is) a diagnózisra épülő terápiajavaslatainkkal. Akarva-akaratlan beleavatkoztunk hát ennek a kisvárosnak az életébe. Kisssváros vezetői akkor — elfogultan értelmezve szándékunkat — elutasították ötleteinket. Bár ez nagyon rosszul esett nekünk, szerencsére nem öltöttük magunkra a sértett reformer ábrázatát. Kisssváros ügyét a kisvárosiakra hagytuk, bízva kicsit abban, hogy az ottani jobbítók felhasználják majd lógiájukhoz gráfiánkat is. Magunknak pedig megbízást adtunk egy utópia megírására.

Amikor a következő — ezúttal egy dunántúli — kisvárosban az ott élő *diplomások* (elsősorban a hivatásos kultúra-közvetítők) *értékkrendjét* és *jövőképét* kezdtem vizsgálni, már elkészült *Reformvár* című utópiánk*. Első fejezeteit vizsgálati eszközként közel száz malomvári diplomással olvastattam el. Ez alkalommal már közelebb merészkedtem az értékekhez, az értékelőkhöz, és a jövőképekhez. Elfogadtam Józsa Pétertől, hogy az értékrendszer működését konfliktushelyzetekben, döntések közben lehet legjobban vizsgálni. Ha az igazi döntések megfigyelésére nem is igen nyílt módom,

* Kamarás István—Varga Csaba: *Reformvár* JAK-füzetek, 1985

szem- és fültanúja lehettem a számomra ideális város eszménye melletti vagy elleni döntéseiknek.

A harmadik vállalkozás színhelyén, egy alföldi nagyközségben tovább szűkítettem vizsgálódásom határait. Két kisebbség, méghozzá *világnézeti* kisebbség *emberképét* és *világképét* vizsgáltam: a kommunistákét és a keresztényekét. Önmagukról és egymásról alkotott képük is kutatásom tárgya volt, hogy a különféle meggyőződéssel rendelkezők közötti *párbeszéd* esélyéről is lehessen valami fogalmam.

A negyedik színtér földrajzilag már alig-alig meghatározható. Igaz, a Váci út végén az angyalföldi hajógyár szakszervezeti könyvtárában találkoztam a Hetedikek-kör tagjaival három és fél éven keresztül. Mégis, ennek a szociográfiának a „színhelye” egy szemünk láttára kialakuló *közösség* volt. Ez a vállalkozás nem szociográfiának indult. Először csak egy közösségre találó szociológus beszélgetett barátaival, elsősorban az emberről, valamint a jó, az igaz és a szép viszonyáról. Tíz év kellett ahhoz, hogy kellőképpen eltávolodjam az élménytől, a „*megélt*” szociográfiától, hogy *megírt* szociográfia lehessen belőle. Tekintve, hogy több száz oldalnyi „korabeli dokumentum” állott rendelkezésemre az együtt töltött három és fél évről, tíz év elteltével módom nyílt arra, hogy nyomon követhessek egy folyamatot, és betekinthessek 15 első generációs munkás — tudom, hogy ez roppant nagyképpen hangzik, mégis megkockáztatom — tudatába. Így aztán ez az angyalföldi társaság keretét is képezi a másik három szociográfiámnak. A körükben lezajló beszélgetések, az ott felvetődő kérdések voltak közvetlen előzményei az első az első szociográfiának, „elmozdulásuk” rögzítésére pedig már a harmadik szociográfia befejezése után került sor. Most már tudom, a Hetedikek akarva-akaratlan mérce lett a *Kisssváros*, a malomvári és a nagyhajtási közösségek megmérésekor. Ők, az angyalföldi hetedikek (is) fogták a „gráfus” ceruzáját, ők (is) ellensúlyozták bevallott gyengeségeimet.

(1987)

Felhasznált irodalom

- Ancsel Éva*: Írás az ethosról. Bp. 1981. Kossuth
- Berger, P. L.—Luckmann, T.*: The Social Contruction of Reality. Garden City, 1966. Doubleday
- Bessenyei István—Heller Mária*: Fogyasztói ideológia és hiánygazdaság. (Előadás az „Érték, értékkonfliktus, társadalmi változás” munkaértekezleten, 1985-ben)
- Bródy András*: A társadalmi folyamatok idősükségletéről. I. = Társadalomkutatás, 1983. 3. sz.
- Buber, M.*: Das dialogische Prinzip. Heidelberg, 1965.
- Czakó Gábor*: a—z = Mozgó Világ, 1983. 1. sz.
- Delumeau, J.*: Je péché et la peur. Paris, 1983. Fayard
- Erikson, E. H.*: Identity and the life cycle. = Psychological Issues. New York, 1959. Int. Univ. Press.
- Ferge Zsuzsa*: Társadalmunk rétegződése. Bp. 1969. Közgazdasági és Jogi
- Fromm, E.*: A szeretet művészete. Bp. 1984. Helikon
- Gadamer, H.—G.*: Igazság és módszer. Bp. 1984. Gondolat
- Gombár Csaba*: Egy állampolgár gondolatai. Bp. 1984. Kossuth
- Grastyán Endre*: Idegfiziológiai szempontok a korszerű emberkép kialakításához. = Filozófia, ember, szaktudományok. Bp. 1979. Akadémiai
- Gyökössy Endre*: Szeretet? Az mi? = Szerelemről — komolyan. Bp. 1985. Gondolat
- Hankiss Elemér*: Érték és társadalom. Bp. 1977. Magvető
- Hankiss Elemér—Manchin Róbert—Füstös László—Szokolczai Ádám*: Kényszerpályán? Bp. 1981. MTA Szociológiai Intézet
- Heleszta Sándor*: Életmód és művelődés. (Előadás a Magyar Népművelők Egyesülete rendezésében 1985-ben)
- Heller Ágnes*: Hipotézis egy marxista értékrendszerhez. — Magyar Filozófiai Szemle, 1970. 5—6. sz.
- Hoppál Mihály*: Életmodellek — kulturális paradigmák. = Életmód: modellek és minták. Bp. 1984. Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Józsa Péter*: Értékkutatás az ifjúság körében. Hipotézisek (kézirat)
- Jüngel, E.*: Gott als Geheimnis der Welt. Tübingen, 1982. IBC Mohr
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor*: A szimbolikus ideológiaközvetítés eszközei. (Előadás az „Érték, értékkonfliktus...” munkaértekezleten, 1985-ben)

- Kriza Ildikó: Népmeséink értékrendje. (Előadás az „Érték, értékkonfliktus...” munkaértekezleten, 1985-ben)
- Lotman, J. M.: Szöveg, modell, típus, Bp. 1973. Gondolat
- Manchin Róbert: Életmódminták alakulása a hetvenes évtized Magyarországon. = Életmód: modellek és minták. Bp. 1984. Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Marx, K.: A hegeli jogfilozófia kritikájához. = MEM 1. kötet. Bp. 1957. Kossuth
- Maslow, A. H.: The farther reaches of human nature. New York, 1969. Viking Press
- S. Nagy Katalin: A tárgyak közvetítette értékekről. (Előadás az „Érték, értékkonfliktus...” munkaértekezleten 1985-ben)
- Nagy Lajos Géza: A szocializmuskép értékvonatkozásai. (Előadás az „Érték, értékkonfliktus...” munkaértekezleten 1985-ben)
- Nyíri Tamás: Az ember a világban. Bp. 1981. Szent István Társulat
- Papp Zsolt zárszava az „Érték, értékkonfliktus...” munkaértekezleten, 1985-ben
- Pascal, B.: Gondolatok. Bp. 1983. Gondolat
- Pilinszky János: Szög és olaj. Bp. 1982. Vigília
- Rahner, K.: A hit alapjai. Bp. 1983. Szent István Társulat
- (Ratkó József) a Vigília beszélgetése Ratkó Józseffel. = Vigília, 1982. 5. sz.
- Rudas János: Értékkeresztmetszet I. Bp. 1983. Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Sajó András: Az állami változásipar és a jog stabilizáló törekvése. (Előadás az „Érték, értékkonfliktus...” munkaértekezleten, 1985-ben)
- Schaff, A.: Marxizmus és egyén. Bp. 1968. Kossuth
- Somogyi Zoltán: Az erkölcsi értékek világa. Bp. 1984. Magvető
- Szabó Ildikó: Az érvényesülés konfliktusai. (Előadás az „Érték, értékkonfliktus...” munkaértekezleten, 1985-ben)
- Szabó Miklós: A többség hatalma és a kisebbség joga. = Világosság, 1982. 3. sz.
- Toffler, A.: Future shock. London, 1970. Bodley Head. Jövősokk (Részletek) In: A jövő esélyei. MTA Szociológiai Kutatói Intézet, 1987
- Tomka Miklós: Érték- és normarendszerünk hármas szerkezete. (Előadás az „Érték, értékkonfliktus...” munkaértekezleten, 1985-ben)
- Turay Alfréd: Lételmélet. Bp. 1984. Szent István Társulat

Varga Pál: A nem racionális megismerés esélyei. = Valóság, 1982. 3. sz.

Váriné Szilágyi Ibolya: A jövőperspektíva elhomályosulása és beszűkülése. (Előadás az „Érték, értékkonfliktus...” munkaértekezleten, 1985-ben)

Vitányi Iván: A közművelődés tudományos (szociológiai) vizsgálatának elméleti alapjai. Bp. 1972. Népművelési Intézet

Vitányi Iván: A közösségek elmélete. — = Valóság, 1985. 12. sz.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A végső cél és egyéb életcélok kapcsolata keresztény fiatalok körében

Az „én most ezt választom, így csinálom, mert így akarom végső célomat elérni” kijelentésben a kétféle jó (a végső és az aktuális) összekapcsolása nagyon sokféleképpen történhet, attól függően, hogyan képzelik el a végső célt, és hogy annak fényében mit tartanak jónak, fontosnak. Szent Ágoston 228 *elméletet* számolt össze a végső célokat illetően, és valószínű, hogy a mindennapi életet tanulmányozó szociológus is találna legalább ennyiféle *gyakorlati* célkitűzést. Ha a vallást olyan *életmodellnek* értelmezzük, amelynek egy természetfeletti végső cél a sajátossága, akkor nemcsak jogosultnak, hanem fontos feladatnak is érezhetjük ennek a végső célnak (legfőbb jónak, központi értéknek) az élet egyes szféráiba való begyökerezettségét vizsgálni. Az élet mely szféráiban, hogyan érvényesül a *keresztény magatartás*? Mennyire ismeri fel a keresztény ember, hogy a „mindennapi értékekben” is a végső cél, a legfőbb jó jelenik meg? Milyen fajta igenek és nemek következnek a *hit* lényegét képező alapvető döntésből? Ezekre a kérdésekre válaszoló *keresztény fiatalok* (elsősorban hitüket megvalló és rendszeresen gyakorló 15–40 éves, szellemi munkát végző városi lakosok) *véleményeit*, kijelentéseit gyűjtöttem össze, amelyek a hit, a vallásosság, a kereszténység kapcsolatát érzékeltették a következő *életszférákkal*: egyéniség, tudás, közösség, politizálás, művészet, munka, magyarság, egészség, szerelem.

Magatartás-változatok madártávlatból

A kijelentésekből kiolvasható vagy csak megsejthető magatartások elsöre zavarbaejtően sokféleképpen tűnnek. Íme né-

hány közülük: a lépten-nyomon szintválló, hitüket a hitetlenség előtt mutogató (fitogtató), a „lanyhákat” provokáló, tere-
lőszervező „kleriko-technokraták”;

— a *Krisztus atlétáját* megszemélyesítő, az edzettséget, a testi-lelki rátermettséget és a teljesítményeket hangsúlyozó, hitüket vezényszavakban megfogalmazók; a kisebbségi helyzetüket világias, szabados viselkedéssel egyensúlyozó, „de azért normális voltukat” hangsúlyozó „formaságokkal mit sem törődő”, magabiztosságot színlelők;

a kapkodó, besavanyodó, becsavarodó, életüket pótcselekvésekké aprózó „vénlányok” és „agglegények”;

— a hangjukat elhalkító, tekintetüket leszegező, a magukat ódivatúnak, reakciónak, hamis tudatúnak érző társadalmilag-politikailag peremhelyzetűek;

— a hétköznapi „terepszínűek” és csak a vásár- és ünnepnapokon felbuzgók;

— a megszervezettséget és biztonságot sugárzó otthonukat kormányzó, gyermekeik hitéletét előíró és végrehajtó nagycsaládosok; a melegséget, védettséget és szabadságot sugárzó, otthonukban otthon levő, gyermekeikkel felülről is dialogizáló nagycsaládosok;

— a kereszténységet, a kereszténység kisközösségeit „jó bulinak” tekintő, a valahová vagy a máshová tartozás érzését élvező „hangulati keresztények”;

— a keresztényként magyarkodók vagy ellenzéieskedők;

— a galamb alakjaan megjelenő Szentléleknek magot szóró jámborok;

— az egyházzal hadilábon álló, egyszemélyes szektát alapítók;

— az alkotás helyett prédikálók;

— az önkiteljesedésükben kudarcot valló és ahelyett az „élet-szentséget” választók; a sikert sikerre halmozó, gyarapodó és mégis „kereszténynek” megmaradó életművészek;

— azok a „hülyék”, akik nem fogadnak el borraivalót, a „balekok”, akik nem használják ki a lehtőséget;

— az érzelmet az értelem fölé helyező, madaraknak prédikáló „hippoid” keresztények;

- a meditáló, ingával gyógyító és ingától gyógyuló, jógázó, „belső életet élő”, horoszkópot tanulmányozó „keleti” keresztények;
- a rózsafüzért morzsolók, akik már elfelejtették a titkokat.

Ezeknek a — részben tipikus, részben periférikus — eseteknek a leírása és elemzése is fontos feladat, egy vallásszociográfia vagy egy lélektani elemzés tárgya lehetne. Kutatásomnak ebben a szakaszában azonban csak arra vállalkozhattam, hogy a feltett kérdések megválaszolására legalkalmasabb módon csoportosítam az összegyűjtött kijelentéseket, megengedve, hogy másféle kategorizálás is lehetséges, sőt kívánatos.

A hasadt, a konfliktusos, a szekularizált, a túlbuzgó és az integrált magatartás

A kijelentések egyik részében a két pólus (a végső cél és az adott életszféra) között hiányzik — mert megszakadt, vagy ki sem alakult — a kapcsolat. A *hasadt*, közömbös, értékhányos, kettős szavakkal jellemezhető magatartást ilyen kijelentések példázzák: „Amikor azt mondom: én, akkor az egyéniségemre, amikor azt, hogy: mi, a keresztényekre gondolok; két különböző dolog ez, nem zavarják, nem keresztelik egymást”, „a társadalmi problémák vonatkozásában a marxizmust, a lét alapvető kérdéseiben viszont a kereszténységet tartom mérvadónak, vagyis mindegyiket a maga területén”, „ízlésemet nem befolyásolhatja hitem, hitem nem befolyásolhatja ízlésemet — ezek teljesen különböző dolgok”, „nincsen abban semmi kivetnivaló, hogy egy keresztény napközben tanár, diák, lakatos, műtős, mérnök vagy kutató, hivatása szabályai szerint, otthon meg hívő keresztény”, „a test és a lélek külön-külön, a maga törvényszerűségei szerint fejlődő”. Jellemző fordulatai, gesztusai a „hasadt” magatartásnak: „ez kérem két különböző dolog!”, „erre nem is gondoltam!” (mármint, hogy a két dolognak köze lehet egymáshoz), „ezzel a kérdéssel nem foglalkoztam”, illetve a védekező „ettől én még keresztény vagyok”. Az ilyen magatartás a szeku-

larizáció tünetének is tekinthető, véleményem szerint azonban inkább a naív, a nem tudatosult, a bensővé nem váló valóságosságot jellemzi.

A kijelentések jelentős részében alá-fölérendelő viszonyba kerül a két pólus. Egyik fajtájuk, a *szekularizált* magatartás azokat a keresztényeket jellemzi, akik az élet egy-egy területén megkérdőjelezik vagy éppen hatálytalanítják az egyház, vagy a vallás illetékességét, fölébe és elébe helyezve természeti, világi, tudományos (illetve annak érzett), vagy éppen egyéni törvényeket, normákat, szokásokat, gyakorlatot: „Sikerült képemre és hasonmásomra igazítani vallásosságomat, így aztán kényelmesen, saját bőrömben lehetek keresztény”, „az élet sok területén segít, de tudásom gyarapításában, a világ alaposabb megismerésében és kutatómunkámban kifejezetten fékez, hogy vallásos vagyok,” „közösséghez tartozni, ez a legfontosabb az életben; teljesen mindegy, hogy milyen közösséghez, hiszen egyénileg keresztény lehetek”, „a kereszténység számomra elsősorban nemzeti hovatartozásom kifejezését jelenti, manapság az ember a templomban érezheti magát legőszintebben magyarnak”, „ép test nélkül nincs ép lélek”, „természetesen én is ellenzem a szabad szerelmet, de a szerelem szabadságát nem tűröm korlátozni, és még a papokkal, az egyházzal szemben is megvédem.” A visszatérő fordulatok ebben a kategóriában az „erre nem érvényes”, az „ebben nem illetékesek”.

A hasadt és a szekularizált magatartás hasonló, ám különbségük is lényeges: az utóbbi esetben már mérlegelésre kerül a természetfeletti és az adott érték kapcsolata, és így — döntés eredményeképpen — alakul ki az alárendelt viszony.

Az alá-fölérendelő kapcsolat másik fajtája ennek az ellenkezője, a *túlbuzgó* magatartás, amelynek jellemzője a világgal, a világi értékekkel szembeni fenntartás vagy előítélet, mint erről az alábbi példák is tanúskodnak: „A keresztény ember ne villogjon, szorítsa korlátok közé egyéniségét”, „még a tudomány műveléséhez is fontosabb a hit, mint a tudás”, „ha a hozzám hasonlók között nem talállok meg mindent, bennem van a hiba, nem vagyok igazi keresztény”, „keresztény emberként nem politizálhatok, mert ez elvonná a figyel-

memet Istentől, a szeretet gyakorlásától, szembeállítana felebarátaimmal”, „a legszebb versek az imakönyvben találhatók, a legszebb képek a szentképek, a legszebb énekek pedig a templomi énekek”, „teljesen mellékes, hogy milyen nemzet-hez tartozom, hogy milyen nyelvet beszélek; az a lényeges, hogy keresztény vagyok”, „keresztény csak keresztényhez méltó hivatást, foglalkozást választhat”, „a keresztény szerelemben az erotikát az odaadás, a szépséget a jóság, a szenvedélyt, a nagy érzéseket pedig a családi harmónia pótolja”. A „hitem nem engedi”, az „ez nem nekünk való”, a „hitemnél nincs fontosabb” a legjellemzőbb refrénjei ezeknek a megállapításoknak.

A vélemények jelentős részében a két pólus mellérendelő kapcsolatba kerül. A transzcendens dimenzió és az egyes életszféra már vagy még nem harmonikus, *ellentétes* viszonya jellemzi a konfliktusos magatartást, amely az őrlődő, vívódó, ütköző, a lehetetlenre vállalkozó jelzőkkel is jellemezhető. Bizonytalanabb és ugyanakkor dinamikusabb is az eddigi — ehhez képest statikusabb — magatartásoknál, mint ezt az alábbi példák is érzékeltetik: „Hívő keresztényként is megmaradni egyéniségnek, és egyéniségemet fejlesztve, kibontakoztatva is megmaradni kereszténynek, ezt szeretném, de ez a kettő, sajnos nem megy egyszerre”, „érzem, hogy hitem és tudásom nem mondhatnak ellent egymásnak, ugyanakkor azt is érzem, hogy a hit és a tudás összhangja elérhetetlen”, „vagyódom azokba a közösségekbe, ahová munkatársaim, barátaim járnak és hívnak, de nekem itt vannak az enyéim, nem szolgálhatok egyszerre két urat”, „sokat töprengek azon, hogyan lehetnék egyszerre jó keresztény és a társadalmi gyakorlatot megváltoztató forradalmár vagy reformer. Érzem, hogy mást nem tehetek, mint mindkettőt egyszerre, de azt is érzem, hogy a lehetetlenre vállalkoztam”, „sokat tipródok azon, hogy részt vehetek-e közös akciókban a KISZ-esekkel, párttagokkal, ateistákkal anélkül, hogy ez nem okozna valamiféle kárt hitemben. Félek, hogy ebben a vonatkozásban nincsen elvtelen engedmények nélküli megoldás, mégsem adom fel a reményt, annak ellenére, hogy nem tudom a helyes választ kérdésekre”. Jellemző fordulatai en-

nek a magatartásnak: „megpróbálom, de aligha sikerülhet”, „mindkettő fontos, de együtt aligha megy”.

A mellérendelő kapcsolat másik változatában a két érték, a két cél egybeesik, harmonizál. Jellemző példák az *integrált* magatartásra: „Vallásos emberként is lehetek igazi személyiség, sőt keresztényként még jobban kiteljesíthetem személyiségeimet, egyéniségeimet”, „szerintem a keresztény ember is lehet kérdező, újrakérdező, sőt értékeket megkérdőjelező kutatója a valóságnak, főleg akkor, ha időnként önmagát is megkérdőjelezi”, „két különböző típusú közösség érez magáénak, és én is őket a magaménak: az egyik vallásos emberekből áll, a másik nem. Úgy gondolom, hogy a közlekedőedényelv alapján rajtam keresztül eljuthatnak az egyik közösség értékei a másikba és fordítva”, „úgy gondolom, hogy a művészet egyben a természetfeletti érzékelhető része is, ez pedig ugyanúgy vonatkozik a nem-keresztény művészek alkotásaira is”.

Ha a vallás életmodell is, akkor az integrált magatartás tekinthető a legkeresztényibbnek, de a kérdés szakértőinek (lelkészek, teológusok, filozófusok, szociológusok és pszichológusok) nagyobb része úgy vélekedik, hogy a konfliktusos magatartást is hitelesnek tekinthetjük, hiszen az integrált magatartás legfeljebb olyan *eszmény* elfogadását jelenti, amelyre törekedhetünk, megvalósítása azonban csak ritkán sikerül.

Az öt magatartás érvényesülése kilenc életszférában

Az országosan reprezentatív mintát semmiképpen sem jelentő 310 keresztény fiatal (akik között a férfiak és nők aránya 50—50 százalék; a 15—20 éveseké 30, a 31—50 éveseké 20; a középiskolásoké 25, a főiskolásoké és egyetemistáké 20, diplomásoké 30; a budapestieké 65, a vidéki városokban élőké 20, a falusiaké 15; a katolikusoké 85, a reformátusoké 10, az evangélikusoké 5 százalék volt) véleményei a kilenc életszférában az öt magatartás között eképpen oszlottak meg:

éleletszférák	magatartások					
	integrált	hasadt	szekularizált	túlbuzgó	konfliktusos	össz. %
közösség	56	6	10	18	10	100
tudás	54	12	5	13	16	100
politizálás	44	17	7	7	25	100
művészet	42	13	16	4	25	100
egyéniség	41	12	8	14	25	100
munka	39	21	14	15	11	100
szerelem	39	14	20	13	14	100
magyarság	36	19	8	29	8	100
egészség	32	24	13	11	20	100

A legelső, amit meg kell állapítanunk, hogy valamennyi vizsgált éleletszférában (amelyek természetesen nem képviselik az összes éleletszférát, hiszen olyanok hiányoznak, mint a család vagy a szórakozás) az *integrált* magatartás a legjellemzőbb. Ez persze nem jelenti azt, hogy a végső cél, és a többi célkitűzés minden percben, minden cselekedetben harmonizál, de azt joggal feltételezhetjük, hogy mint elfogadott norma, szerepet játszik a döntésekben, vagy a döntések értékelésekor.

Két olyan éleletszféra van, amelyben az integrált magatartás egyeduralkodónak tűnik: a *közösség* és a *tudás*. A kérdezettek körében eléggé gyakori (és többségi) volt az a vélemény, mely szerint természetes, hogy a keresztény ember a hozzá hasonló világnézetűek körén (közösségén) kívül más típusú közösségekhez is tartozzék (közlekedőedény-elv). „Az a keresztény, aki elkülönül, farizeus, és az szolgál két urat, aki részérdeket helyez Isten elé” — vallja egyikük (egy 48 éves katolikus technikus nő).

A *hit* és a *tudás* egysége is természetes a többség számára, még hozzá úgy, hogy sokan azt is vallják, hogy a keresztény ember is lehet kérdező, kételkedő, akár értékeket is megkérdőjelező kutatója a valóságnak, főleg akkor, ha időnként önmagát is felülvizsgálja. „Isten szabadjára ereszti az embert, de hitem akkor sem veszttem el, ha a társadalom kutatójaként

Isten-hiányt tapasztalok” — jelenti ki ennek a magatartásnak egyik képviselője (egy 31 éves evangélikus tanárnő).

Három életszférában a *konfliktusos* magatartás a szubdomináns. (A vezető integrált magatartás mögött nem sokkal lemaradva és a többit jelentősen megelőzve áll a második helyen.) Az *istenhit és az egyéniség* egymást feltételező szerepét mint normát a nagy többség elfogadja, de sokan (a kérdezettek közül minden negyedik) úgy érzik, úgy tapasztalják, hogy nemigen képesek megélni, megvalósítani. „Felülkerekedni magunkon, krisztusi távlatból nézni magunkat csak akkor vagyunk képesek, ha már önmagunk vagyunk” — érzékelteti drámáját egyikük (egy 23 éves katolikus orvostanhallgató). Hasonlóképpen látják körülbelül ugyanennyien a *vallásosság és a politizálás*, valamint a *hit és a művészet* viszonyát. Mindkét esetben elég sokan igazolják érvelésüket sikertelen próbálkozásokkal, objektív akadályokkal. „Gyógyíthat-e beteg? Alkothat-e jót a feldúlt lélek?” — kérdezi egyikük (egy 24 éves műegyetemista), akinek leküzdhetetlen feladatot jelent a modern művészet befogadása, pedig sejti, hogy számára is fontos üzenete van.

Két életszférában a *hasadt* magatartás a szubdomináns. A *hit és a hivatás* viszonyát illetően minden ötödik kérdezett teljesen rendjén valónak tartja, hogy a munkahelyén egyszerűen csak diák, lakatos, tanár vagy mérnök legyen, és csupán otthon és a templomban keresztény. Jelentős kisebbség, minden negyedik kérdezett vallja, hogy a *test és a lélek* külön, sajátos szabályok szerint fejlesztendő.

A *szerelem* területén a *szekularizált* magatartás volt szubdomináns. A kérdezettek kétötöde az önzetlen önkiteljesedésben, erősz és az agapé szerves együttesében látja a szerelem lényegét és értelmét, ám egy jelentős, egyötödnyi kisebbség azt hangoztatja, amit az a 23 éves katolikus gépésztechnikus, aki szerint „a szerelmi élményvilág független a világnézettől, a keresztény erkölctan pedig inkább a családra, mint a szerelemre érvényes”.

Volt a vizsgáltak között egy olyan életszféra, a magyarság, amelyben a *túlbuzgó* magatartás volt a szubdomináns, még-hozzá oly módon, hogy nem sokkal kevesebb ilyen beállítódású akadt a vizsgáltak körében, mint integrált magatartású.

Alig valamivel többen vallották azt, hogy a magyarság és a kereszténység egymást gazdagítják, mint azt, hogy teljesen mellékes, hogy egy keresztény ember milyen nemzethez tartozik, vagy ahogy ezt egy 17 éves református gimnazista megfogalmazta: „internacionalista keresztény vagyok, a nemzet számomra csupán szokás és nyelv”.

Ami az öt magatartás előfordulásának gyakoriságát illeti, az integráltnak uralkodó jellege — ebben a körben — eléggé egyértelmű. A második helyen a konfliktusos, a harmadikon a hasadt áll, ezt a túlbuzgó, emezt pedig a szekularizált követi. Nem így fest a helyzet valamennyi társadalmi rétegben. Valószínűleg gyökeresen más képet kapnánk a falusi lakosoknál, a képzetlenebbeknél és az idősebbeknél, márpedig ma Magyarországon ők képviselik a vallásos emberek többségét. Valószínűnek tartom azt is, hogy a humán és a műszaki értelmiségek magatartása között tapasztalt eltérés nemcsak az általam vizsgált körre jellemző: itt a *műszaki diplomások* körében valamivel ritkább volt az integrált és valamivel gyakoribb a túlbuzgó magatartás, mint a humán diplomások körében. A *középiskolások* között az átlagosnál valamivel gyakoribb, az *egyetemi hallgatók* körében valamivel ritkább volt a hasadt magatartás. A *papok* körében az átlagosnál ritkább volt a hasadt és a túlbuzgó magatartás, de nem volt gyakoribb az integrált magatartás, mint a többi értelmiségi rétegben. A vizsgált rétegek közül a *szakmunkások* magatartása különbözött leginkább a többiekétől: körükben jóval ritkább volt az integrált, és gyakoribb a hasadt magatartás. A három *felekezet* között a hasonlóságok szembeötlőbbek voltak, mint az eltérések, amelyek mértéke nagyjából egyforma volt a katolikusok, az evangélikusok és a reformátusok között.

Egy folyamatban lévő kutatás legfontosabb eredményeiből érzékeltettem néhányat, egyelőre még csupán jelezve bizonyos tendenciákat. A magyarázathoz és a megfelelő követ-

keztetések levonásához egyfelől további tények feltárása, másfelől olvasóim segítsége szükséges. Az értelmezésre vállalkozók semmiképpen se tévesszék szem elől, hogy vélekedéseket, megnyilatkozásokat és vallomásokat vizsgáltam, nem a viselkedést; a döntéseknél figyelembe vehető szempontokat, nem pedig magukat a döntéseket. Elképzelhető, hogy néhányan csak „felmondták a leckét” vagy megpróbálták kitalálni azt, hogy mit illik ilyenkor mondani egy jó kereszténynek. Az esetek nagyobb részében azonban — több minden bizonyítja ezt — joggal feltételezhetjük az őszinteséget. Már kevésbé számolhatunk a megfelelő önismerettel és a megfelelő fogalmazási készséggel. Az is nagyon valószínű, hogy a konfliktusos magatartásról tanúskodó vélemények voltak a legőszintébbek. Jó néhányan bevallották, hogy nemigen szoktak ilyesmin töprengeni, és egyesek azt is, hogy számukra mindezidáig felfedezetlen terület volt a magyarság, a szerelem, a politizálás. Mindezt figyelembe véve is úgy vélem, hogy a további vizsgálódáshoz, a jobb önismerethez és a sikeresebb pasztorációhoz is eligazítást nyújtó térképre felkerült néhány fontos tájékoztatósi pont.

(1984)

Országos Széchényi Könyvtár

EMBERKÉP: KÖZELKÉPEK

Szerelmes szerepek (Háromszáz fiatal válasza egy szerelmes levélre)

A levél és a válaszadók

„Szeretlek. Mit is akarok ezzel mondani? Jaj, de nehéz ezt elmagyarázni! Vágyom utánad, vagyis ember vagyok, aki a másik nemű lényvel együtt akar teljes emberré válni. Úgy érzem, személyiségem fejlődésében nagy szerepe van a szexualitásnak. Úgy érzem, ennek az erőterében élek és fejlődök. Úgy érzem, nem vagyok elég önmagamnak. Érzem azonban azt is, hogy nem elég ez a hiányérzet a szerelemhez, hanem az odaadás is szükséges. Úgy érzem, hogy a nemi egyesülés nem egyszerűen csak jó, hanem az egész lényemet beteljesítő megismerést is nyújthat. Abban pedig biztos vagyok, kedvesem, hogy akik között megvalósult ez a kölcsönös és kiegészítő megismerés, azok már nem válhatnak el úgy egymástól, mintha semmi sem történt volna közöttük. Arra számítok, találkozásunk jelentős erőket szabadít fel mindkettőnkben, olyan energiákat, amelyek segítségével jobbak leszünk.

Nagyon jó érzés szerelmesnek lenni Beléd. Vágyódní utánad, mégis tele vagyok aggodalommal. Sikerül-e hiánytalanul átengedni magam. Úgy érzem, a szerelem lényege a szeretet, de éppen ez teszi a dolgot nehezzé. Rettenetesen nehéz szeretni, mármint önzetlenül szeretni. Tudom, hogy csak akkor találok magamra, ha átmegyek a másikba, és ha átengedem magamat a másiknak. Ez a barátságnál és tulajdonképpen

mindenféle emberek közötti kapcsolatnál is fontos. Ha ez nem sikerül, akkor saját korlátaim foglya maradok, vagy Veled együtt kétszemélyes börtönbe kerülök.

Képes leszek-e így elengedni magam? Képes leszek-e így rád bízni magam? És Te vajon képes leszel-e? Megbízunk-e egymásban? Nem kerülünk-e egymás fogságába? Képesek leszünk-e átvenni egymástól, amit egymásra bízunk? Lehetnek-e egymással szemben fenntartásaink? Elég-e mindehhez a jó emberismeret? Mekkora lehet még kockáztatnunk? Mit csinállok megcsúfolt és megcsalt szeretetemmel? Nem lenne jobb csak úgy szeretet és szerelem nélkül kipróbálnunk egymást?”

„Szeretlek, nagyon hiányzol. Hiányzik: elméd, gondolataid, terveid, tested, hiányzik egész lényed. Örökké rád gondolok, a veled töltött nyárra, a napsütésre, az esőre. Úgy érzem, nélküled semmi vagyok, veled kiteljesülök. Hiányzik a hangod, a gyengédséged, a nőiességed, a szemérmességed. Bízom benned, szerelmedben, tisztaságodban. Szeretnék újra együtt lenni veled, együtt kelni, együtt enni, együtt fürdeni, mindent veled együtt csinálni. A hét végén elmegyek hozzád. Szeretlek, sietek, repülök hozzád” — válaszolta egy harmadikos gimnazista fiú.

„Minden ágyba mártott test, érzelméből annyit vesz, amennyi az általa kilelkizett vágy súlya. Azaz: drága szerelmem, gyakorold, ne magyarázd” — válaszolta egy harminchárom éves műszaki főiskolás férfi.

„17 éves vagyok, és úgy érzem osztálytársaimnál e téren többet tudok. Egy éve járok egy fiúval. Régebben fiúkapcsolataim kéthetes nagyságrend körül ugrándoztak. Ebbe a fiúba szerelmes vagyok, és ő is belém. Tudom, pedig nem mondta, nem is írt soha szerelmes levelet. A nemi életet én is szeretem, rendszeresen élem, de ezt semmiképpen nem helyezném ennyire előtérbe, mint ez a levél, mert ez csak a szerelemmel párhuzamosan élhető. Vagány, laza lányként ismernek, de én nemi életet csak azzal a fiúval élek, aki iránt érzek is valamit. Az utolsó kérdés a kamaszok és üres lelkű emberek kérdése. Undorító. Érzelem nélkül a nő nem is él-

vezheti. Ez a levél egy baklövés, sőt gyávaság, hiszen szóban nem meri elmondani érzelmeit” — válaszolta egy harmadikos gimnazista lány.

„Amióta ezt a levelet megmutattam a barátomnak, jobban ismerem őt, közvetlenebbek lettünk egymáshoz, kiderült, neki is nagyjából ilyen érzései és gondolatai vannak” — írta válaszlevelében egy második gimnazista lány.

„Leveled érdeklődéssel olvastam. Nézeteink eltérőek. Én egyelőre, bármilyen furcsán is hangzik, ezekkel a dolgokkal még nem foglalkozom. Leköt a tanulás és a sport, amelyekben szeretnék jó eredményeket elérni. Nekem ez még túl korai” — válaszolta egy harmadikos gimnazista lány.

„A szerelem csúcsa nem lehet két ember önkielégítése. A szerelem tökéletes összhang két ember között. Egymást kiegészíteni, egymásért élni, magamat tökéletesen átadni a cél. Szeretni valóban nehéz, tökéletesen nem is lehet, de azért vagyunk ketten, ebben kell egymást támogatni és megérteni” — összegezte véleményét egy huszonnégy éves vegyésztechnikus nő.

„Nem szeretlek. Tudhatnád, hogy elkötelezettségre én nem vagyok sem képes, sem hajlandó. Még a szerelemben is csak a szerelem időtartamára, utána egy percig sem. Ha szeretsz, önzően szeress! És aki viszonzszeret, szeretni fogja önzésedet” — hangoztatja egy huszonhárom éves művészeti főiskolás fiú.

„Elvben, úgy látom, tudod, mi a szerelem, az életre szóló kapcsolat. Tudod, hogy ez teljes önátadás, ahol az ember elveszti ugyan önmagát, de megtalálja teljesen a másik embert, és benne Krisztust, de úgy érzem, csak elvben, gyakorlati megvalósításához egy kicsit gyenge vagy. Túl sokat engednél meg magadnak mint testi embernek. Igaz, szabadságra vagyunk teremtve, de ezzel nem szabad visszaélnünk. Szerelmünknek először lélekben kell megérnie, a testi kapcsolat már csak ennek a kiegészítése, aminek tudatosan bele

kell épülnie Krisztus teremtmő munkájába, hogy ezzel előbbre vigyük a Világegyetem fejlődését” — vallja egy harmadikos gimnazista lány.

„Amit írsz, az mind nagyon szép és jó, de én már nem nagyon hiszem, hogy ez nálam be is teljesedik! Vágyom valakire, aki jó, aki szeret, akit szeretek, de az élet egészen mást produkál! Valami sohasem stimmel! Akkor újra próbálkozik az ember, és az sem sikerül. Egy idő után felszínesek lesznek a kapcsolatok, és a cél csak az ágy. Nem tudunk tovább lépni, és a kapcsolat a csőd felé sodródik” — panaszkodik egy húszéves géplakatos férfi.

„Nagyon örültem levelednek, és mindjárt most hadd biztósítsalak róla, hogy én is végtelenül szeretlek, ráadásul fülig szerelmes vagyok beléd. Hogy a szeretet mire képes, arra nézve Szent Pál szeretethimnusa örökérvényű eligazítást ad. Butuska aggodásodból szerencsére mégis az olvasható ki, hogy Te ugyanúgy szeretsz, mint én Téged. Szívesebben vettem volna egy személyesebb hangú levelet, előszóban szerencsére nem ilyen vagy. Ha máskor levelet írsz nekem, előtte néhány napig ne olvasd Buda Bélát meg Ranschburg Jenőt, mert különben az ő korlátaik foglya maradsz, ahelyett, hogy »átmennél a másikba«. A levelemben található fényes por nem puskaapor, hanem puskaaporvirág-mag. Tedd el, majd jövőre együtt elvetjük kétszemélyes börtönünk erkélyén. Szeretettel csókollak, ne felejtsd titkunkat!” — válaszolta levélben egy negyvenéves kertészmérnök férfi.

Ízelítőt adtam abból a háromszáz válaszból, amely száz-harminc esetben erre a szerelmes levélre, százhetven esetben ennek az utolsó mondatával rövidebb változatára érkezett magyar fiataloktól: fiúktól és lányoktól, tizenévesektől, huszonévesektől és harmincasoktól, diákoktól, munkásoktól, szellemi dolgozóktól, a fővárosból és vidékről, szerelmesek-

től, még nem és már nem szerelmesektől, jegyesektől, élet-társaktól, házasoktól, különböző felfogású, értékrendű és világnézetű fiataloktól*.

Érvek és érzelmek

A „címezettek” egyhatoda *nem válaszolt*. Hárman nagyjából egyenlő csoportra oszthatók: akik (elsősorban az idősebbek és a nők) *így tiltakoztak a levél tartalma ellen*, akiknek (elsősorban a diákoknak) *túlságosan nehéz feladatot* jelentett volna a válaszáadás, akik (elsősorban a diplomások) *„nem mentek bele a játékba,”* vagyis idegenkedtek a levelező szereptől.

A két levélváltozat mindössze egyetlen, de a végső kicsen-gést illetően eléggé jelentős mondattal tért el, mégsem volt jelentős különbség a választ megtagadók arányában, mert a hosszabb levélre a felkértek 19, a „Nem lenne jobb csak úgy, szeretet és szerelem nélkül, kipróbálnunk egymást?” kérdéssel rövidebb levélre pedig 15 százaléka nem válaszolt. Ez az arány nem tért el nagyobb mértékben a különböző rétegek körében: a nők 20, a férfiak 15, a tizenévesek 15, a náluk idősebbek 18 százaléka zárkózott el a válaszáadástól.

Elutasító választ adott a címezettek egyharmada. Ebben a tekintetben már jelentősebbek az eltérések a különböző rétegek körében, hiszen a nőknek csaknem fele (48 százalék), a férfiaknak viszont alig több mint ötöde (22 százalék) tartozik ebbe a kategóriába. A középiskolás diákoknak 28, a vallásos fiataloknak 26, vagyis az átlagosnál kisebb százaléka tanúsi-

* 130 férfi és 170 nő; 195 középiskolás, 47 főiskolás és egyetemista, 20 munkás, 36 diplomás és 32 diploma nélküli szellemi dolgozó; 210 tizenéves, 60 huszonéves és 30 idősebb; 110 vallásos fiatal (ebből 45 katolikus gimnáziumban tanuló fiú, a többiek is zömmel katolikusok), válaszolt valamilyen módon a levélre. A levélén kívül még négy kérdésre (Mi köze a szerelemnek: a barátsághoz? a szexhez? a házassághoz? a szeretetnek?) válaszoltak, és öt „lexikoncikk” közül kiválasztották azt, amelyiket leginkább elfogadhatónak érezték a szerelem meghatározására. Ez utóbbinak elemzése az Új Forrás 1982. 1. számában megjelent Ki viszi át a túlsó partra című írásomban olvasható.

tott elítélő magatartást. *Tárgyilagos* maradt, *érzelemnyilvánítás nélkül érvelt* mellette és ellene a címzettek egytizede; a nők 9, a férfiak 12, a vallásos fiatalok 15, a diploma nélküli szellemi dolgozók 17 százaléka. *Megértő, rokonszenvező*, de egynémely kérdésben *vitatkozó* magatartást tanúsított a címzettek hetedrésze, csaknem ugyanekkora hányada valamennyi csoportnak. Nagyobb eltérések mutatkoztak a levél tartalmával *egyetértők* illetve azzal *azonosulók* körében, akik együttesen a címzettek egyötödét jelentik, ugyanis ebbe a kategóriába a nőknek csak 20, a férfiaknak 31, a szellemi dolgozóknak csak 20, a középiskolásoknak viszont 34 százaléka került. Mindent egybevéve a férfiak, a tizenévesek és a vallásos fiatalok határozottan megengedőbbeknek, nyitottabbaknak, a levél tartalmát és kérdéseit kedvezőbben fogadóknak bizonyultak a többieknél.

Az elutasítók

Nem tudni, hogy a nem válaszolók hány százaléka tépte össze a levelet, de a levelet „pornográf irománynak” nevező, magyarázatot és elégtételt kérő szülő, valamint a levél pernyéjét visszaküldő diáklány gesztusai arra mutatnak, hogy egyesekben és egyes körökben kiközösítő indexre került ez a rendhagyónak bizonyuló szerelmes levél. Az *elutasító választ* adók — a címzettek egyharmada — eléggé különböző megnyilvánulásokkal és érvekkel fejezték ki ellenérzéseiket. Az *érdemi érvelésre nem vállalkozók* közül négyen (valamennyien gimnazisták) *nem találják megfelelő közlési formának a levelezést*, mondván, ilyen kérdésekről csak szóban lehet válaszolni. Rajtuk kívül még jó néhányan jelzik, hogy az írást nem találják szerencsés érintkezési formának „szerelmi ügyekben.” Valószínűleg nem csak egy közlésformának a helyzete és szerepe változott meg, hanem *a szerelemnek mint közlésformának is*. Négyen *ömlengősnek, érzelgősnek* tartják a levél stílusát, „Szia Te Lány! Nem szeretlek. Utálok a lelkezős lányokat. Ne írájál többet. Bocs!” — írja az egyik katolikus gimnáziumban tanuló harmadikos fiú. Mellékmotívumként másoknál is előfordult ez a kifogás.

Négyszer ennyien éppen ellenkezőleg, túlságosan is *racionalisnak, személytelennek, művinek* érzik a levelet. Ennek az attitűdnek a képviselői, nagyjából egyenlő arányban valamennyi rétegben megtalálhatók. „Elfelejtettél fényképet küldeni. Azt hiszem, veled nem lehet boldognak lenni, mert túl okos vagy, pedig boldogok a lelki szegények” — írja egy harmadikos gimnazista fiú. „Drágaságom! Pszichoanalitikushoz kellene menned, mert azt hiszem, hogy bajok vannak az érzelmi életeddel, ha ezt egyáltalán érzelminek lehet nevezni, mert olyan vagy, mint egy pedáns főkönyvelő. Mondd, te képtelen vagy átadni magad egy érzésnek, amit nem elemezgetsz? Veled sohasem fog csoda történni, mert te irányított csodát akarsz” — írja egy harmincegy éves könyvtárosnő. Érdemes megjegyezni, hogy a vallásos fiatalok között alig akadt, aki ebbe a kategóriába sorolható. Heten (közülük öten nők) a *kérdéseket* kifogásolják, mondván, mit keresnek ezek egy szerelmes levélben, a vallomások, a bizonyosságok kinyilatkoztatása helyén. Kilencen, nyolc diák és egy munkásnő, úgy érzik, hogy a levél *tolakodó, tapintatlan, szemérmetlen*, túl korán és *túl nyíltan* mond ki olyan dolgokat, amelyeket csak jelezve, vagy csak később kellene közölni. „Aki ezt a levelet írta, nekem nagyon ellenszenvesnek tűnik, mert egy szerelmes levél valahogy így kezdődhetne, hogy Ne haragudj, hogy levelemmel zavarlak, vagy valami ilyesmi, és nem mindjárt úgy, hogy szeretlek” — írja bosszankodva egy másodikos gimnazista lány, Tatjana levele ellenére. Ketten azért zárkóznak el az érdemi válaszadás elől, *mert nem ismerik az illetőt*, ketten, mert *primitívnek* ítélik, ketten pedig, mert már házasok.

A levél tartalmát elutasítók képezik a negatív választ adók kétharmadát. Közülük a legtöbben úgy érzik, hogy ebben a levélben *nincsen szó másról, mint a szexualitásról*, hogy a levélíró is „csak azt akarja”. A címzettek egytizede tartozik ebbe a csoportba, és minden réteg képviselteti magát közöttük, de a tizenéveseknek kisebb része, mint az idősebbeknek, a középiskolás lányoknak nagyobb része, mint a fiúknak, tehát a tizenéves diáklányok körében a legtipikusabb az a „csupán le akar velem feküdni a pasas”-típus reagálás. Az elutasítások megformálása meglehetősen sematikus: „Nem leszek a

játékszered”, „Nem vagyok a lábtörlőd”, „Ne nézz próbababának”, „Neked csak azon jár az eszed”. Szükséges megjegyezni, hogy korántsem csak a kipróbálás lehetőségét felvető levélváltozatra válaszoltak ilyenféleképpen.

Tizenkilencen, az egyetemi hallgatók és értelmiségiek között jóval nagyobb arányban, a szexualitás túlhangsúlyozása mellett az *önzést is kifogásolják*, de eléggé hasonló sztereotípiákkal. Már-már meghökkentő, hogy mennyire válogatva észleltek a levél tartalmát a szexualitásra lekicsinyítők. Észre sem vettek olyan mondatokat, mint „a szerelem lényege a szeretet”, „rettenetesen nehéz szeretni, mármint önzetlenül szeretni”, figyelmen kívül hagyták a nemiséget az emberséggel, a nemiséget a szerelemmel és a szeretettel összekapcsoló mondatokat, és olyan kulcsfontosságú szavakat, mint „odaadás”, „megismerés”, „jobbak leszünk”, „kölcsonösség”, „átengedni”, „rád bízni”, „megbízunk”. Figyelmetlen olvasás? Prűdség? Azt hiszem jóval bonyolultabb az ügy. Úgy vélem, hogy az esetek jelentős részében meglehetősen szegényes, leegyszerűsített szerelemképek és szerelemfelfogások találkoztak egy bonyolultabbal, amelyben a nemiség lényegi összetevője az emberi gazdaságnak. A „Mi köze a szerelemnek a szexhez?” és a „Mi köze a szerelemnek a szeretethez?” kérdésekre adott válaszaik is szépen bizonyítják, hogy milyen szerepe van a levél megítélésében a válaszoló szerelemképének, jóval ritkábban szerelemfilozófiájának. Így például a magát „vagánynak” és „lazának” nevező gimnazista lány szerint a szerelem nem más, mint „szex és érzelem, közös kaland, nemi élet, dúló érzelem, mely a szeretetnél mélyebb, de mulandóbb”. Igen gyakori a „Mi köze a szerelemnek a szexhez?” kérdésre adott válaszok között a „szerelem nélkül nem képzelhető el a szex”, „Mi köze a szerelemnek a szeretethez?” kérdésre pedig „a szerelem egy idő után átmegy szeretetbe” válasz. Meglehetősen gyakori az a szerelemfelfogás, mely szerint a szerelem lényege a fellángolás, a kaland, az élvezet, de a szerelem és a házasság rövidre zárása is jellemző azok körében, akik elutasítják a levél tartalmát, vagyis azt, amit értékrendjük alapján kiragadtak belőle.

Van a levelet elutasítók körében néhány markáns kisebbségi csoport, akik azonban, úgy vélem, tízezreket vagy akár

százezreket is képviselhetnek társadalmunkban. Négyen az odaadást és az átengedést is hangsúlyozó levéllel szemben azt hangoztatják, mint ezt egy másodikos gimnazista lány is megfogalmazza, hogy „*A szerelem igenis önző. És ez nem baj. Mindenki így gondolja, ha tagadja is.*” Valószínűleg hasonló beállítódásúak azok is (mintánkban két gimnazista képviseli őket), akik azt kifogásolják, hogy *róluk nincs szó a levélben*. Mindössze két válaszlevélben döntő ez a motívum, de mellékmotívumként félszáz válaszban is előbukkan. Miért tűnhet úgy a levél ennyi olvasójának, hogy róla nincsen szó, amikor a nyolc egyes szám első személyű alanyú mondat után a „vágyom utánad”, a „kedvesem”, a „köztünk”, a „jobbak leszünk”, a „jó érzés szerelmesnek lenni Beléd”, „vágyódní utánad”, „rád bízni magam” és a címzettnek is feltett kérdések a levél olvasóját is bevonják a szerelemről való elmélkedésbe? Érthető, hogy e helyett a levél sok ezreket képviselő jó néhány olvasója saját maga dicsőítését, meleg hájjal való kenegetését várja. Még három kisebbségi csoport érdemel említést: azok, akik szerint *a levél írójának nincsenek még szerelmi és szexuális tapasztalatai* („csak homályos elképzeléseid vannak a testi szerelemről, ezért tartod olyan nagyon földöntúli dolognak” — írja egy huszonöt éves titkárnő, aki már házasságban él), akik (mint a bevezető fejezetben szereplő gimnazista lány is), *nem tartják magukat még ilyen ügyekben járatosnak*, és akik (a mintánkban két vallásos fiatal képviselte őket) *nem egyeztetik össze világnézetükkel a levélíró nézeteit*.

Az elutasító válaszok jelentős része nem érvelő, csak boszszankodó, botránkozó, utálkozó, tiltakozó, gúnyolódó. Az érvelő válaszok jelentős része is a levél meglehetősen leegyszerűsített olvasatára utal. Jobbára indulatokkal ötvözött és meglehetősen sematikus érvekkel, és csak ritkábban eredeti módon megfogalmazott, „Egyrészt-másrészt”-típusú érveléssel vitatkoznak. Kissé sommásan azt lehetne mondani, így, *ebben a formában, ebben a megfogalmazásban* a levéllel szemben nincs igazuk, de nagyon valószínű, hogy akkor sem lenne, ha helyettük ügyvivőjük fogalmazná meg válaszuk.

A mérlegelve érvelők

Ezekben a válaszokban a mérleg mindkét serpenyőjébe kerül a levél állításaiból, kérdéseiből, értékeiből, elemeiből. A kifogásaik alapján csoportosíthatók legkönnyebben. A leggyakoribb választípus ebben a körben a *levél több megállapítását és kérdését elismerő, de a szexualitás túlhangsúlyozását rosszszalló* reagálás. A nők körében jóval jellemzőbb ez a választípus, mint a férfiak között. „Én is nagyon szeretlek, de a nemi egyesülés csak akkor lehetséges, ha tényleg nagyon szeretjük egymást. Erről megbizonyosodni időt igényel. Ezzel is próbára tehetjük egymást. Addig szerintem bőven elég a petting módszer alkalmazása. Az is nagy öröm, ha együtt lehetünk, fogjuk egymás kezét, érezzük, hogy valakihez a szüleinken kívül is tartozunk. Ezzel is el lehet érni a beteljesedést. A kölcsönös megismerés, amit te is akarsz, így is bekövetkezhet. Amit írtál, hogy a találkozás nagy energiákat szabadít fel, szerintem csak kevés embernél valósul meg. Lehet, hogy a fiúknál így van, de a lányoknál csak ritkán. Szívesen találkozom veled sokszor, de a petting módszerrel meg kell elégednünk, és meg kell bízunk egymásban, mint írtad. Részemről biztosítom bizalmam, a többi, ha szeretsz, rajtad múlik” — írja egy harmadikos gimnazista lány. „Ne haragudj, de úgy érzem, hogy nagyon furcsa vagy. Kapkodsz összevissza, bár azt tényleg érzem, hogy vágysz a szerelem és a szeretet után. A szeretlek és a kipróbálni semmiképpen sem jön össze, mert az utóbbi nagyfokú önzés. Azt viszont nagyon jól látod, és ennek örülök, hogy a szerelem lényege a szeretet. Jó lenne, ha ezen az úton próbálnál elindulni. Azt is jól látod, hogy nehéz önzetlenül szeretni, de nem megoldás, ha ezzel a tudattal ölbe tett kezekkel vársz. Próbálj meg törekedni az önzetlen szeretetre!” — válaszolja egy tizenkilenc éves főiskolás lány.

A második leggyakoribb választípus a mérlegelve érvelő kategóriában, amelyben a fő ellenvetés az, hogy „a szerelem *igenis önző*”. Kilenc ilyen válasz érkezett, jellegzetes képviselőjük az a második gimnazista fiú, aki ezt írta: „Igen, sajnos az első bekezdésben leírtak csak optimális esetben érvényesek. Én azonban, lehet, hogy igazi tapasztalatok híján,

nem érzem ennyire magasztosnak a dolgot. A végén közölt aggodalmak nagyon is jogosak. Önzetlen szerelem viszont nincs! Márpedig azért nincs, mert minden ember mindig, igenis mindig csak olyan dolgot csinál, ami neki jobb. Még a kőbányában dolgozó rab is azért robotol, hogy életben maradjon. Még az áldozat is önzés, hiszen aki áldozatot hoz, azért teszi, mert a környezetében ezt látta, és szenvedne attól, ha nem tehetné.”

Ebben a kategóriában is eléggé gyakori a „*túl racionális*” típusú ellenvetés, de elsősorban mellékmotívumként, az érveknek alárendelve. Ez a mérlegelve érvelő magatartás a vallásos fiatalok körében valamivel jellemzőbb, mint a válaszolók egyéb csoportjaiban. Az érveken kívül jellemző motívuma válaszaiknak az *Istenhez való fellebbezés*, mint ennek a harmadikos gimnazista lánynak levelében is: „Nagyon megdöbbenő levelet írtál. Újra és újra el kellett olvasnom ahhoz, hogy jól értsem. Te mindent leírtál, amit két szerelmes ember magában hordoz, én biztos nem tudtam volna így megfogalmazni. Leveled első részéből először azt éreztem, nem én kellek Neked. Ahogy többször végigolvastam leveled, kétségeim elmúltak. A kételyek engem is ugyanúgy gyötörnek, mint Téged, sőt egy csomó új problémát is ébresztettél bennem. Azt javaslom, ne találkozzunk egy ideig, hanem mindketten gondolkozzunk, döntsük el, mit akarunk. Gondoljunk többet a másikra, mint magunkra. Ha úgy döntötünk, hogy egymásért akarunk élni, akkor imádkozzunk együtt, és kérjük meg Istent, hogy áldja meg ezt a kapcsolatot, hogy jó süljön ki belőle.”

Egyetértők, azonosulók

Szép számmal akadnak köztük *rajongók*, akik tulajdonképpen csak a „Szeretlek”-re válaszoltak, szerelmi vallomással; *lelkesen* (de felületesen) *egyetértők*, akik egy-egy számukra fontos vagy rokonszenves kulcsszót vagy kulcsmondatot felnagyítva, azokra mondták ki eléggé nagyvonalúan az igent; a levél okozta *katartikus élményről* beszámolók, és az „én is éppen így érzek”-kel „érvelő” *azonosulók*, akikre ugyancsak jel-

lemző a kissé önáltató, önmagukat kissé felértékelő nagyvonalúság. Valamennyi választípus a középiskolás diákokra jellemző, fiúkra és lányokra, vallásos és nem vallásos diákokra egyaránt.

A bevezető fejezetben közölt első levélben, egy gimnazista fiú levelén kívül jól érzékelteti a magas szintű *beleélés* eredményezte „*vallomásos magatartást*” egy másodikos gimnazista lány levele is: „Kedvesem, aggályaid el kell oszlatnom, hiszen tudod, hogy szeretlek, és ez a legfontosabb. Leveled többször is elolvastam, és mindig úgy érzem, hogy itt vagy a közelemben, úgy érzem, mintha csak mi ketten volnánk a világon. Ha nem látlak, egyedül vagyok, de ez sem igaz, hiszen bennem élsz. Mégis vágyódom utánad. Nemcsak szerelmes vagyok Beléd, hanem szeretlek, és a barátod is vagyok. Megbízom benned, tudom, hogy szerelmünket nem árulod el. Leveledből megismertelek, és bízom az ismeretlenben. Te is bízz bennem, mert senkit sem szeretek úgy, mint Téged.” A *habozás nélküli igenre*, a nagyvonalú, de kellően *át nem gondolt egyetértésre* jó példa ennek a harmadikos szakközépiskolás fiúnak a válasza: „Heló! Kösz. Nehéz idők járnak manapság felém, nagyon vártam, és jólesett leveled. A legégetőbb gondokról írtál, és hazudnék, ha azt mondanám, hogy ezek már engem is foglalkoztattak. Eddig csak nagyon szerettelek, de ha ez így megy tovább, akkor a te gondjaid az enyéme is. Írod, hogy csak akkor találok magamra, ha átmegyek a másikba, és ha átengedem magamat a másiknak. Hát akkor gyere be hozzám! Tudod, úgy vagyok vele, hogy Akarj és tégy, akkor sikerül. Nem akarom, hogy boldogtalan légy, és mindent megteszek azért, hogy majd erre a levélre úgy tekints, mint felesleges irkálásra. Ja, egy másik idézet: Ember küzdj és bízva bízzál! Nem azért, hogy felvágjak, de ezt meg én költöttem: Hiszem, hogy bízol bennem, bízom, és hiszek Benned. Alapkő a szerelemben, Társam vagy és hiszek Benned. Te, mást nem tudok írni.”

„Egyszerűen leírhatatlan, milyen örömmel olvastam leveled, nagyon-nagyon felemelő érzés látni gondolataim leírva: a sorokból kitetsző vágyat és aggodalmat. Bennem is ugyanilyen érzések kavarognak. Most leírva ezeket, jeget törtél fel. Azt hiszem tiszta vágyakkal találkozhatunk.” — írja egy har-

madikos gimnazista fiú, aki szerint utálatos dolog sírig tartó szerelemről beszélni, mert a szerelem „gyermekien örömes élvezet”. Katarzis? Túláradó boldogság? Valamiféle boldog, szerelmes állapot ez, de inkább gyermeteg, mint gyermeki túláradás. Akadnak azonban olyan esetek is, amikor jóval több okkal gyaníthatunk *valódi katarzist*. Erre utal ennek a katolikus gimnáziumban tanuló másodikos diáknak a válasza is: „Leveled meglepett. Rádöbrentett arra, hogy eddig milyen felszínesen gondolkodtam erről. Vallomásod hatására én is végigmentem gondolatban ezen a dolgon, és a fontosabb dolgokban egyetérték veled, én is ugyanúgy érzek és gondolkodom felőlük, mint Te. A kérdésekre nem tudok válaszolni, gondolom nem is vártad el tőlem ezt. Erre csak a jövő válaszolhat.” Ez a magát felszínességgel vádoló fiú így válaszolt a „Mi köze a szerelemnek a szexhez?” kérdésre: „A szex az óhatatlanul felmerülő nemi váagnak a kielégítése, a szerelem legmagasabb fokozata, egymás teljes odaadása, megismerése.” A „Mi köze a szerelemnek a szeretethez?” kérdésre pedig így: „Több költőtől is olvastam, hogy a szerelem nem örök. A szeretet szerintem a szerelemnek egy kikristályosodott, kitisztult változata.” Úgy érzem, ennél a diáknál megragadhatók a katarzisznak, vagyis az egyszerre értelmi és érzelmi megrendülésnek a feltételei: az ismereten alapuló ismerethiány, a befejezetlenség érzése, a megismerés vágyát is jelentő erősz.

Ebben a kategóriában is felbukkan lényeges és mellékes motívumként is a „túl racionális” minősítés, ezúttal elsősorban a középiskolás diákok körében. „Mielőtt valóban választ írnék, annyit előre kell bocsátanom, hogy csak nagyon nagy fantáziával tudom elképzelni a szituációt, mert a férfias férfiak híve vagyok, akik határozottak. Megpróbálom mégis: Drágám, amit leírsz, mind-mind nagyon fontos, de ezeket talán nem muszáj ennyire megvizsgálni, boncolgatni, hiszen mindezt érzem, nekem is vannak hasonló gondolataim, ennyire kinyílni nem lenne szabad. Inkább bízzunk abban, hogy ez a kölcsönös érzelem jó irányba fog sodorni minket. Bízzunk emberségünkben, jó!” — írja egy negyedikes gimnazista lány, aki szerint a szerelem megfoghatatlan, múltékony dolog, aki ezt írja a „Mi köze a szerelemnek a szeretethez?”

kérdésre: „Már nem tudom milyen színű volt a szeme, de azt tudom, jobban szerettem őt, mint, anyámat is beleértve, mindenkit, és azóta ezt a határtalan szeretetet keresem magamban és másokban is, de lehet, hogy már nem fogom megtalálni igazi, vagyis a testi kapcsolattal teljes szerelemben még nem volt részem, csak reményem volt rá... Szeretnék optimista lenni, de nem tudom, lehetek-e...” Úgy érzem, magyarázat ez arra, hogy miért csak „nagyon nagy fantáziával” képes egy olyan helyzetet elképzelni, amelyben túl sok a kérdés, túl sok a gyanús spekuláció, bizonytalanság.

Hasonló nagyságrendű azoknak a csoportja, akik az *állítá-
sokkal egyetértenek, de a kérdéseket és a kételyeket sokallják*. „Vallomásod kicsit megdöbbenett, de nagyon örülök, mert bennem is sok hasonló felmerült. Mi is az, hogy szeretlek, kérdezed. Válaszom: vágyódásom utánad minden percben, szeretném mindenem megosztani veled, látod, ilyen egyszerű ez. A szeretet, persze nem lehet tökéletes, hiszen az ember bizonyos mértékig saját börtönébe zárt. Persze, hogy kell az önfeláldozás, de ez igazán egyszerű, ha az ember igazán szeret. Ne támasszunk abszolút követelményeket önmagunkkal és másokkal szemben, hiszen az emberi hibákat nem lehet kiirtani. Egy kép jutott az eszembe: de jó lenne, mint egy falat kenyeret lenyelni Téged, s veled teljesen eggyé válni. Milyen kár, hogy sosem lehet ilyen módon átengedni magunkat! Az az érzésem, hogy saját magunkat sem tudjuk tökéletesen megismerni. Végül is nem olyan bonyolult ez: hinnünk kell egymásban, és Istenben szeretnünk egymást. Azt hiszem, sokkal mélyebb, ha ugyanabba az irányba nézünk, mintha egymás szemébe. Egyelőre ennyit. És nagyon szeretlek!” — írja egy harmadéves orvostanhallgató lány. Ez a legutóbbi választípus, mivel a válaszolók érveket is használnak képzeletbeli szeretetük megnyugtatóához, átmenetet képez a most tárgyalt és a következő kategória között.

Helyesbítők és elmélyítők

Valamennyien *rokonszenveznek, és az alapvető kérdésekben egyetértenek* a levéllel. Nagyobb részük, a *helyesbítők* egy-két hangsúlyon változtatnak, elsősorban ami a *nemiség* kérdését

illeti. Számottevő csoport ez, a címzetteknek több mint egytizede. Csaknem valamennyi réteg képviselteti magát közöttük, az átlagosnál nagyobb arányban a vallásos fiatalok, a középiskolások közül nagyobb arányban a lányok, mint a fiúk. Az így válaszoló középiskolás lányok elsősorban azt hangsúlyozták, hogy *a nemi élet bár szép és szerves része a kiteljesedő szerelemnek, számukra még korai*. Az idősebbek más értékek közé ágyazva teszik a helyére a szerintük a levélben kissé túlhangsúlyozott nemiséget. „Hasonló érzések bennem is vannak, de azt hiszem, bármilyen emberi kapcsolatnál szembe kell nézni a kudarccal, a felelősséggel és a szenvedéssel. Ezeket vállalni kell. Kockázat nélkül nincsen szeretet. Számomra a lelki-szellemi kapcsolat a fontosabb, mint a szexualitás. Legalábbis ezek megléte nélkül nem szeretnék ilyen kapcsolatba bonyolódni. Az idő sok dologra választ ad, fokozatosan beérik vagy elromlik egy párkapcsolat. Ha vállaljuk szerelmünket, akkor természetesen ezzel velejár a szexuális kapcsolat is, a házasság is. Ebből pedig Istent sem hagyhatjuk ki.” — írja egy huszonhárom éves egyetemista lány. „Nem érzed, hogy túlzás döntő tényezőnek tekinteni a szexualitást? Az biztos, hogy irtózatossá teszi, és a személyiség formálásában alapvető tényező, magamról tudom. Jól kell gazdálkodni vele. Hatalmas lehetőségek és hatalmas bukások forrása. Ami az emberismeretet illeti, ebben kissé pesszimista vagyok. Egy életre társat választani, nem tudom, lehetséges-e. Környezetemben annyi nem sikerült házasságot látok. Én is állandóan változom, a másik is. Hogyan lehetséges így egy életen keresztül együtt lenni? A házasság mint szövetség, persze, sokat segít, mégis, biztosak lehetünk, hogy elkötelezhetjük magunkat a másik mellett egy egész életre? A téma közel áll hozzám, valószínűleg az emberismeret és a házastárs kiválasztása kérdésében is meg tudsz támogatni véleményeddel.” — írja egy húszéves egyetemista fiú.

Ennek a kategóriának egy másik, az előbbinél kisebb, de roppant érdekes csoportjában a szerelem és szexualitás kérdése az *emberi kapcsolatokkal, a személyiség fejlődésével* kerül összefüggésbe. Majdnem mindegyik elemzésben a *szeretet* szerepel a szerelem nem fogalmaként, s visszatérő kulcsfo-

galmai ezeknek a válaszoknak az *önzetlenség* és az *odaadás* is. Ezt azért is érdemes hangsúlyozni, mert még a levéllel teljesen egyetértők között is akadtak néhányan, akik az *önzetlenség túlhangsúlyozását* kifogásolták, és az *egészséges önzést* helyeselték és szorgalmazták, mondván „Szerelmem önző, mert magamnak akarlak egyedül megtartani, és azt szeretném, hogy szerelmeddel egyedül engem szeress, miként én is csak Téged” (harmadikos gimnazista fiú egy katolikus gimnáziumban), vagy: „nem is lehet, de nem is kell önzetlenül szeretni, én ugyanis teljes értékű személyiségnek tartom magam, és ezért nem átadni szoktam magam a másiknak, hanem azt igénylem, hogy kölcsönösen, egyenlő erőbedobással élvezzük a testi és lelki szerelmet.” (huszonhat éves rendezőasszisztens nő). A nemiség és az emberség, a szerelem és a szeretet egységét érzékeltető „*antropológiai távlatú*” válaszok az értelmiségi és a vallásos fiatalok között bukkantak fel gyakrabban. „Úgy gondolom, nem neked kell, hogy átadjam magam, hanem Istennek, hogy minket megtaláljon. Meg kell keresnem magamban azokat az értékeket, amelyeket adományként kaptam, de ehhez a Te segítségedre is szükségem van. Ne gondold, hogy nem örülök már pusztán látásodnak, vagy ha csak a kezemet fogod. Érintésed sok olyat elmond, amit szavakkal nem tudnánk kifejezni. Csak ne felejtsd el, hogy azt is Neki kell megköszönni, hogy egymásnak testünkkel is örömet tudunk okozni. Sokszor nagyon hiányzol, kell, hogy magam mellett tudjalak, de ne hidd, hogy a szexualitás hiányzik, emberi meleged tesz boldoggá.” — írja egy huszonegy éves főiskolás leány, aki szerint a szerelem lényege a szeretet, az egymás hiányait kiegészítő két személy egymás általi kölcsönös megajándékozása, a bizalom és a felelősség. „Mint tíz éves házasságban és tizenöt éves szerelemben megrokkant négygyermekes családatya tanácsolom Neked, hogy várd meg az igazi szerelmet, ami felismerhető arról, hogy lényedet betölti a szeretett lény féltése, boldoggá tesz közelsége, sőt maga a tudat, hogy várhattok egymásra, és hogy boldogságát kívánod még akkor is, túllépve a saját bánatodon, ha mással lenne boldog. Felismerheted arról is, ha úgy érzed, hogy kincsed, szereteted annál több lesz, minél többet adsz belőle. Csókolatlak Jövendőbeli Szerelmeddel,

aki kérdéseidre remélem, majd ugyanígy válaszol.” — írja egy harmincnycs évcs mérnök, aki szerint, „ha a szerelem tábortűz, akkor a barátság parázs, a szex rőzse, a házasság égő kemence, a szeretet pedig maga a tűz”, aki úgy véli, hogy „ha a barátság a hasonlók párhuzamossága, akkor a szerelem az azonosság: találkozás a végtelenben.” És mit mond Ádám? Stílszerűen ezt a jelíget választotta egy harmadikos pannonhalmi diák, aki így szól Évához: „Ajándéknak tartom, hogy szerethetjük egymást, s az ajándék függ az Ajándékoztól is. De még mennyire! Egész életünk egyszeri, megismételhetetlen, törékeny ajándék, miként kölcsönös szerelmünk is, de ha együttműködünk vele, már erősebbek vagyunk. Hogy mire leszek képes? A szeretet teszi képossé az embert az odaadásra és az elfogadásra, a szeretetben látom a másik embert ajándéknak, s leszek én is számára ajándék. Amíg ez a szeretet uralkodik rajtunk, biztonságban vagyunk. Nem csak egymásért szeretjük egymást, hanem a születendőkért is, a körülöttünk élőkért is! Mindenki építheti szerelmünket, ezt el ne feledd! Ha csak magunknak éljük meg, előbb-utóbb elfáradunk benne, és zátonyra jutunk. Élni azokért, akik miattunk születtek, akikkel ketten együtt találkoztunk, soha nem lesz unalmas. Erre gondolj, amikor nekem ajándékozod magadat, és amikor elfogadsz engem ajándéknak.” Így Ádám, az egyetlen a háromszáz közül, aki felveti a *szerelem és a közösség kapcsolatát* is, aki nem csak emberségben, hanem emberiségben is gondolkodik, érez.

Motívum-leltár

A levélben szereplő motívumok (sorrendben: vágy, nemiség, teljes ember, személyiség, odaadás, kölcsönösség, megismerés, energiafelszabadulás, emberség, szeretet, önzés, önzetlenség, bizalom, emberismeret, kockázat, próbálkozás) a következő gyakorisággal szerepeltek pozitív és negatív előjellel a válaszokban:

önzetlenség	58	nemiség	125
szeretet	42	próbálkozás	40
nemiség	24	önzés	22
kölcsönösség	24	önzetlenség	15
bizalom	18		
megismerés	14		
vágy	15		

A pozitív megnyilatkozásokban az *önzetlenség* az idősebbek, meg a vallásos fiatalok körében, a *szeretet* a nők és a vallásos fiatalok körében, a *nemiség* a nők és a nem vallásos fiatalok, a *kölcsönösség*, a *bizalom* és a *megismerés* a vallásos fiatalok, a *vágy* a férfiak körében jellemző motívum.

A negatívan megítélt motívumok közül a *nemiség* és az *önzés* a nők, az *önzetlenség* a nem vallásos fiatalok válaszainak jellemző sajátossága.

Ötven, a *levélben nem szereplő, „új” motívum* bukkant elő a levelekben, legtöbb esetben azok sajátos, egyedi arculatát képezve. A leggyakoribbak:

házasság	12	tisztelet	6
felelősség	11	gyermek	6
érzelem	8	örömszerzés	6
szabadság	7	kritika	4

Kevesebbszer említve előfordult még: plátói szerelem, féltés, hűség, elnézés, elkötelezettség, szexuális technika, alkalmazkodás, csoda, labilitás, élvezet, megrázkódtatás, remény, gyengédség, spontaneitás, bátorság, szenvedés, kudarc, barátság, kaland, újdonság, önbizalom, biztonság, áldozat, ajándék, empátia, megértés, titok, szemérem.

A *házasság* az idősebbek és a nők, a *felelősség* a húsz és negyven év közöttiek meg a vallásos fiatalok, az *érzelem* a nők, a *szabadság* a középiskolás diákok, a *tisztelet*, a *gyermek* a nők, az *örömszerzés* és a *kritika* (vagyis a kritika gyakorlása és elfogadása az egymást szerető felek között is) a nők válaszainak jellemző motívuma.

A válaszolók egyharmada valamiféle *programot* is adott. A leggyakoribbak a következők voltak:

ismerjük meg egymást!	41	bízd Istenre!	12
bizz!	34	a lelki kapcsolattal kezd!	12
légy önzetlen!	19	ismerd meg magad!	10
kockáztass!	18	légy tartózkodó!	7
várj! légy türelemmel!	16	ismerj meg engem!	6
engedd el magad!	12		

Szerepeltek még a következők is: Tegyük próbára egymást! Hideg fejjel! Fogadjuk el egymást olyannak, amilyenek vagyunk! Hangolódjunk össze! Ne beszélj, gyakorold! Az érzelem vezéreljen! Légy önzőbb! Lépcsőzetesség! Ne félj! Légy tartózkodóbb! Légy tudatosabb! Vigyázz rám!

A felek *kölcsönös megismerését* elsősorban a férfiak javasolják, a *kishitűséget* inkább a nők kárhoztatják, *önzetlenségre* elsősorban a vallásos fiatalok biztatnak, *kockáztatásra* pedig a húsz és negyven év közöttiek. *Türelemre* elsősorban a nők és az idősebbek intenek. A középiskolás diákok körében a legjellemzőbb az „engedd el magad!” Első lépésként a lelki kapcsolatot a nők és az idősebbek szorgalmazzák, a *tartózkodóbb magatartást* pedig a vallásos gimnazisták.

A problémagócok

A levelére válaszul érkezett háromszáz gépelt oldalnyi harmincfél száz levelet jó néhányszor átolvasó „szerelemkutató” hét ponton érzi sebezhetőnek a mai magyar szerelmet, problematikusnak a mai magyar fiatalok szerelemfelfogását. Kulcsszavakkal jelezve őket: szexualitás-szerelem, empátia, önzés-önzetlenség, tudatosság, szerelem-szeretet, házasság, személyiség.

Az empátia hiánya: úgy tűnhet, hogy meghökkentően sokan hihetetlenül felületesen, pontatlanul olvastak, igencsak önkényesen emeltek ki részleteket, feltűnően nem találták meg szerepüket a levéljátékban. Úgy érzem, hogy magából a válaszsanyagból is bizonyítható és ezt erősítették meg az ese-

tenkénti személyes (csoportos) beszélgetések is, hogy az ilyen viselkedés mögöttese sok esetben meglehetősen *gyarló empátiaérzék* volt. Ezt csak megtetézte az a *nem kellő mélységű önismeret*, ami bizonyos tekintetben a nem kellő fejlettségű empátiának is következménye, hiszen csak másban pillant-hatjuk meg arcunkat. Igen jellemző, hogy a rokonszenvek és azonosulások sem voltak kellőképpen megalapozottak, mondhatni: *nélküle azonosultak vele*.

A tudatosság leértékelése: Sok szerelemmel kapcsolatos *közhely* és valószínűleg a vonatkozási csoportban (osztályban, irodában, brigádban, családban, rokonságban, baráti körben) uralkodó *közhangulat* is támogathatta azt a magatartást, amely hatálytalanítani próbálja a „szerelem felségvi-zein” az észelvű, az elvonatkoztató, a kérdező a mérlegelő, a filozófiai, etikai és lélektani nézőpontú megközelítést. Azt hiszem többről van itt szó, mint egy magát erősen tartó hiedelemről, mely szerint a szerelmet érezni, csinálni kell, és nem bonyolítani, lelkizni, kiforgatni. Magát a szerelem gyakorla-tát is jellemzi a tudatosság nem kellő mértékű jelenléte. Természetesen az ilyen szerelemfelfogás elsősorban olyan — országunkban igen gyakori — életfelfogások szerves része, amelyet az életmód és értékrend kutatói joggal neveznek haszonelvűnek, infantilisnak, értékekben szegénynek, személyiséghiányosnak, jelenelvűnek, pragmatikusnak.

A szex a szerelemképben: jelentős és több vonatkozásban feltétlenül pozitív változások mentek végbe ezen a téren, eredményeképpen illetéknéppen jellemezhető helyzet állt elő: *benne van, de még nincs a helyén*. Fiúk és lányok, férfiak és asszonyok, tizenévesek és negyvenesek, szellemi és fizikai munkások, diplomások és diploma nélküliek, ateisták, közömbösök és vallásosok egyaránt vallják, hogy *a szex és a szerelem összetartozik*, de hogy miképpen is, ebben a tekintetben meglehetősen különböző felfogások uralkodnak*. Többségükre jellemző az átgondolatlanság, kidolgozatlanság, a nagyobb távlat hiánya, mindezek mögött *a megfelelő emberkép hiánya*. Kevesen érzik át igazán, hogy a szerelemnek az egyes ember életében is *története, fejlődése* van, lépcsőfo-

* Erről is szó esett az Új Forrásban megjelent tanulmányban.

kai és *különböző állapotai* vannak, amelyekben más és más a szex és a szerelem viszonya. Így születhetnek olyan leegyszerűsítések, amelyekben az egész embert, a kiteljesedni vágyó hiánylényt átható és másféle vágyak holdudvarában megjelenő lényegi jegy, *erősz* a nemi vágyra, a nemiség a nemi aktusra redukálódik, amelyekben az *önzetlenség* az örömmre leselkedő ellenség, amelyekben a *kölcsönös adás* helyett a kölcsönös kapás kap hangsúlyt, amelyekben *befelé mélyülő és kifelé táguló társas kapcsolat* helyett kétszemélyes „összkomfortos” szerelmecske válik modellé.

Az egészséges önzés ideológiája: Különösen a tizenévesek körében feltűnő erősségű, de minden rétegben felbukkan. Feltűnő, hogy — a hiedelmekkel szemben — a nők körében legalább annyira, mint a férfiak körében, leggyakrabban a függetlenedés, az emancipálódás, az élvezetszerzés társaságában. Sokan hangoztatják, hogy ezen a területen kivételesen jogos az önzés. Legalább ennyire gyakori az is, hogy az *énesség* és az *önösség* szinonímák, hogy az erősz tipikusan egyes szám első személyű, vagy, hogy a szerelmi kapcsolat többes szám második személye csupán két egészségesen önző ember fair play-je, tisztességes üzlete, érdekszövetsége. Az önzés: önzetlenség és a szerelem koordinátarendszerében a többiekkel ugyan részben átfedő, mégis elég jól elkülöníthető halmazt alkotnak a vallásos fiatalok. Jellemző jegye ennek a halmaznak a kölcsönösen odaadó, áldozatos szerelem, a „gazdag, aki ad” szemlélet. Más kérdés az, hogy ebben a körben is jelentkezik a „talán nem kellene annyira feladnom, átadnom magam, mi marad akkor belőlem” aggodalma, és ugyancsak gyakori ugyanebben a körben az egész kérdést túlon túl is egyszerűnek látó habkönnyeden optimista beállítódás, hiába figyelmeztette őket is az önzetlenséget is hirdető levél, hogy „szeretni nehéz”, nem érzékelik eléggé az „én” és az „ön” minden emberre jellemző küzdelmét.

A házasság a szerelemképben, szerelem a házasságban: Bár a levélben nem esik szó róla, jó néhány levélben felbukkan a házasság, méghozzá négyféleképpen: leggyakrabban mint *a szerelem kerete, beteljesedése, szentesítése*, ritkábban mint idejét múlt, *szerelmet korlátozó intézmény*, elég gyakran mint *a szerelem szempontjából teljesen bizonytalan lét-*

helyzet (főleg azoknál a tizenéveseknél, akik csakis szerelmi házasságot tudnak elképzelni, de alig van fogalmuk arról — ezt ők is bevallják —, hogy mi történik majd a szerelemmel a házasságban, vagy pedig túlon túl is természetesnek veszik, hogy „megszelidül”, „átmegy szeretetbe”, „lelombozódik”), és végül (elsősorban a házasoknál) mint a szerelem ízeit és színeit jelentős mértékben megváltoztatható vagy a *szerelemmel párhuzamos* élethelyzet. „A szerelem nagyon jó és szép, csak kérdés, hogy beteljesülhet-e valaha. A szerelem csapda. Én félek tőle. Igaz, van férjem, de kerülöm is a szerelem minden formáját mással. Mégis azt vallom, hogy a nagy szenvedélyes szerelem a legjobb az egész életben. A szabad szerelem hódolója vagyok, ami természetesen nem a szexpartikra értendő. És ez az egész független attól, hogy férjnél vagyok. Azt vallom, ha szeretek valakit, minden további nélkül az övé lennék.” — írja egy huszonnégy éves bérleszámláló nő. „Drága vagy! Szépeket írtál, és sok olyat, ami felesleges! Vannak olyan pillanatok, mikor úgy érzem, szükségem lenne rád, a kedvességedre, arra, hogy velem légy, szólj hozzám, de te tudod legjobban, hogy gyáva vagyok. Sohasem tudnék nyugodtan kapcsolatot teremteni, csak álmodozom róla, amikor a családom alszik. Hiányzol, de nem akarok rád gondolni, nem akarom, hogy gyötörjön. Végül is nyugodtan élek! Ez fontos! Tudom azt, hogy sem te, sem én nem rúgnám fel a családot, a nyugodt háteret. Szexuális téren a férjemmel tökéletesen megértjük egymást, mással gátlásaim lennének. De ugyanakkor hiányérzetem van. Pedig jól érzem magam. Mindkettőnknek jó tanács: ébresztő!” — írja egy harminckét éves pedagógus nő, aki szerint a szerelemnek a szexhez sok köze van, a házassághoz semmi, a lényege pedig az érzelmi fellángolás, amikor az érzelem és a vágy uralkodik az értelem felett, amikor az ember átérzi és átéli nemiségét, amikor normális, hogy önző legyen.

A szeretet a szerelemképben: Ezzel is úgy van, mint a szexszel: benne van, de nincs a helyén. A „szeretet nélkül nincs szerelem”, és az „akibe szerelmes vagyok, azt szeretem is” hangoztatói közül eléggé sokan elég keveset tudnak a szeretetről: érzelemre, szellemi kapcsolatra, hűségre, gyengédségre, megértésre, hibák elnézésére egyszerűsítik is azt, ami

persze mindezeket magában foglalja, ám jóval összetettebb és gazdagabb, és jóval ritkábban hangsúlyozzák a legalább ennyire fontos tulajdonságait: a felelősséget, a másik személy tiszteletét, az áldozatot, az odaadást. Lényeges különbségek tapasztalhatók ezen a téren a vallásos és a nem vallásos fiatalok között, mert az előbbiek többségénél a szeretet és a szerelem nem fogalmaként szerepelt, a szerelem pedig a szeretet egyik különleges megnyilvánulási formájaként. Ezzel korántsem állíthatjuk azt, hogy a vallásos fiatalok körében minden esetben, vagy akár az esetek döntő részében helyén lenne a szeretet a szerelemképpen, vagy a szerelem a szeretetképpen. Sokan közülük az örök, a tökéletes, a mély, az önzetlen szeretettel a múltó, az olykor önző, az elvakult és a sok tekintetben felületesebb szerelmet állítják szembe, és abban bíznak, hogy a gyarló szerelem szeretetté nemesedik át.

A szerelem és a személyiség: Kevesen válaszoltak arra a megállapításra, mely szerint az ember meghatározatlan, a másik nem általi kiegészítésre szoruló hiánylény. A válaszok nagy többsége egyes szám első személyben íródott, de viszonylag kevés levélíróban aktivizálódott személyisége. Sokan panaszkodtak, hogy a levél személytelen, hogy az ő személyükről nincsen szó benne, hogy a levélíró eszköznek, lábtörlőnek tekinti őt, de nagyon kevesen reagáltak a szerelem személyiségfejlesztő energiáira, amitől a szeretők jobbak lesznek. A személyeskedés, az „intimségek” kiszivárogtatása, az őszinteségroham eléggé gyakori volt a választlevelekben, mint az egyéni hang. Jóval gyakrabban fordult elő a „Nekem jobb lesz”, és örvendetes módon még gyakrabban a „nekünk jobb lesz”, mint a „többek leszünk általa”. Akik arról írtak, hogy a testi-lelki szerelem számukra még korai, alig-alig írtak arról, hogy mitől nyilvánítják majd magukat érettnek a testi-lelki szerelemre.

A magyar fiatalok közül örvendetesen sokan viselkednek természetesen a szerelmes szerepben, de kevesen érzik és értik meg, hogy a szerelmes személy *önköréből* nem csak a *mi kettős körébe* léphet át, hanem *énkörébe* is, újrarajzolva azt. Még kevesebben érzik azt — amit a pannonhalmi Ádám már meg is fogalmazott —, hogy a *másik szeretete a mások szere-*

tetét is erősítheti, így a szerelem egyszerre lehet forrása, eszköze és eredménye is az egymást — optimális esetben — erősítve átható két folyamatnak: a *személyesülésnek* és a *társadalmiasulásnak*. Így válhat a szerelem kétszemélyes társadalmi intézménnyé, az énné és a mivé válás laboratóriumává és ugyanakkor ligetévé, templomává, otthonává.

(1983)

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A szeretet dilemmái

Első levelem Szent Pálhoz

Atyámfia, Pál,

a szeretetről elmélkedve újból (sokadszor) elolvastam gyönyörű soraid. Talán meglep, remélem kellemesen, hogy ez alkalommal nem a Bibliát vettem kézbe, hanem azoknak a fontos szövegeknek a gyűjteményét, amelyet a bakonyoszlói olvasótábor 15—16 éves szakmunkástanulói és 25—40 éves értelmiségi résztvevői használtak töprengvén életről és halálról, a barátságról és a családról, a munkáról és a szabadságról, a történelemről és a jövőről, a hazaszeretetről és a szerelemről, a tudásról és a művészetről, valamint a *szeretetről*. Kérdéseinkre válasz, válaszainkra kérdést kapunk ezekből a szövegekből, amelyeknek szerzői Bartók Béla és Celanoi Tamás, Ady Endre és Assisi Szent Ferenc, Örkény István és Szent-Györgyi Albert, Maxim Gorkij és Pilinszky János, József Attila és Saint-Exupéry, Horatius és Nagy László, Bálint György és Illyés Gyula voltak, és közöttük Te is, szeretethimnuszoddal. Mint ennek a szöveggyűjteménynek egyik társszerkesztője, jómagam is kiemelkedő fontosságú közlemények, hátborzongató szépségű művészi alkotásnak tartom soraid, és mint leveleid egyik címzettje egyetértek, mind szeretet meghatározásoddal, mind végső következtetéseddel.

Egyetértek azzal, hogy a szeretet a *legfőbb érték*, a *legfőbb cél* és a *legjobban használható eszköz*, amely — értékrendszeremben — áthatja és átformálja a többi (számomra is fontos) értéket: a szabadságot, a hitet, a tudást, az alkotást, a közösséget, a személyiséget, a szerelmet, amelyeket (bármily fontosak és nélkülözhetetlenek is), a szeretettel szembeesítve nem vehetek egészen komolyan. Igazad van, „szeretet nélkül mit sem érek”, *lényem megvalósítása* a szeretetben, a szeretet által valósulhat meg. Igazad van, „ma még csak tükörben, homályosan látunk”, „most még töredékes a tudásom”,

töredékes mindenem. És éppen itt van a bökkenő; nem ugyanilyen töredékes-e szeretetem is? Lehet-e másmilyen, mint töredékes véges szeretetem? Bizony, gyakran vagyok úgy, hogy meggyőzőbbnek tűnik számomra a szeretet elvi lehetetlensége, mint „és mégis” megvalósítása. Nyíri Tamás szerint szeretni annyi, mint „kivonulni lelkünk Paradicsomkertjéből”, de kivonulunk-e önként — ha nem űznek — szeretni, azaz kincseinket kockára tenni?

Minél erősebb az én, annál inkább képes az odaadásra, mondja Ericson, ám a Te negatív meghatározásaid is arra figyelmeztetnek, hogy gyakoribb a féltékeny, a kérkedő, a kevély, a tapintatlan, a maga javát kereső álszeretet, mint az igazi. Nagyon magasra emeled a mércét, atyámfia, Pál, majdnem olyan magasra, ahol Ő van! Vagy ezzel azt akarod mondani, Őrá figyeljünk? De hiszen őt is csak gyermekként és homályosan látjuk. Felnőttként is mint a gyermek. Bólogatsz? Hová akarsz kilyukadni? „Engedjétek hozzám...?”, erre gondolsz Jézusra? Akiről Heller Ágnes azt írja, hogy nincs partikuláris tulajdonsága, vagyis ő az egyetlen ember, akinek nincsenek ilyen tulajdonságai, aki példa arra az emberre is, aki tud szeretni, és arra is, akit szerethetünk, Ő lenne a kihívás? Vagy kihívás számunkra *bármelyik* ember, mint az Ő rendkívüli és meghatalmazott nagykövete? Írásod bölcs magyarázóit azt tanítják, hogy szeretethimnuszodban elsősorban az istenszeretetről írsz, ám a „nem féltékeny, nem kérkedik, nem is kevély”, vagy a „mindent eltűr, mindent elhisz, mindent remél, mindent elvisel” arra utal, hogy az istenszeretet fő témája, apropója a másik ember. Egyszerre jelent lehetetlen nehézséget, de az „és mégis” lehetőségét is az, hogy a szeretet célja az ember. A „szeresd felebarátodat” nem csupán parancs, hanem a nagy lehetőség perdöntő bizonyítéka is: nem kíván tőlünk lehetetlent, van ilyen, lehet ilyen, mert akad „felebarátunk”, aki lehetővé teszi számunkra azt, hogy szűk, önző, egyéni életünket — Péntek nélküli, csak Robinsonnal teli lakatlan Paradicsomkertünket — túllépjük, megnyissuk a másik ember, az emberiség és a nembeliség felé.

Mondd csak, miféle *kihívások* kopogtathatnak végességem kapuján, hogy az a végtelenség felé táruljon? Látom, mosolyogsz: elegendő kihívás *egy másik szeretet*. „Nem tapintat-

lan, nem keresi a maga javát.” Értem, *töredékes szeretetem kritikája* is optimális erősségű (vagyis megválaszolható) kihívás lehet. A harmadik kihívás talán *önmagam szeretet-rekordjának túlugrása* lehetne abban a versenyben, amelyben a mérce „olyan magas”, amelyben az igazságos bíró már akkor is jutalmaz, ha egy parányival is felülmúltam magam. A negyedik kihívás talán a feneketlen *szeretethiányok* (a leg-sötétebb „sötét lyukak”), az ötödik pedig az *álszeretet* lehet, századunk magánycsillapítója, ahogy Fromm nevezi. Te is írsz ezekről, amikor szembeállítod őket a szeretettel, amely különbözik a gyámkodás tapintatlan álszeretetétől, az érzélgősségtől, a lelkizéstől, a pszichologizálástól, a bálványozástól, a tömjénezéstől, a majomszeretettől, a túlszabályozott és túlbiztosított „okos szeretettől”, a kockázatot a lehető legkisebbre csökkentő biztonságos (ahogy Fromm nevezi, „antiszeptikus”) szeretettől, a társszerzős önzéstől, az „első pillanatra megszeretni” önáltatásától, a haszonelvű, a szituációelvű (éld meg az adott helyzetet) és a rigorózus álszeretet-filozófiáktól.

Mit is jelent szeretni a másikat, a felebarátot?

- Szeretni, mint másik *személyt*, mint számomra és az Ő számára értéket;
- eljuttatni őt lényének *kiteljesítéséhez*, és ezzel hozzásegíteni magamat is ugyanehhez;
- azt szeretni benne, *aki lehetővé teszi számomra, hogy megnyíljak; hinni, hogy ő sokkal több, mint ami látszik belőle, mint amit ki tud magából fejezni számomra;*
- megkísérelni a lehetetlen, *önmagam hiánytalan átengedését;*
- *elviselni* őt szeretettel;
- *rábízni* magamat;
- elengedve magam, magamra találni, és ennek *örülni;*
- felismerni a közlekedőedény-elvet: mindegy, hogy melyikünk van közelebb Őhöz, mindegy, hogy melyikünk szereti jobban a másikat, *egyenlők lehetünk az adományban;*
- ha szerelemmel szeretem: *életközpontjainkat megosztani, nem egymás szemébe nézni, hanem együtt Rá;*

— minden esetben: *örökös próbatételt* vállalni, szüntelenül szeretni, mert a szeretet az egyetlen lehetséges (és kötelező) *perpetuum mobile*.

Tudom, érzem, vallom, hogy a szeretet mindennekfelett, hogy tulajdonképpen végtelenül egyszerű az egész, de itt és most, nekem övele, emiatt és ezért, így és ekképpen már-már olyan bonyolult...

Szóval, a *szeretet dilemmái*:

Mennyiben hatálytalanítja a szeretet a természeti és társadalmi meghatározottságokat? Mennyiben kell ezeket figyelembe vennem, amikor szeretek?

A szeretetet meg kell indítanom a másik alaposabb megismerése előtt? Előleget kell adnom garanciák nélkül? De hogyan tudjam, hogy milyen töménységű, tartalmú, formájú szeretetre van szüksége? Lehet-e hatékonyan szeretni anélkül, hogy okosan szeretnék? Ha szeretek, önmagamot kell feladnom. Akkor is, ha nem vagyok magammal megelégedve? Akkor is, ha attól félek, bővít adok magamból felebarátomnak? Lehet-e kiárusítás a kiüresítés? Csak úgy szeressem felebarátomat, mint önmagamot? Mennyiben áldozat és mennyiben öröm a szeretet? Ha öröm, mennyire élvezhetem?

A szeretet sokszor érvényes társadalmi szerződések felbontását, szépen kikristályosodott viszonylagok összezavarását követeli. Minden jóra fordulhat, ha szeretetem korszerűbbnek, emberségesebbnek bizonyul az általa hatálytalanított emberi viszonylatoknál, de mi van akkor, ha érdemtelenül szerettem valakit, valakiket, és ezzel demoralizáltam az őket nálamnál helyesebben megítélőket? Nem ártok-e naiv szeretetemmel a közösségnek?

Hogyan fér össze a szeretet és a kritika? Lehetséges-e megértő szeretet értelmezés, elemzés, értékelés nélkül? Párosulhat-e a teljes odaadás távolságtartással, kritikával, iróniával?

Nem fordul-e át, nem fordulhat-e át a heves szeretet agresszióba? (Ha megüt a guta, akkor is szeretlek!) Kiszűrhet-e, kivédhet-e minden agresszív elemet a személy és személy közötti szeretetpárbeszéd? Ötvöződhet-e a szeretetbe a tapintat, a lovagiasság, a fair play?

Ha a szeretet teljes odaadás, oda kell-e adnom titkaimat?
Ha teljesen kiürülök, mit adhatok legközelebb? A titkaim egyben mások titkai is, átlátszónak kell-e lennem teljesen, ha szeretek?

Hogyan tehetem tökéletessé a másikat tökéletlenségemmel?

Ha a szeretet lényege az értékekről lemondás, nem válhat-e a szeretet bizonyos esetekben értéktelenítő folyamattá, pazarlássá, elszegényedéssé?

Ha a szeretet biztonságot is jelent, nem kell-e attól félnem, hogy a biztonság állapota elkényelmesít, érzéketlenebbé tesz, csökkenti nyitottságom?

Ha a szeretet lényege a bizalom, tegyem naftalinba furfantom, emberismeretem, logikám, iróniám, humorom, kritikám?

Nem kerülök-e a másik fogságába, miközben feladva önzésemet, saját fogságom elől menekülök?

Nem egyenes következménye-e a „másokat szeretni”-nek a másokért harcolni? Nem alakul át így a szeretet keresztesháborúvá?

Magamnak adtam fel a leckét, atyámfia, Pál. Azt hiszem, Te is úgy gondolod, hogy a szeretet a legkülönbébb önmegvalósulási módokban nyilvánulhat meg. Ezek között, úgy hiszem, ott lehet mindaz, ami olykor a szeretet akadályának, ellenszerének és ellenfelének tűnik, holott nem az. Megengeded, hogy himnuszod — prózában, saját felelősségemre — így folytassam: a szeretet olykor derűs, kritikus, erotikus (vagyis vágyódó, kapni akaró), olykor világot megváltó, izgalmas, játékos, alkotó, harcot vívó, közösségi, társadalmi, szép, örömteli, megerősítő és megrendítő, a végesben a végtelent mégis csak megvalósító.

(1985)

Ember tervez...

(*Élelettervek*) 1974-ben munkatársaimmal arra kértünk más-félezer budapesti, varsói, szófiai és moszkvai diákot, munkást és könyvtárost, hogy 2000-ből visszatekintve mesélje el életének utolsó negyedszázadát. Kollégáim közül többen arra figyelmeztettek, hogy majd sokan megviccelnek bennünket, s fantasztikusabbnál fantasztikusabb történetekkel traktálnak, mások meg egyszerűen arra, hogy a *tervezés* ennek a társaságnak nagyon nehéz, hiszen ez kifejezetten intellektuális feladat. Igazukat később — négy év múlva a bakonyoszlói olvasótáborban — láttam be, amikor kiscsoportom szakmunkástanuló tagjait arról kérdeztem meg, mi történik, ha a táborból hazamennek. Amikor elmondták (további nyári programjukat), tovább kérdeztem: és azután? A negyedik-ötödik „És azután?”-t követően valahol húsz-huszonöt éves korukban, a katonaság és a házasságkötés után valamennyien elakadtak, vagy pedig azt válaszolták, „Ugyanígy tovább”, „Semmi különös”. A kérdezettek 15—50 százaléka nem volt képes vagy nem vállalkozott a feladatra. (A könyvtárosok legkisebb, a szakmunkások a legnagyobb arányban.) A másik aggály nem igazolódott, ugyanis a válaszolóknak mindössze 1 százaléka „tréfált meg” bennünket, (ám ezek is feldolgozható szövegek voltak). Ezek az élelettervek meglehetősen belterjesek voltak, ugyanis a külvilágról nemigen esett szó bennük, ugyanakkor nem voltak igazán személyesek, a belső történésekről, a személyiség alakulásáról, a psziché és a pneuma történetéről alig esett szó. Bekerült az élettörténetekbe társadalmi helyzetük, munkájuk, családjuk, jóval ritkábban esett szó arról, hogy mit csinálnak majd szabad idejükben, ritkán bukkannak föl a családtagokon kívül más emberek (pl. barátok), eszmék, a tágasabb világ és társadalmi változások. A változások többsége mennyiségi jellegű, gyarapodás, amelyeket korántsem létkitелjesítő, mint inkább „létkiegészítő” *stratégiák* jellemzik. (Ha egyáltalán stratégiának

lehet nevezni ezeket a — ha nem is célok, de „koncepció” nélküli — „folytatásokat”). A leggyakoribb *élettervek* ilyenek voltak:

„Nem kívánok sokat, ami most van, jó: biztos otthon, összetartó család, kiegyensúlyozott élet.” (40 éves lakatos)

„Elmentem dolgozni egy nagy gyárba mint műszaki rajzoló. Két év múlva férjhez mentem. Született az utána következő hat évre három fiam. Aranyosak, szeretik a zenét.” (17 éves középiskolás lány)

„Műszerész lettem. Egy repülőgép-műhelyben dolgozom, ahol a hajtóműveket javítják. Budapesten lakom feleségemmel egy háromszobás lakásban. Utazgatok. Jelenleg skandináv úton vagyok. Feleségem jól van, egészséges. Nagyon jól főz, mint mindig.” (24 éves marós)

És ezekből volt jóval kevesebb:

„Boldogan élek, megtaláltam életem értelmét és társát. Fejlesztettem magam úgy irodalmi téren, mint az élet egyéb területein. Találtam olyan irodalmi műveket, amelyek teljesen átformáltak. Amint látod, megkomolyodtam, kész ember lettem.” (21 éves lakatos)

„Többé-kevésbé sikerült azokat a célokat megvalósítani, amelyeket leglényegesebbnek tartottam. Most azt csinálom, amit szeretek. Megengedhetem magamnak azt az életformát, amit ideálisnak tartok: az emberi értékek kibontakoztatását. Volt minden: lemondás, áldozat, öröm, remény. Éltem.” (22 éves szövőnő)

„Elvégeztem az egyetemet, két fiam van. Egy kísérleti pszichológiai intézetben dolgoztam, aztán pár évig gimnáziumban tanítottam. Írtam egy könyvet új módszereinkről, de még nem vagyok vele megelégedve. Négy éve férjemmel együtt alapítottunk egy iskolát, eredményeink most kezdődnek. Az, hogy kényelmesen élünk, nem érdekel különösebben, viszont annál inkább, amit ez lehetővé tesz: az egyre tárguló cselekvési lehetőség.” (17 éves középiskolás lány) (Fogarassy—Kamarás, 81)

Ha az ember leglényegesebb sajátossága — számomra így tűnik — *nyitottsága*, méghozzá „mindenen túllendülő nyitottsága” (Pannenberg, 91), akkor ezek az élettervek ezt vagy cáfolják, vagy — szerintem inkább erről lehet szó — azt tanúsítják, hogy az ember nyitottsága bizonyos feltételek híján — ha nem is teljesen, ha nem is örökre — bezárulhat. Módomban volt jó néhány esetben ilyen terveket megvalósulásokkal összevetni, s megállapíthattam egyfelől azt, hogy ezek a tervek számos esetben „beváltak”, számos esetben azonban az élet átírta őket. Mi történt? A tervek erőteljesen befolyásolták a jövőt, sínre állították tervezőjét? Vagy egyenesen elzárták előle a jövőt? (Az első esetben.) A tervezők átlépték terveiket? Vagy az események eltaposták terveiket? (A második esetben.)

(*A kellő idő*) Míg a hetvenes években az Egyesült Államokban a jövősök bejegyzett betegség volt (Toffler, 75), addig mi Magyarországon inkább akut jövőhiányt, beteges jelenidejűséget tapasztaltunk, igazolva a neves jövőképkutatót, aki a jövőt Európában (is) elfelejtett dimenzióknak nevezte (Galtung, 76). A jövőképek szegényessége a *jelen* szűkös terjedelmével is magyarázható, hiszen a jelen addig ér, ami felett rendelkezünk, amiről még dönthetünk. A választék bizonyult szegényesnek. A jövőjevesztett ember nem egyszerűen a jövőnek hátat fordító és múltbanéző, hanem múltjától is megfosztott, hiszen a jelenünkhöz a már megvolt is hozzátartozik (például társaink élettörténetével), amennyiben kapcsolatban maradtunk vele.

Ideális esetben a volt is benne van a szüntelenül előrehaladó *mostban*. (Pannenberg, 91) És persze a jelenhez tartozik az is, amit a jelenlegi eseményekből a jövőre következtetünk. A jelen nem pont, hanem többé-kevésbé tágas kör, ám a világra nyitott lény burka olykor egészen kis világ. Bura. A bura alatt az ember bezárul a *mostba*, nem éli meg a nagy *pillanatokat*, amelyek bármely pillanatban bekövetkezhetnek.

Ez megtörténhet akkor is, ha a jelenné vált múltba burkolózik, és akkor is, ha jelen álmai távolába menekül a pillanatokból, amelyekben „az örökkévalóság érinti az időt”. A *kellő idő* (a kairosz) elől zárkózik bele a mostba az is, aki jelenét hosszabbítja meg életervében. Az emberek egy része csak múlatja az időt, és nem kitölti (Nyíri, 1981). Vajon a tervező ember ablakot nyitva a jövő felé kitölti-e az időt, vagy csak éppen elbarikádozza magát terveivel a jövőtől, a lehetőségektől, a kellő időtől, a nagy pillanatoktól? A „Mi minden lehet még?” helyett a „Márpedig így lesz”-szel éri be.

(*Jövőjáték*) Bakonyoszlopi olvasótáborainkat gondosan megterveztük. Hónapokig készülgetve, komponálgatva „pontosan, szépen” fölrajzoltuk a 10—14 napos történetet. Íve volt az egymásra épülő témáknak, az avatott szem számára egyből kirajzolódott a koncepció. Mivel az ördög a részletekben van, részletesen dolgoztuk ki a tervet. Mérnök társunk még arra is gondolt, hogy ne túl korán szerezzük be a forgatókönyvben előírt időpontban a gyerekek kezébe adandó filctollakat, mert addigra azok már kiszáradhatnak. Filctollaink kitűnően fogtak, elképzeléseink azonban nem ritkán csak a papírt karcolták. A teleírt papírt. Úgyis azok, akik számára mindent olyan szépen kitaláltunk, nem tiszta lappal jöttek, és az volt a rosszabbik eset, ha kedvünkért — mert szinte kivétel nélkül megszerettek minket — végigcsinálták az egészet. De nem töltötték ki az időt. Csak a forgatókönyv rovatait. A tervnek megfelelően. A jobbik esetben fellázadtak a gondosan megtervezett kulturális agresszióink ellen, s táncház helyett diszkót követeltek, a szerelemtéma helyett pedig még egy diszkót. Mi azt tartottuk legnagyobb bravúrnak, hogy tíz öt perces előadás keretében (a legpazarabb előadókkal, akik hónapokat készültek erre az öt percre) mutattuk be nekik a középkort, ők pedig azt, amikor („a kiadott műsortól eltérően”) eljátszhattak egy kosztümös kalandfilm stílusú leányrablást. Máskor kitaláltunk egy szerintünk nagyszerű já-

tékot: alapítsunk Bakonyoszlopon „jövőállamot”. Hiába sziporkáztak az ötletek, a negyedik napon a „megajándékozottak” fellázadtak. Szerencsére megijedtünk, s abbahagytuk, s lementünk velük kirándulni a jelenbe: minden csoport felfedezett egy környékbeli falut. Az „élő, mozgó” valóság nyújtotta együttes élmény jócskán felülmúlta az általunk nagyon kreatívnak gondolt jövőcsinálást, amelyet többségük úgy élt meg, hogy ez csak játék, ebből nemigen lehet valóság, így nem lett igazán tétje. Nem a kellő időben terveztük a jövőt. Nem jött el pillanat, miközben sorra múltak el a kihagyott pillanatok. Később módosítottuk a tervezést: egyfelől többféle *lehetőségre* készültünk, másfelől az első napokon, a „problématár” összeállítása után alakítottunk terveinken. Csökkenteni tudtuk az általunk elkövetett — egyébként a legjobb szándék vezérelte — kulturális agresszió veszélyét, de sokszor elmulasztottuk a kellő pillanatokot. Ha sikerült megragadni őket, „maradandó” élmények születtek, mintha valóban az örökkévalóság érintette volna meg az időt. Ez történt, amikor az egyik csoport megleste a napfelkeltét, és amikor néhány szeretetre éhező kamasszal akkor, júliusban ünnepeltük meg a karácsonyt. Felrúgtuk volna a tervet? Nem, inkább *improvizáltunk a témára*, amelynek kialakításában terünknek is szerepe volt. Talán a terveknek is az a rendeltetése, hogy rögtönzésünk mozgatója és témája legyen. Még egy kérdés felvetődik: kiknek, kinek a nevében és kikkel tervezünk? Ha másoknak, beavatjuk-e őket? Elég-e a másokért érzett felelősség, nélkülük? A mágia embere áldozataival arra kényszeríti az isteneket, hogy küldjenek esőt, hozzanak szerencsét, gyógyítsanak. A vallás embere nem váltja aprópénzre az ember—Isten kapcsolatát, beavatja Istent gondjaiba, terveibe. Vagyis ember tervez, Isten végez? Nem egészen. A keresztények Istene jól tudja — mosolyog is rajtunk ezért —, hogy a jövő reményében (terveinkben) való dogmatikus kitartásunk akadályozza a valóság megismerését (Pannenberg, 91) és a nagy pillanatok felismerését. Szabadságot ad: megengedi, hogy az ígéretei másképpen teljesedjenek be, mint ahogyan azt mi (helyette) nagyokosan megfogalmaztuk.

(*Utópiahorizont*) Tíz éve Varga Csabával utópiát írtunk Reformvár címmel (Kamarás—Varga, 81), benne ilyesmitket: „Meg is botránkoztak sokan, hogyan 'kaphat utcát' az öreg Gátmezei (csak azért, mert gyönyörűen tudott mesélni), vagy 'szegény megboldogult' Porpánci néni (csak azért, mert kilenc gyereket nevelt fel, mosolyogva és énekelve). Még hallani gyakran, hogy mi csak egy *olyan* utcában lakunk. A gyerekeknek persze nagyon tetszik az Ezeremester Tólaki Ábris utca és még inkább az Életmentő Budai Pisti utca, amelyet egy tizenhárom éves korában elgázolt kisfiúról neveztek el, aki tizenegy éves korában két kislányt mentett ki a téglagyári tóból.”

„Így vált zöldbetűs (Reformvár hivatalos színe, Óvár régi címeréből) ünneppé két évvel ezelőtt az óvári csata emléknapja, az elmúlt évben a városalapítás napja, idén pedig március 15-e. Ünnepe volt az elmúlt három év alatt Albert Schweitzernek, Balassi Bálintnak és Assisi Szent Ferencnek.”

„A gyors intézkedésekkel nem oldható problémákat, az úgynevezett 'patthelyzeteket' a város vezetése rendre átadja az e célra alakított Homálybogyó Bizottságnak, amely afféle 'vének tanácsa' (elég alacsony átlagéletkorral). A 'hábé' igen népszerű Reformváron (főleg azóta, amióta csapata elindult a minden évben lezajló 'Ki mit nem tud?' vetélkedőn, s fölényesen nyert).”

„Kontemplációs ház felépítését javasolta Arató Péter, és elvállalta felépítéséig a menedzser, felépülte után a gondnok tisztét. A vezetők nem ellenezték kifejezetten, de azért ódzkodtak, s nekik is többször el kellett magyarázni, hogy a kontemplációnak nem a templom, hanem a szemlélődés, az elmélkedés és a gondolkodás a lényege. Amikor beindult az Énház, már nem volt akadály a munka megkezdésének. Elsősorban társadalmi munkával, nagyjából fiatalokéval épült föl a 'háromkúti remeteség', amelynek ma Rendház a neve, s arra szolgál, hogy néhány napot, hetet vagy hónapot, ha szükséges, évet eltöltve rendbetegyek itt magukat azok, akik a világgal is ezt szeretnék tenni, akik erőt akarnak gyűjteni valamihez, amiből mások is erőt nyerhetnek.”

Bármennyire is csábít a közbejött aktualitás, nem készít-
tek mérleget arról, hogy mi valósult meg, mi nem mindabból,
amit utópiánkban terveztünk, hogy tíz évvel később közeled-
tünk Reformvárhoz, vagy éppen távolodunk tőle. Ami miatt
felidéztem, az maga az *utópia* és az *utópiahorizont* (Büchele,
91). Varga Csaba ugyan reális utópiának nevezte tervezetün-
ket, jelezve, hogy nem a távoli, hanem a már akár a mai nap
is elkezdhető jövőben megvalósíthatónak tartjuk utópiánkat.
Ezzel azonban megmaradt utópiánk két másik, a „reális”-t
opponáló sajátossága: felvállalt történelmietlensége és a túl-
zott bizalom szabad- és jóakarátú emberben (zárójelbe téve
énességéből fakadó önösségét). Megjegyzem, sokkal köny-
nyebb antiutópiát írni, amely abban nagyon is realista, hogy
a meglévő bűnök egyik lehetséges kimenetelét vázolja föl.
Vágyakozás vagy tervezés az utópia, mennyiben a *ráció*,
mennyiben a szabad *fantázia* vagy az *érzések* műve? Az utó-
piának — úgy vélem — elsődleges célja nem az, hogy megra-
gadj a vagy telibe találja a jövőt, hanem, hogy *kreatív* elkép-
zeléseink legyenek a jövőről. Ebben egy kicsit hasonlít a pró-
féciahoz is. A tervezés a „telibe találni akaró” prognózis és az
utópia között ver hidat (Bolberitz, 81). A szabadon szárnyaló
utópia is dogmává lehet. H. Büchele szerint a tökéletes tár-
sadalmat megcélzó forradalmi út is, és a kisebbik rossz logi-
káját követő evolutív út is zsákutcának bizonyult. Az előbbi
azért, mert a nulla pontról indul, és utópiahorizontját pontos-
an meghatározott célnak tekinti, ami az út minden szaka-
szában kényszerítő erővel előírja a teendőket, s a cselekvés
így csupán technikai megvalósítássá silányul. Az evolutív el-
gondolást viszont nem vezeti semmiféle utópiahorizont a
megfelelő út kiválasztásában, hanem továbbtapogatózással
jut előre. A Büchele által javasolt *alkotó cselekvés* rendelke-
zik ugyan utópiahorizonttal, de ez csak amolyan tájékozódási
pont, hogy ténylegesen mikor és hol kell utat törni: ebből áll
az alkotó cselekvés semmiféle ideális rend képzetéből le nem
vezethető feladata (Büchele, 91). Hozzá kell tenni, azért nem
kell ebben a modellben az utópiahorizontot túlon túl komo-
lyan venni, mert egy előzetes *alapvető döntés* befolyásolja a
rugalmasan kezelhető stratégiát: ez esetben a Krisztus-köve-
tés. Ez esetben olykor akár irónia tárgya is lehet az utópia-

horizont, és ez az irónia hiányzik nagyon az utópiákból. Vajon a tervekből is? Bizony a tervek egy része tele van göggel: majd mi megmutatjuk, most jövünk mi, holnapra megforgatjuk az egész világot. Holnapra? Nem lenne jobb fokozatosan? Megforgatjuk? Ha teljesen, ugyanoda lyukadunk ki. Mindjárt az egészet?

(*Lehetnékünk*) A világra — ez esetben az egészre — nyitott embernek folyton (normális pillanatban) lehetnékje támad, tervei születnek. Hogy el ne ragadja a semmi sodra, terveibe fogódzkodik. Ha számol a pillanatokkal is, akkor csak a zöl-det tervezi meg a parkból, az utak kitaposását rábízza a parkban járókelőkre. Állítólag Isten is így tervezte meg a mindenséget. És meghívott minket bele társszerzőnek.

Fohászkodjunk, hogy miközben „pontosan, szépen” tervezgetjük útjainkat, ne vesszünk el a részletekben.

(1992)

Hivatkozások:

Bolberitz Pál: Isten, ember, vallás. Bp. 1981. Ecclesia

Büchele, Herwig: Keresztény hit és politikai ész. Luzern — Bp. Egyházforum

Fogarassy Miklós—Kamarás István: Olvasó a labirintusban. Bp. 1981. Tankönyvkiadó

Galtung, John: A forgotten dimension. = Images of the World in the year 2000. Hague — Paris, 1976. Mouton

Kamarás István—Varga Csaba: Reformvár. Bp. 1985. Magvető

Nyíri Tamás: Az ember a világban. Bp. 1981. Szent István Társulat

Pannenberg, Wolfhart: Mi az ember? Bp. 1991. Egyházforum.

Toffler, Alvin: Future Shock. London—Sydney, 1975. Pan Books.

Az olvasó

Olvasók és nem olvasók

Az irodalom közönsége nemcsak olvasó, hanem hallgató és nézőhallgató közönséget is jelent. Az olvasni nem tudók (Magyarországon elsősorban a kisebb gyerekek), a gyatra olvasási készséggel rendelkezők (a jelentős mértékű olvasástechnikai nehézségekkel küszködők 5—7 százalékot elérő hányada, akik közé az éppen olvasni tanuló gyerekeken és az idős embereken kívül a szakmunkástanulók fele-harmada is számíthat) és a jól olvasó, de az irodalmi műveket mellőzők is találkoznak (sokan közülük rendszeresen) irodalmi művekkel. A kisgyerekek a mesehallgatás (szülő, óvónő, rádió, televízió, hanglezet) keretében irodalmi művekkel is találkoznak. Az irodalmi műveket nem olvasó felnőttek színházban, rádióban, televízióban, moziban találkozhatnak irodalmi művekkel, vagy azok adaptációival, rádióban, lemezen, magnószalagon, szórakozóhelyeken, előadóesteken az énekelt költészet különböző fajtáival, költeményt hallhatnak vállalati ünnepeken, esküvőn, vetélkedőn. Erősen határesetnek tekinthető a képregény, valami köze mégis van az irodalomhoz, különösen abban az esetben, amikor a képregény irodalmi mű átdolgozása. (Ilyenkor még eredeti szövegrészletekkel is találkozhat a képregény „olvasója” a „buborékokban”).

Olvasásintenzitás, olvasmányválasztás

Az irodalom és az olvasó közötti kapcsolatban a szöveg hordozója lehet könyv (tankönyv, brosúra), újság (napilap, képesújság), folyóirat, ritkábban kézirat, faliújság (munkahelyen, iskolában, templomban), feliratok (sír felirat, reklám-

szöveggént használt irodalmi mű), irodalmi kéziratok (ismeretközlő vagy tudományos művekben) és egyéb is. Ily módon beszélhetünk könyvet (is) olvasókról és könyvet nem olvasókról, folyóirat-olvasókról stb. Számolni kell egy sor eléggé nehezen megítélhető határesettel, például a magazinolvasók jelentős részével, akik könyvet nem (vagy alig) olvasnak, de rendszeresen olvassák a kedvenc magazinjukban megjelenő novellákat, elbeszéléseket anélkül, hogy tudatosulna bennük, hogy egy író művét olvasták-e.

Az olvasó jóval nagyobb választék alapján dönthet, mint akár a tévéző vagy a videomagnózó, ám a döntések gyakorisága és tudatossága mind az egyes olvasóknál, mind az olvasók különböző rétegeiben eléggé eltérő. Vannak, akik helyett rendre mások döntenek: nemcsak az irodalmat csupán kötelező olvasmányként olvasók, hanem a dependens személyek is, és azok, akik egy régebbi döntésük foglyai lettek (a kizárólag egyes szerzők vagy bizonyos olvasmányfajták kedvelői). A magukat látszólag a véletlenre bízó, számukra ismeretlen szerzőket és műveket kiválasztó olvasók, vagyis a nagyobb kockázatot gyakrabban vállalók a képzetebb, az irodalommal szorosabb kapcsolatot tartó olvasók körében fordulnak elő nagyobb arányban, miként azok is, akik tudatosan építik be olvasmányaik közé — mert „pontosan” tudják, mire való, mire válaszol — a soron következő irodalmi művet.

Akár az otthonokban lévő gyűjtemények nagyságát (vagy az előfizetett sajtótermékek számát), akár az olvasmányok beszerzési forrását (könyvterjesztő, könyvesbolt, könyvtár, ismerősök) vesszük alapul, a tényleges olvasmányválaszték rendkívül eltérő lehet. A választék formája (intézmény) és nagyságán kívül a döntést (és természetesen magát az olvasást és annak eredményét is) akár jelentős mértékben is befolyásolhatja véleményével a hivatásos vagy nem hivatásos irodalomközvetítő személy vagy intézmény: a kritikus, a tanár, a könyvtáros, a könyvterjesztő, egy másik olvasó (legyen az családtag, barát, neves személyiség, akár a vonatkozási csoport tagja, akár az olvasó számára is véleményirányító).

Erősen különböző az irodalommal való találkozás gyakorisága az olvasók körében is: a könyvfalóktól kezdve az alka-

lomszerű olvasóig, az állandóan olvasóktól a csak egyes időszakokban (téli, kórházban, szabadsága idején) olvasóig, az olvasást kiemelt tevékenységként kezelőktől a csak a töredék és hulladék időkben (utazás, várakozás) olvasóig. Fontos jellemzője lehet az olvasó irodalommal való kapcsolatának az is, hogy hol áll az olvasás a tevékenységek sorrendjében, hogy mire (mire nem) cserélné fel az olvasást.

Eléggé eltérő lehet az irodalmi mű mint olvasmány pozíciója az olvasmányszerkezetben. Lehet kiegészítő vagy alapolvasmány, és lehet egyetlen fajta olvasmány is. (Magyarországon a könyvet [is] olvasók többségének olvasmányszerkezetében az irodalmi mű, ezen belül is a regény az uralkodó.) A költemények, a drámák (beleértve a hangjátékokat is), a kötetben és folyóiratokban megjelenő novellák és az esszék olvasása is megkülönbözteti a többiektől olvasóikat (akik Magyarországon a könyvet olvasóknak is csak kisebb részét vagy töredékét teszik ki).

Irodalmi olvasottság, irodalmi műveltség

Az olvasó irodalmi horizontja (vagy az olvasói horizont irodalmi szférája) ma már nem csupán az irodalmi és az irodalomról szóló művek olvasataiból alakul ki, hanem részét képezi az irodalmi művek különböző feldolgozásainak élménylenyomata is. Az utóbbi évtizedekben ebben a tekintetben jelentős változásokkal kell számolni. A népszerűbb klasszikus vagy a jelentősebb kortársi prózai művek egy részével az olvasók többsége ma már először filmvászonon vagy képernyőn (ritkábban színpadon, rádióban vagy lemezen) találkozik. Ez az élmény — ha éppen nem akadályozza meg a mű elolvasását — lényegesen befolyásolhatja az „eredeti mű” olvasását. Sokféle következménye lehet egy megfilmesített regény megtekintésének: lényegesen befolyásolhatja a szerzőről kialakuló képet is és a mű befogadását is (például az ismert vagy kedvenc színészek alakítása a később elolvasott regény szereplőinek észlelését és értelmezését).

Az irodalmi olvasottságnak egyaránt fontos jellemzője az elolvasott művek mennyisége, sorrendje, az újraolvasások

száma és időpontja, az olvasott művek esztétikai érték, műfaj, tematika, stílusirány, megformálás stb. szerinti összetétele. Az irodalmi műveltség sokkal inkább jellemezhető a minél többféle irodalmi konvenciórendszer ismeretével, mint az elolvasott művek számával, fontos jegye az irodalomelméleti és irodalomtörténeti tájékozottság is.

Az olvasóknak csak kisebb része nevezhető „krimiolvasónak”, „lektúrolvasónak”, romantikus regények olvasójának. A többféle (értékű, stílusú, szerkezetű), irodalmi művet olvasók nagyobb része azonban kevesebb vagy jóval kevesebb irodalmi konvenciót ismer, mint amennyire adekvát befogadásukhoz szüksége lenne. Így aztán olvassák kalandregényként a cselekményes klasszikusokat, krimiként a Bűn és bűnhődést, érzelmes regényként az Anna Kareninát, vicces vagy malackodó regényként a Svejket, ezért reagálnak csak egyes szféráira olyan — többféle konvenciórendszer ismeretét is feltételező — műveknek, mint a Mester és Margarita.

Olvasóközönségek

Az olvasóközönség időben és térben, szerzőként és műveként változó nagyságú kör. Az irodalom olvasóközönségét jóval nehezebb körülhatárolni, mint az egyes művek olvasóközönségét. Az egyes műveknek olvasástörténetük van és olvasóközönségüknek időbeli és térbeli dimenziója. Beletartoznak a mű eddigi olvasói, közöttük olyan rétegek, akik, illetve amelyek között a kölcsönös kommunikáció már nem lehetséges. Számolhatunk jövőbeli (potenciális) olvasókkal is (az eddigieknél több vagy kevesebb), a mű kollektív elfelejtésével és újrafelfedezéseivel. Elvileg ugyan egybeeshet — egyes, inkább rövidebb, mint hosszabb időszakokban — egy mű lehetséges és tényleges olvasóközönsége, ez azonban csak nagyon ritkán, csak a nagyon népszerű, csak az iskolai kötelező olvasmányként szereplő, csak a szent könyvként tisztelt és előírt művek esetében valósulhat meg. (Még az Egri csillagok és a Petőfi-versek olvasottsága és ismertsége sem érte el még a 90 százalékos telítettséget sem. A legfőbb akadálya a telítődésnek a nyelvi kulturális korlátok, de jelentősek — termé-

szetesen a mű nyelvét beszélők körében is — a társadalmi, a kulturális, a világnézeti, az értékrendbeli, az ízlésbeli és az esztétikai (a konvenciórendszerek ismerete) korlátok is. Az egyes művek olvasóközönségei egy adott időszakban is rendkívüli mértékben eltérhetnek. Két vagy több mű olvasóközönségei — statisztikai értelemben — egymást kizáró, egymást átmetsző vagy egymást magukba foglaló körök is lehetnek.

Az irodalom olvasóközönsége az egyes művek olvasóközönségeinek inkább laza halmaza, mint szerves egysége. Kötőeleme lehet egy-egy kötelező olvasmány, egy-egy szent könyvként tisztelt mű (légyen az valóban kultikus könyv vagy egy nemzeti klasszikus) vagy egy-egy tömegsiker, ám egy nemzet irodalmának közönségét legalább annyira jellemzik a megosztó sajátosságok (a réteg- és csoportjellemzők), mint a közös vonások. Az egyes művek olvasóközönségébe tartozás olyankor közösségbe tartozást is jelenthet, amikor egy-egy író közönsége egyben közösség is, amelynek határa elméletileg maga a nemzet is lehet. Az, hogy mikor, mekkora az irodalom olvasóközönsége, az az irodalom társadalmi tekintélyével is magyarázható, ha nem feledjük, hogy ez különböző — elsősorban szociológiai és szociálpszichológiai — tényezők eredője.

Egy nemzeti irodalom határokon túli közönségének nagyságát társadalmi-kulturális tényezőkön kívül (amelybe beleértendő az adott ország olvasói szokásai is) az is meghatározza, hogy milyen szinten képviselteti magát az adott irodalom. Annak az irodalomnak van nagyobb esélye, amelyik a klasszikusokon és moderneken kívül olvasmányos, szórakoztató vonulatával is megjelenik az olvasmánypiacon.

Az irodalomolvasó személyisége, életpaszthalatai, társadalmi helyzete

A személyiség

Az irodalom lehetőség a személyiség számára, hogy kilépjen a rutinból, hogy ön-köréből én-körébe lépjen, hogy szabadnak érezhesse magát, hogy személyiségét kiteljesíthesse. Annak, hogy az irodalmi mű az olvasóban az olvasó által létrejöheszen, egyik legfontosabb feltétele maga a személyiség: a valóságot hatékonyan észlelő, az önmagával azonos, a kreatív, a nyitott távolságtartásra (az iróniára) képes, az őt meghatározó társadalmi-kulturális tényezőktől önmagát függetleníteni tudó, a társadalmi érzékkel rendelkező, az empátiával, a konstruktív (bölcс) humorral jellemezhető, a végtelen horizontú személyiség. Az ilyen — érett — személyiség optimális feltétel, az irodalom hatásmechanizmusa kevésbé kedvező esetben is működésbe léphet. Természetesen másféleképpen feltétel a személyiség az olvasmány kiválasztása, értékelése, értelmezése és hatása esetén. (A nyitottság és az előítéleteség nagy szerepet játszhat már az olvasmány kiválasztásában is. A férfiolvasók rendre mellőzik — amennyiben nevükről felismerik őket — a nőírók műveit. A dogmatikus személyiség nehezen birkózik meg a művészi többértelműséggel, és előnyben részesíti a fekete-fehér ábrázolást. A racionális beállítódású olvasó a logikát, a hasznosíthatót, a példát, a receptet keresi a művekben. A fizikai fájdalomtól megóvott ember jóval kevésbé képes beleélni magát mások testi vagy lelki szenvedésébe, mint az, akiben a feldolgozott, reflektált szenvedés személyiségvonássá vált.)

Életpasztalat

Az előző fejezetben tárgyalt olvasói tapasztalatok és az iskolában elsajátított irodalmi és esztétikai ismeretek is szerves részét képezik az életpaszthalatoknak. Hogy a nemi szerep elsajátítása és megvalósítása közben szerzett tapasztalatok mennyire meghatározhatják az olvasót és az olvasást, azt — az olvasmányválasztáson kívül — mi sem bizonyítja jobban, mint a fiús olvasmányok, a lányregények, az azonos nemű szereplőkkel való azonosulás, a férfiak jobb irónia-, a

nők jobb empátiaérzéke (amely utóbbiak korántsem csak eltérő genetikai programjaikkal magyarázhatók).

Az életkor nem csupán hosszabb és más olvasmánylistát jelent, hanem nagyobb vagy más szerepkészletet, több vagy más tapasztalatokat is. Az irodalmi mű lehetőséget ad a fiatalabbaknak, hogy irodalmi élmény formájában átéljék azt, amit az idősebbek valósággal átélhettek, az idősebbek pedig irodalmi művek segítségével jobban megérthetik azokat az új értékeket, élethelyzeteket, amelyeket a fiatalok éreznek a magukénak. Az élettapasztalatban fontos tényező a foglalkozás (a különböző foglalkozások ismeretanyaga és szerepkészlete), a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely. Lényegi eleme a műveltség, amely természetesen nem szűkíthető az iskolázottságra, hanem szerves — sokszor fontosabb — részét képezi az „életműveltség” is. Fontos szerepet játszhat a réteghez, csoporthoz, kultúrához, közönséghez tartozás is, különösen akkor, ha a csoport, a közösség viszonylagos önállósággal rendelkezik a kulturális, az irodalmi életben. Számtalán tényezővé válhat a társadalmi mobilitás, amelynek az irodalom is eszköze vagy az új státus megerősítője lehet. Az olvasói pálya alakulásában döntő jelentőségű lehet a család, a családi tradíciók. Mindezeknek a tényezőknek az olvasót és az olvasást alakító hatása a legtöbb esetben nem determinisztikus, nem közvetlen. Úgy tűnik fel, közülük az iskolai végzettség a legerősebb, ám ez egyrészt más tényezőket is magába foglal, másrészt könnyebben megragadható, mint például a kulturáltság. A műveltség és az irodalmi műveltség szorosabb kapcsolatban van a társadalmi helyzettel, mint az esztétikai érzék. A hivatásos befogadók egy része egyes művek befogadásakor kevésbé fogékony a műre, mint jó néhány, náluknál jóval kevésbé iskolázott laikus.

Értékrend, világnézet

Az értékrend befolyásoló szerepe különösen az értelmezés esetében szembetűnő, míg a világnézetnek az olvasmány kiválasztásában és értékelésében is komoly szerepe lehet. Ezeknek a tényezőknek is inkább befolyásoló, semmint meghatározó a szerepe, csakúgy, mint az előbb tárgyalt szociológiai tényezőké. A létkitéljesítéssel jellemezhető értékrendű

olvasók körében nagyobb az esélye az irodalmi műveknek, főleg az elvontabb, a nehezebben megfejthető, a nagyobb szellemi aktivitást kívánó, a nem hagyományos módon megformált alkotásoknak, mint azoknál az olvasóknál, akiknek az értékrendje a létfenntartó, a gyarapító vagy a fogyasztó jelzőkkel jellemezhető. A külsőséges, a másfajta célokhoz csak eszközül használt (olykor bigott, dogmatikus) vallásossággal jellemezhető olvasó előnyben részesíti a vallásos tematikát, és sok mindenben megbotránkozik. Az emberi kiteljesedés célját és módját jelentő, bensőséges vallásossággal jellemezhető olvasó viszont sokféle műre (főleg a filozófiai és etikai problémákkal, a létkérdésekkel foglalkozókra) fogékonyabban és eredményesebben reagál, mint a nem vallásos olvasók.

Általában elmondható, hogy a lét határhelyzeteit (boldogtalanság, szenvedés, halál) tudatosan megelő, ezekhez tudatosan viszonyuló olvasók az átlagosnál nagyobb vagy jóval nagyobb esélyt jelentenek az irodalmi művek számára, nemcsak a határhelyzetekkel foglalkozó művek esetében.

Ízlés

Ha az ízlést a személyiség értékelő apparátusai egyikének, a személyiség értékrendszere által vezérelt válogatási és ítélőkészségnek tekintjük, jogosultnak látszik, hogy a különböző ízlésű olvasókat ízlésműködésének lenyomatával, az előnyben részesített és az elutasított művekkel is jellemezzük. Annak ellenére, hogy vegytiszta irodalmi ízlésről nem beszélhetünk — hiszen az irodalmi ízlés, a zenei ízlés, a képzőművészeti ízlés, az öltözködésbeli és viselkedésbeli ízlés stb. eléggé szerves, bár sohasem teljesen koherens egységet alkotnak —, többé-kevésbé jogosultnak látszik romantikus ízlésről, bestseller ízlésről, klasszikus ízlésről, modern ízlésről beszélni, nem feledve, hogy dominanciákról és nem kizárólagosságról van szó. Az ily módon jellemzett ízlés alapján elsősorban a kiválasztott művek körét, másodsorban a művek értékelését és hatását lehet többé-kevésbé sikeresen megjósolni, jóval kevésbé a mű értelmezésének irányát és mélységét. Irodalomszociológiai kutatások eléggé meggyőzően bizonyították azt, hogy az irodalmi művek olvasatai alakzatokat (ízlésköröket) alkotnak, és a különböző ízlésű ol-

vasókat más és más olvasatalakzatok (élménykörök) együttese jellemzi. (Így a romantikus ízlésű olvasók irodalmi élményeit a romantikusokon kívül egyfelől a klasszikus, háborús tematikájú, a kalandos regények, másfelől — és egyre inkább — a lektúr és az életrajzi regények jellemzik, feltűnően hiányzik a mai realizmus, a sci-fi, és főleg a modern irodalom.)

Olvasói beállítódás, olvasói stratégiák

Olvasói aktivitás

Bár minden olvasó, így az irodalmi műveké is, érdekelt abban, hogy a szükséges információt a lehető legkönnyebben gyűjtse be, már a legegyszerűbb, a „fekete-fehér” sémák alkalmazása is kíván valamely aktivitást, legalábbis valamiféle pszichofizikai aktivitást az olvasótól. A pusztán kikapcsolódni, szórakozni akaróknak is követni kell a cselekményt, legalább két táborba kell rendeznie a figurákat, ehhez pedig már sémák mozgósítására, bizonyos irodalmi konvenció aktivizálására van szüksége. A pszichofizikai (odafigyelési) aktivitás azonban a legtöbb esetben kevés, szükség van az érzelmi és az értelmező aktivitásra is. Ez azonban már készség és akarat kérdése is, és intenzitása természetesen attól is függ, mennyit követel a mű, és hogy mennyire lehet ellenállni ennek a követelésnek. (A krimi lehet csökkentett aktivitással kalandregényként is olvasni, rábízva a nyomozást a detektívre. Dönthet úgy az olvasó, hogy nem fogja magát felizgatni a hős vagy a hősnő „hülye döntései”, felesleges lelkizése miatt. Olvasható az Anna Karenina a hősnővel való heves együttérzésre szorítkozva, teljesen kikapcsolva Levin filozofálását. A több szálon futó regényekhez azonban általában nem elég a feszült figyelem, a szálak összekapcsolása már valamilyen szintű értelmező aktivitást is kíván.) Az olvasók jelentős részét az aktivitásra való hajlam alacsony foka, passzív beállítódás jellemzi, és csak kisebb részükre jellemző a szellemi munkavégzés kifejezett igénye. Az összetett, a modern, a nyitott, a nem hagyományosan megformált művek befogadásának elég alacsony az esélye a passzív beállítódású

olvasók körében, a klasszikus realista és a romantikus művek azonban ebben a körben sem esélytelenek.

A naiv olvasót sokan a csak érzelmi aktivitással, a tudatos olvasót pedig az érzelmin kívül az értelmező aktivitással is jellemezhető olvasóval azonosítják, lehetséges azonban, hogy inkább azoknak van igaza, akik két különböző dimenziót használnak: a naiv-rationális és az érző-értelmező dimenziókat. Ezt látszik megerősíteni az, hogy bizonyos mértékű naivitás és érzelmi nyitottság alapfeltétele az irodalmi mű befogadásának. Hiánya komoly akadály azoknak az olvasóknak a körében, akik nem engedik magukhoz eléggé közel a művet (amikor túl nagy marad a távolság). A naiv olvasó pedig túl közel kerül a műhöz, az értelmezéshez szükséges távolságon belülre. A kettő rálátás, belátás egyik esetben sem jöhet létre. A műtől túl távol maradókra sem annyira a hűvös közömösség, mint inkább egyfajta rationális aktivitás, valamiféle logikai megoldás erőltetése jellemző.

Az irodalmi mű a mindennapi bizonyosságokhoz képest maga a bizonytalanság, a labirintus, a tények bizonyossága helyett a jelképek zavarba ejtő bizonyossága. A bizonyosságokat kínáló lektűr jóval kevesebb, jóval gyengébb olvasói aktivitást követel, mint a valódi irodalmi mű bizonytalansága. A lektűrhez szokott olvasónak még akkor is nehéz átváltani a nagyobb aktivitásra, ha az irodalmi konvenciórendszerek ismerete többé-kevésbé alkalmassá tenné is az adott mű befogadására.

Értékelő sztereotípiák

Miként az olvasmány kiválasztása, akként értékének megítélése is olyan egyéni döntés, amelyben olvasónként különböző arányban mutatható ki a szuverén, személyes vélemény és az osztályozás társadalmi automatizmusa (amely az adott kultúrában az egyén reflexrendszerévé vált). Bonyolítja a helyzetet, hogy az olvasóknak nemcsak a jó irodalomra vonatkozó esztétikai, hanem a jó olvasmányra vonatkozó, inkább szociológiai-pszichológiai (kellemesség, érdekesség), mint esztétikai természetű normák is befolyásolják. Ez is oka annak, hogy gyakoribb, vagy jóval gyakoribb (Magyarországon a különböző társadalmi rétegekben kétszerte-nyolc-

szorta) a „tetszett”, mint a „nem tetszett” válaszok aránya. Az a tény, hogy a „nem tetszett” válaszok aránya az iskoláztak, a magasabb irodalmi műveltséggel és esztétikai fogékonysággal rendelkező, a belülről irányított olvasók körében gyakoribb, nemcsak az ebben a körben erősebb mértékű kritikussággal és nonkonformitással magyarázható, hanem az ismeretlen szerző jelentette bizonytalanság kockázatát vállaló olvasóval is. A „tetszett, de nem tartom különösebben értékesnek”, de még az „értékes, de nem tetszett” minősítések is (vagyis a mű esztétikai és funkcionális értékének szétválasztása) az igényesebb olvasók körében jellegzetes minősítések.

Az irodalmi mű az erkölcsi jóérzés szükségletét is mozgósítja. Az olvasói sztereotípiakészletek jóval inkább az erkölcsi evidenciákon (bizonyosságon) alapuló műveknek felelnek meg, mint a bonyolultabb, strukturáltabb műveknek. Ebből az következik, hogy az olvasók a jó-rossz sémákat erőltetik a fényből és árnyékból összegyúrt szereplőkre, elemzés, mérlegelés és szembesítés helyett inkább ítéleznek, vagy külsődleges normák, vagy belsővé tett értékek alapján.

Haszonelvű és teljességelvű olvasás

Minden olvasó magatartásában kimutatható az érdekvédelem, ám vannak olvasók — nem is kevesen —, akik az irodalmi műtől is elsősorban hasznosítható ismereteket, recepteket várnak, akik a fiction non fictionként olvassák. A haszonelvű olvasás másik válfaja, amikor az olvasmány kellemessége miatt hasznos időtöltés. A kötelező olvasmányt kézbe vevő diákon, a kritikuson és a cenzoron kívül szinte valamennyi olvasót jellemzi többé-kevésbé a kikapcsolódás igénye, ám jelentős részükben nincs meg egyúttal a bekapcsolódás igénye, így az irodalmi mű számukra csak izgató-, pezsdítő- vagy zsongító-kábító szer, s nem a gazdagodás eszköze, a teljesség lehetősége. A napi gondok elől menekülés igénye nem is nagyon ritkán találkozhat a másik létrendbe való átlépés, a bekapcsolódás, a felfedezés igényével, ugyanakkor a többrétegű, többféle olvasói igény kielégítésére alkalmassá váló művek pusztán szórakoztató olvasmányként is funkcionálhatnak. Az olvasók egy része más olvasmányokat használ a szórakozva-kikapcsolódásra és másokat a másik

létrendbe átkapcsolódásra. Jóval inkább jellemző ez a krimi és a sci-fi, jóval kevésbé a pszichologizáló, az érzelgős, az életrajzi és a társadalmi lektúr olvasóira.

Azonosulás

Ez is elemi, elsődlegesen emocionális olvasói szükséglet, feltétele az esztétikai élménynek. A szereplőkkel, helyzetekkel, érzésekkel, problémákkal, értékekkel való azonosulásnak feltétele is, eredménye is az empátia. A naiv olvasó (olvasás) jellemzője az érzésekkel, a szereplőkkel, a részletekkel való naiv vagy partikuláris azonosulás, a kellő távolság hiánya. Az azonosulásra való képtelenség oka is, eredménye is a közömbös olvasói magatartás, mely olykor a tárgyilagos vagy racionális magatartás jelmezében jelentkezik, vagy azoknak jellemzője. A problémákkal, vagyis magával a művel való azonosulásnak — amely természetesen bármilyen heves és mély, extenzíven sohasem lehet teljes — ugyanúgy feltétele a naiv azonosulás, mint a távolságtartó rálátás, vagyis az érzelmi, értelmi azonosulás.

Analízis és szintézis

Mind az elemző, mind az összegző-elvonatkoztató olvasói magatartás a megfelelő személyiségvonásaikon és készségeiken kívül olyan olvasókra jellemző, akiket irodalmi és élettapasztalataik is alkalmassá teszik, hogy induktív-elemző, vagy deduktív-összegző módon válaszoljanak a mű jelentette kihívásra. Az olvasók jelentős része nem, vagy alig vállalkozik (részben azért, mert nem, vagy alig alkalmas) az elemzésre, ehelyett inkább gyűjtöget, megfigyel, a szereplővel azonosulva utánozza őt, az együttlátás képességét pedig a sommás leegyszerűsítés, megideologizálás, a műben megjelenő különösség sematizálása helyettesíti. Az analízis és a szintetizáló megközelítés, vagy ezek ötvözte elvileg egyenrangú eljárásmodok, természetesen egyes művek inkább a problémákat hordozó szereplők lelki-erkölcsi tulajdonságainak, konfliktusainak megérzését-megértését, elemzését, mások viszont inkább a szélesebb társadalmi vagy ontológiai horizontok átfogását kívánják meg.

A formaélmény szükséglete

Nincs olyan olvasó, aki valamilyen mértékig nem azonosul, aki nem foglal állást valamiben, ám olyan, akiből a formaélmény szükséglete (sok esetben az érzelmi-értelmi — a nembeli — megrendülés szükségletével együtt) hiányzik, úgy tűnik fel, eléggé sok akad. A kutatókat nem tévesztik meg a „szép volt”, a „szépen viselkedett”, a „valami szépet szeretnék olvasni” kijelentések, mert ezekben az esetekben a „szép” jelentése a legtöbbször jó, kellemes, harmonikus, problémamentes. A formaélmény szükségletének elemibb szintjén jelzik a „jó stílusa legyen”, a „szép leírások voltak benne” kijelentések, illetve a formabontó művek elutasítása, megmértetve a hagyományos módon megformált „szép”, „megformált”, „érthető”, „jó stílusú” művekkel. A narratív beállítódású európai olvasó általában a „szép mese” és az „érthető történet” nem éppen esztétikai mércéivel minősíti a műveket. A költészetnek a regényekénél jóval kisebb olvasóközönsége ma még elsősorban a rímek, a ritmus, a nagy érzések, a buzdító-mozgósító erő, valamint a költő alapján ítéli meg a műveket. A regényeket az író stílusáért kedvelő olvasók — amennyiben sikerül kifejtetniük, mire is gondolnak pontosan — sem elsősorban formaélmény-szükségletüket fogalmazzák meg. Az olvasó birtokában lévő irodalmi konvenciórendszerek önmagukban valószínűleg még nem jelentik a formaélmény szükségletének meglétét.

A katarzis szükséglete

Hasonlóan a formaélmény szükségletéhez ez sem jellemző minden olvasóra, sőt olykor mintha az olvasók egy része gondosan kizárná a szembesülés, a megrendülés lehetőségét, hatástalanító, védekező eljárásaival. Az elérzékenyülés, meghatódás, a szorongás vagy az undor elemi foka gátja is lehet az érzelmi megrendülésnek. A katarzis több, mint érzés, az érzelmi megrendülés valamilyen mértékben mindig értelmi megrendülés is. Az érzelmi-értelmi megrendülésnek, illetve szükségletnek — bár mérése, rögzítése oly módon, mint az értékelése vagy értelmezése is aligha lehetséges — többféle változatát feltételezhetjük: az olvasónak önmagával való szembesülése, eszközeinek, céljainak átértékelése, új érté-

kek, horizontok, létrendek, célok felfedezése azonnali döntések és változtatások nélkül, az olvasó hön áhított feltevéseinek megbizonyosodása vagy bátortalan gyakorlatának megerősítése. Az érzelmi-értelmi megrendülésben lehet a racionális belátáson a hangsúly, de lehet misztikus élményhez hasonló állapot is. (Az olvasók egy része a transzcendencia iránti igényét elégíti ki nem kifejezetten ilyen tematikájú művekkel is.) A más létrendbe való átlépésre valamennyi mű lehetőséget ad, ám erre a kihívásra a katarzis szükséglete nélkül az irodalmilag legműveltebb olvasó sem tud válaszolni. Egy katartikus élmény utat nyithat nagy, de már nem minden esetben katartikus élménynek, ugyanakkor valószínű, hogy az adott mű eredményezte katarzis az esetek nagy részében halmazati hatás, előző élmények is előkészítették a megrendülést.

Olvasói stratégiák

Az olvasók jelentős része több-kevesebb nehézséggel elhelyezhető ezekben a dimenziókban: akár a haszonelvű — teljességelvű, akár az aktív — passzív, vagy akár a naiv — racionális skálán. Ezeket a különböző dimenziókat érzékeltető skálákat egymás mellé vagy fölé helyezve, az átfedő pontokat összekötve, leolvasható az olvasók „beállítódási profilja”. Megfelelő számú esetet összegyűjtve hasonló beállítódású, hasonló olvasási stratégiájú olvasók csoportjait lehet megkülönböztetni. Ilyenkor a kutató kísértést érez arra, hogy valamiféle tipológiát készítsen el, természetesen minél áttekinthetőbbet és olyat, amelyben különösebb erőltetés nélkül minél több olvasót helyezhet el. A kidolgozott olvasótípológiák nagy többsége azonban vagy egydimenziós, vagy csak néhány dimenziós, mint a naiv-racionális, az érdekelvű-teljes-ségelvű, a fogyasztóélvező-gyűjtő-szervező-gondolkodó-elemző, a kikapcsolódó-menekülő, köznapi-informálódó-lényegiesztétikai, a faktuális-fenomenális-identifikatív-emocionális-analitikus tipológiák, amelyekben csak az olvasók harmadafele helyezhető el. Operatív (kutatási) célokra és tájékozódási pontokként (hivatásos olvasmányközvetítőknek) azonban használhatók.

Az olvasói stratégiák és az olvasót befolyásoló tényezők kapcsolata

Az egyes társadalmi-kulturális rétegek korántsem homogének olvasási stratégiák tekintetében, de a különböző ízlésű vagy értékrendű olvasók köreire sem jellemző még csak az uralkodó olvasási stratégia sem. Összefüggés azonban — ha sokak által véltnél gyengébb, áttételesebb is — kimutatható az olvasási stratégia és az előző fejezetben tárgyalt befolyásoló tényezők között. Az olvasói aktivitás általában magasabb fokú azokban az egyénekből, akiknek értékrendszerében a személyiség és a közösség értékei értékrendszerük tengelyei. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint például az élettervek és az olvasási stratégiák kapcsolata. Az egyik kutatás feltárta, hogy a kikapcsolódó-menekülő beállítódású olvasók jövőterveiben nem szerepel a gyors társadalmi felemelkedés, a tanulás, az érdekesebb munka, a gyerekeik jövőjével kapcsolatos elképzelések, a jövő társadalma, jövőképek egészét a földhözragadtság és a jelenlétesség jellemzi. Az övékének több tekintetben éppen ellenkezők a lényegi-esztétikai beállítódású olvasók jövőtervei. Viszonylag erős a kapcsolat az olvasói aktivitás és kreativitás, a teljesítményelvűség és a haszonelvű olvasás, a technokrata szerep és a racionális olvasói beállítódás, a magas szintű önismeret és a katarziszigény, a belső vallásosság és az irodalmi mű létrendje iránti fogékonyság, a belülről vezéreltség és az értékelés szuverenitása között.

Az olvasó szerepei az irodalmi viszonylatrendszerben

A különböző esztétikai, irodalomszociológiai és olvasáslélektani elképzelésekben az olvasó helye, szerepe, súlya eléggé eltérő. Lukácsnál is fontos szerepet játszik a befogadó, de kommunikációs sémájában a hatás eléggé egyirányú, a befogadónak kevés mozgástér jut, nem válik eléggé fontos tényezővé a befogadás történetisége és az értelmezés. A befogadás-esztétikában főszerepet kap az olvasó, aki a dialogikus kommunikációs sémában azonos fontosságú tényező. Az olvasó nemcsak mint a mű mellett döntést hozó, az olvasói horizontját a mű világához igazító, értékelő, értelmező, a mű hatásá-

ra esetleg megváltozó partnerként van dialogikus viszonyban az irodalmi művel, hanem másféle módon is: fogyasztóként, megrendelőként, közvetítőként, megvalósítóként is.

Az olvasó mint megrendelő és fogyasztó

Az olvasó mint megrendelő a mai világban ritkán kerül közvetlen kapcsolatba az íróval. Az írójukkal szoros kapcsolatban álló kisközösségek, irodalmi mikrovilágok igen ritkák, gyors elterjedésük, uralkodóvá válásuk valószínűsége eléggé alacsony. Közvetve, vagy a megrendelő intézmény által elvégzett, vagy megrendelt piackutatás, vagy tudományos kutatás tükrében; közvetlenül, vagy barátai és ismerősei körében, vagy az író-olvasó találkozókon kerülhet szembe az író a valóságos olvasóval. A műből kiszűrhető olvasó jóval kevésbé hasonlít a valóságos olvasókat képviselő (ám hozzájuk képest fikcióként kezelendő) átlagolvasóra, jóval inkább az értő (az ideális) olvasóra (aki nem egyszer leginkább magára az olvasóra hasonlít), vagy az olvasók kisebb-nagyobb csoportjaira, vagyis a megcélzott olvasóra. Más a pragmatikus igényeket kiszolgáló vagy azokkal manipuláló lektűr olvasóképe: sematikusabb (egy-két önkényesen kiragadott szükségletével azonosítva az olvasót) és ezen kívül olykor konkrétabb is (a lányregények olvasója, a vallásos irodalom olvasója, a munkás olvasó). Hogy a fogyasztóból mikor és milyen eséllyel válhat megrendelő és jóváhagyó, az az adott társadalom nyilvánosságának fokától és kommunikációs rendszerétől függ elsősorban, hiszen ettől függően válnak az olvasók is szereplőivé, tényezőivé az irodalmi életnek.

Az olvasó mint közvetítő

Van olyan nézet, amely szerint a mű az olvasás csendjében, vannak olyanok is, mely szerint az olvasók közötti kommunikációban születik meg. Akármelyiket fogadjuk is el, az olvasók közötti vélemény(értékelés)- és eszme(értelmezés)-cserének fontos szerepe van, akár a mű sorsának, akár olvasói magatartásának, akár az irodalom társadalmi helyzetének alakulásában. Az elmesélt olvasmány a szóbeliség sajátos, folklórszerű terméke, a laikus olvasók véleményei és értelmezései pedig — bár formájukban és szerepükben külön-

böznek a hivatásos olvasókétől — annak a közvetítőrendszernek a szerves részét képezi, amelynek leginkább érzékelhető és fennmaradó része az intézményes kritika kés interpretáció.

Kutatások bizonyították, hogy egy-egy műnek akár nagyságrenddel nagyobb számú eredeti és érvényes értelmezésváltozata van a laikus olvasók körében, mint amennyi a hivatásos olvasóktól megjelent. A „hivatásos” olvasó is folyamatos skála, hiszen jóval kisebb a publikáló irodalmárok köre azoknál a jogosítvánnyal rendelkezőknél, akiknek nagy része korlátozott nyilvánosság előtt (tanítványainak az iskolában, ügyfeleinek a könyvtárban) fejt ki véleményét, értelmezését. Könyvtárosként, népművelőként, papként, újságíróként, a kulturális élet irányítójaként a jogosítvánnyal nem rendelkezők is irodalomközvetítőként működnek, de az ilyen pozíciójú olvasók is nagy hatású közvetítők lehetnek mint csoportjuk, közösségük tekintéllyel rendelkező, véleményirányító személyiségei.

Az olvasó mint megvalósító és megvalósuló

A művet mint partitúrát karmesterként, önmagában megszólaltató olvasó — aki „vezénylés” közben ismerkedik a partitúrával — az utolsó akkordok elhangzása után meg is hajolhat és tapsolhat is, mert a mű olvasása (vagyis rögtönző interpretálása) közben kibontakozó saját művét (olvasatát) is élvezheti. Ennek az alkotó befogadásnak, illetve befogadva alkotásnak — amennyiben létrejön — rendkívül intenzív lehet a hatása, és rendkívül múltékonny, csak töredékét sikerülhet tartósítani, a gyakorlatba átültetni. Inkább csak újabb esztétikai kalandokra szóló kihívást jelent. Ez inkább szerencsés, mint tragikus, mert különben nem maradna elegendő úr az újabb értékeknek. Annak azonban, ami a gyakorlati élet kényszerhelyzeteiből való időleges kiszabadulás eredményeképpen történhet, komoly következménye lehet: fellazulhat, alakulhat az olvasói stratégia, kedvezőbbé válhat a soron következő befogadási kísérletek számára. Csökkenhet az olvasó világa és az irodalom létrendje közötti távolság, növekedhet az irodalom olvasásában, az irodalom megvalósulásában való érdekeltség tudatosulása. (1989)

Miért kell Wolfné nevét megjegyezni?

(avagy az olvasó esélye)

*„Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő.
Közibük rakja az indigót. Ír.*

*Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő.
Közibük rakja az indigót. Ír.*

*Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő.
Közibük rakja az indigót. Ír.*

Kicsavarja a papírt. Húsz éve van a vállalatnál. Hideget ebédel. Egyedül lakik. Wolfnének hívják. Jegyezzük meg: Wolfné. Wolfné. Wolfné.”

Furcsa címe van ennek a kis novellának: „Trilla”. Írója, a magyar Örkény István a legnagyobb közép-európai írók egyike. Mivel remekmű: töredék. Kiegészítésre szorul. Kiegészítésért kiált, sikolt. Mint Rilke Apolló-torzója. Feladat. Kemény dió. Titka van. Lehetőség arra, hogy az olvasó társszerzővé váljon. Ehhez azonban először *kapcsolatba* kell kerülnie a művel, vagyis kilendülni pozitív vagy negatív irányban a semlegességből, s érintetté válni. (Vagyis a művet elutasítóknak is nagyobb az esélye, mint a közömbösen maradónak.) Másodszor tudnia kell *válaszolni* arra a kérdésre, hogy „Miért kell Wolfné nevét megjegyezni?”

Több száz magyarul jól tudó magyar állampolgárral olvastattam el ezt a novellát, köztük gyerekek és felnőttek, kinkservvel és folyékonyan olvasók, szövönők, gépírók és irodalomtanárok, észelvűek és istenhívők. Nagyon különbözően értékelték és értelmezték ezt a szöveget, amelynek titkát — mivel művészi értékű töredék — többféle érvényesnek minősíthető értelmezési kísérlettel lehet megközelíteni. Mivel magyarázható a véletlenül kívül ez a zavarbaejtően színes, mégis nagyon is véges sokféleség? Mivel magyarázható az, hogy (annak ellenére, hogy minden ember egyedi) korántsem

annyiféle értelmezéssel találkoztam, ahány fős volt a min-tám, hanem éppen egy nagyságrenddel kevesebbel?

Csaknem két évtizedig foglalkoztam az olvasás (olvasási szokások, irodalmi ízlés, irodalmi művek értékelése, hatása és értelmezése) szociológiai vizsgálatával, s annak szurkol-tam, hogy a megmagyarázatlanból minél nagyobb hányad le-gyen szociológiai tényezőkre visszavezethető. Most legalább annyira fontosnak tartom azt, hogy bebizonyítsuk, mekkora hányad nem magyarázható biológiai, pszichológiai vagy szo-ciológiai tényezőkkel. Fontos, hogy ne nevezzük titokzatos-nak vagy titoknak, ami biológiai vagy társadalmi tényezők-kel magyarázható, ám legalább ennyire fontos az is, hogy ne próbáljuk a *titkot* megcímkézni vagy beskatulyázni (redukál-ni a többdimenzióست egy vagy kevesebb dimenzióra). Ez azon-ban nem jelenti azt, hogy ne próbáljunk valamit szerényen, ám határozottan állítani a titok természetéről. Erre talán azért van esély, mert az olvasó sem más, mint Wolfné.

Ez a kijelentés többfélet jelenthet, például: a) Wolfné (a meztelen majom) az állatvilág egy-két vonatkozásban rend-kívüli faja: olvasni képes, b) Wolfné az eszközkészítéssel, kommunikációval, szervezéssel „kidolgozta” magát a termé-szetből: olvasóvá, c) Wolfné mint két lábon járó szárnyatlan angyal, maga is titok, s mivel az, a titkok kutatója is, vagyis olvasó.¹

Kirándulás egy másik világba

(Mivel írásom nem „kutatási jelentés”, továbbra is eltekintek az a) módszertani apparátus ismertetésétől, b) az adatoktól és c) olyan fontos kérdések taglalásától, hogy aa) milyen iro-dalmi nyelvismerettel és olvasói horizonttal rendelkeztek a másik világba kirándulók, bb) mi tekinthető értelmezésnek, cc) az értelmezéseket mennyiben szövik át érzések, dd) lehet-e nagy hatással egy mű az olvasóra, ha az kijelenti, hogy nem érti. Ezekkel a kérdésekkel olvasás- és irodalomszocio-lógiai írásaimbam elég sokat küszködtem, talán nem teljesen eredménytelenül.)²

A férfiolvasók körében másfélszer annyian voltak a *megérintettek* és az írást *tetszéssel fogadók*, mint a nők körében, ez a különbség azonban az iskolai végzettség emelkedésével határozottan csökkent. A gépírónőket nem érintette meg jobban ez az írás, mint a szövőnőket, sokkal inkább a felnőtteket, mint a gyerekeket, a magasabb végzettségűeket, mint a kevésbé képzetetteket, a többféle irodalmi konvenciót ismerőket, mint a „kezdő olvasókat”. Nem ennyivel nagyobb arányban, de jobban érintette a vallásos olvasókat, mint a nem vallásos olvasókat, kevésbé a magukat pragmatistának és észelvűnek nevezőket, mint a bármely világnézetűeket. Mindezek a különbségek azonban viszonylagosak, mindenre van szép számmal ellenpélda is: mélyen érint gyerekek, képzetlenek, racionalisták és ilyesmit még nem nagyon olvasót. Hogy a mindennapi rutinvilágból való elszakadás nem sikerült, vagy a másik világ (ez esetben ez a művészi alkotás) élményének verbalizálása, ezt a kutató nagyon nehezen tudja megállapítani.

A „Miért tetszett vagy nem tetszett Önnek az az írás”, a „Mit mond Önnek ez az írás?”, az „Értelmezze ezt a novellát!”, a „Miért kell Wolfné nevét megjegyezni?” és hasonló kérdésekre adott válaszokra a gyerekek és az alacsonyabb képzettségűek voltak legkevésbé képesek válaszolni.

A gyerekek és a nagyon alacsony képzettségűek között a leggyakoribb értelmezések a *szegény asszony*, a *nehéz munka*, a *gépies munka*, a *magányosság* értelmezéstípusok. Ezen kívül még gyakoriak voltak az olyanfajta okoskodások, hogy „mindig elrontja, azért kezdi újra”, „ő az írógép feltalálója, és még csak próbálgatja az írógépet”.

A szövőnők körében *átlagember*, *igénytelen ember*, *érzés nélküli ember*, *szürke élet*, *reménytelenség*.

A gépírónők között: *tipikus sors*, *gépies munka*, *magányosság*, *igénytelen élet*, *reményvesztés*, *beletörődés*, *hasznos tagja a társadalomnak*.

Egy kisvárosi tantestület nőtagjai körében: *gépies munka*, *szürke élet*, *igénytelen élet*, *elidegenedés*, *az emberi sors*. Fővárosi diplomások között: *tipikus sors*, *gépies munka*, *kiszolgáltatottság* (a korlátozó, kizsákmányoló, embertelen társa-

dalmi rendszernek), *intő negatív példa*, a támogatásra szoruló névtelen kisember, elszemélytelenedés.

Keleti vallások szellemi foglalkozású hívei körében: *tipikus sors, én is lehetek Wolfné, kényszerpálya, ő is ember*. Középiskolás, főiskolás és diplomás (vallásukat gyakorló) keresztények értelmezései: *tipikus sors, én is lehetek Wolfné, az ember, intő negatív példa, elidegenedés, pótolhatatlan személy, értékes élet, hasznos tagja a társadalomnak, van remény: Istenben*.

Kérdés, hogy mivel magyarázható az értelmezések ilyen-fajta strukturáltsága. Vallom, számolni kell biológiai és pszichológiai tényezőkkel is, s hogy most mégis a szociológiai tényezőkre térek rá, nem jelenti azt, hogy ez utóbbiak erősebbek vagy fontosabbak, csupán annyit, hogy ezen a területen vagyok valamennyire kompetens.

Az olvasás szociológiája

A sokdimenziós világ internalizációját nagymértékben *szociológiai* tényezők határozzák meg. A világról való *tudásunk* a szocializáció eredménye. Ez a tudás nagyobb részt a mindennapi világra szorítókozó recept-tudás, kisebb részt a másik világokra is vonatkozó igazság-tudás. A mindennapi világ valóság egy sötét háttér előtti világosság. A realissimus és a másik világok közötti radikális átállás a nyelv (pontosabban nyelvek: köztük a vallás, a művészet, az irodalom és maga Örkeny nyelve) segítségével történik.³ El nem vesztettségünk, azaz identitásunk a szignifikáns másoknak köszönhető, ezért is igaza van M. Bubernek, hogy „kezdetben volt a kapcsolat”. A szignifikáns mások egyik sajátos esete a művészi alkotás, amely lehetőséget ad a *beszélgetésre*, amely létfontosságú, hiszen ahogy P. Berger mondja: a világ szubjektív realitása a beszélgetés vékony fonalán lóg.⁴ A beszélgetés esélye — az előző fejezetben közöltekből is kitétszik — nagyon függ szociológiai tényezőktől is: a) a *szocializációtól* és az *életútától* (lásd: a gyerekek és a felnőttek értelmezései közötti eltérések), amelyek természetesen nem csupán szociológiai természetű faktorok, b) a nő is és férfi *szerepkészlet* tartal-

mától, c) az *iskolában* szerzett ismeretektől és különféle iskolákhoz hozzásegítő *társadalmi helyzettől*, d) a *munkamegosztásban* elfoglalt helytől.

Hogy az, amit ízlésnek, esztétikai érzékenységnek, olvasói attitűdnek, olvasói stratégiának, olvasói horizontnak, olvasói kompetenciának nevezünk, mennyiben szociológiai természetű, az egyáltalán nem egyszerű kérdés. Csaknem szétbogarozhatatlan tényezők „gubancai” ezek. Persze a kutató — mert ez a feladata — megpróbál a gubancból kihúzni egy-két szálal, és megkísérli azonosítani őket. A szálak egyike-másika számomra kétségkívül szociológiai természetű. Csak egyetlen példa erre a „gubancra”: az érzelmi és értelmi fejlettség közötti diszkrepanciát hazánkban gyermekorvos, hitoktató és olvasáskutató egyaránt tapasztalja. Olvasásterápiával is foglalkozó gyermekpszichiáter ismerősöm hívta fel a figyelmemet arra, hogy a diszkóban csápoló serdülők és ifjak viselkedésében ugyanazt az örömszerző pótcselekvést vélte felfedezni, amit a retardált gyerek himbálózásában. (Vigyázat: nem a hintázás boldog lebegéséről, repüléséről, talán már transzcendens élményéről van szó!) A diszkóban csápoló fiatal bizony — ezt többen is tapasztaltuk — elég nehezen tud vagy akar átváltani a Trilla ritmusára. Hogy ennek a jelenségnek a magyarázatában mekkora súllyal szerepel a szociológia, azért nehéz megmondani, mert a magyarázat úgyszólván szétbogarozhatatlan. Mert az ember is szétbogarozhatatlan.

Az olvasás antropológiája

A Trilla általam összegyűjtött olvasói értelmezései a következő dimenziókban helyezhetők el (jelentős részük egyszerre többen is): a) konkrét — elvont, b) Wolfné értéktelen — értékes, c) az eset szélsőséges — tipikus, d) társadalmi — személyes, e) szomatikus-pszichikus — pneumatikus-transzcendentális, f) Wolfné bűnös — áldozat, g) sorsszerűség — szabad akarat. Ez is csak azt igazolja számomra, hogy az olvasó, miként az ember, *szóma*, *psziché* és *pneuma* szerves egysége.

Az ízlés, az olvasói stratégia, az olvasói horizont olyan tényezők, amelyek nem gyömöszölhetők bele a „szociológia” fel-

iratú skatulyába. Még a „művelt olvasó” sem, hiszen mit is jelent a *műveltség*? Semmiképpen sem iskolai bizonyítványt vagy ismerettárat, hanem tudatos *viszonyulást*: a természet-hez, önmagunkhoz, társainkhoz (a társtól a társadalomig, beleértve ezek műveit is) és a transzcendens dimenzióhoz (beleértve ebbe sok mindent: a napfelkelte szépségétől a fantázia alkotásáig, a mindennapi élet szabályait hatályon kívül helyező játék örömétől az imáig). A viszonylatokban gazdagság természetesen nem csupán akadémikus tudást jelent, hanem megélt tudást, a szóma, a psziché és a pneuma egységének viszonyulását a világ különböző dolgaihoz.

A viszonylatokban szegény ember szegényesen viszonyul olvasmányaihoz is, s azok összetettsége és gazdagsága ellen (légyen szó egy ilyen töredékről is, mint a Trilla) *redukcióval* védekezik. Vagy csak az idegek és érzések húrján pengeti ki reagálását a műre, s ilyenkor tetszik vagy nem tetszik a mű, idegesíti vagy feldobja, szépnek tartja vagy taszítónak, megsajnálja vagy lesajnálja Wolfnét. A másik fajta redukció a *racionalizálás*. Azért ismétli Wolfné meg a műveletet, gondolják egyes olvasók, mert mindig elrontja. Azért ebédel hideget, mert a munka rabja. Azért lakik egyedül, mert özvegy. Azért kell neki ezt a lélekölő munkát csinálni, mert nem védi meg a szakszervezet, azért nem kell sajnálni, mert mint titkárnő, ő is élet-halál ura, azért nem kell a nevét megjegyezni, mert saját műve gépelésének a valószínűsége egészen csekély. Ami ezt a legutóbbi magyarázatot illeti, csupán állítása ellenkezőjét hagyja figyelmen kívül: hogy mégis csak van valami valószínűsége annak is, hogy Wolfné szamizdatot, saját versikéit vagy a memoárját gépeli. És ha mégsem ezt teszi? Akkor is lehet Wolfné a „munka hőse” (ahogy ezt nálunk a sztálinista pártállam idején mondták), és lehet másféle hős is. Igaz, egyfelől mással felcserélhető fogaskerék, másfelől azonban egyedi személy, aki valamikor valakinek (például Wolfnak) mindene volt. Egyfelől típus, másfelől ritkaság. Titok, aki ugyanakkor — mint olvasó — titkok kémlelője is.

Wolfné mint olvasó *kiegészülő töredék*. De csak optimális esetben, hiszen az olvasók oly sokszor úgy védekeznek a nyitott mű ellen, hogy lezárják, a töredékmű ellen, hogy lekerekíti a kiegészítendő. Maradva a *részleteknél* azt mondja az

olvasó: ennyi az egész (egy gépíró, egy vállalat, húsz évi munka, hideget ebédel, egyedül lakik, a neve pedig Wolfné), vagy pedig egy kerek *sémába* préseli a bonyolult töredéket (tipikus kisember, elidegenedés, magányosság).

Az olvasás ontológiája

A *kultúra* nem valami létminimumpótlék, hanem szükséges állapot a létezéshez, *szövegre* változtatott világ,⁵ a különböző kultúrák pedig ugyanannak a szövegnek a megfejtései, s ebben az értelemben az emberi élet — így a gépíró és az olvasó Wolfné élete is — nem csak szakadatlan létezés, hanem szakadatlan *olvasás* is.⁶ A szövegnek alkotói és olvasói is vagyunk. Ez a szöveg egy szemantikai és egy szintaktikai szerkezet. *Létezni* tehát egyrészt annyit jelent, hogy egy önmagunknál fontosabbat helyettesíteni: Wolfné főnökét, az olvasó az Írót (ez szemantikai jelentésünk), másrészt annyit, mint része lenni egy nálunknál fontosabbnak (ez szintaktikai jelentésünk).⁷ Hogyan lehet része Wolfné — töredék létre — egy nálánál is fontosabbnak? Úgy, hogy részesedik a Létből „íróként” (gépíróként) és olvasóként is. Abban a szupersűrű öskásában nem a semmi semmizett, hanem egy tartalmas öskezdet, benne az összes lehetőség, még a remekművet író és a remekművet olvasó Wolfné is. Akár így, akár úgy, akár amúgy alakul is sorsa, Wolfné része a mindenségnek. Nevét azért kell megjegyezni, mert őrá is ugyanúgy rá van szorulva az Univerzum, mint bárki másra, mert a mindenség csak mibennünk, mert csak őbenne tud önmagára ismerni.

A *töredékben* — a Trilla is az — egyszerre lehet jelen távoleső területek sokasága. A töredék olyan, mint az élet: valahol kezdetét veszi, és egyszer csak végeszakad. A művészi töredékbe — a Trilla is az — belefér a *teljességre* vetett tekintet, mint megvalósíthatatlan és mégis elérendő lehetőség. A töredék megkezdett ívei a teljesség felé hosszabbíthatók meg.⁸ A torzó a Szépségre emlékeztet, s — mint Rilke archaikus Apolló-torzója — arra szólít föl, hogy változtassuk meg életünket, vagyis: egészítsük ki töredékségünket. Minden történet — Wolfné története is — része ugyanannak a törté-

netnek, ezért van esélye az olvasónak. Töredékségünkre rá-döbbenés teljességünk lehetőségének katarzist okozó felvillanása lehet.

A nyilvánosság elől csaknem mindig sikeresen elmenekülő Ottlik Géza is válaszolt a Vigília c. katolikus folyóirat körkérdésére, amely afelől érdeklődött, hogy mit jelent a válaszoló számára Jézus. Magyar olvasói közül sokan az ő Iskola a határon c. regényét tartják ebben a műfajban hazai legjobbnak. A világ inkább csak angol nyelven megjelent bridzs könyvéből ismerheti, amelynek megírását ezzel indokolta: „Az emberben egy türelmetlen szomjúság él, sürgető igény, némi világosságra”. A körkérdésre ezzel a rövid — és korántsem eredeti — mondattal válaszol: „Uram és Megváltóm”. A kiegészítő megjegyzés viszont ontológiai magyarázat arra, hogy miért van esélye az olvasónak: „A legfontosabb dolgokról nem tudunk beszélni, vagyis gondolkodni sem. Létezésünk alapjai — a hallgatás mélyén — sértetlenül őriznek ép, teljes tartalmakat. A nyelv fel tudja bontani roppant összetettséget részjelentésekre, érzelmi, indulati, etikai, esztétikai, gondolati, akarati jelentésekre. Ezek az értelmezések mind csonkák, hamisak. Az író a nyelvet nem ebben az értelmező, felbontó funkciójában használja, hanem a világ eredeti épségét és teljességét igyekszik visszaállítani. És ha ez egyáltalán sikerül neki, csak a szövegébe beáramló hallgatásokkal sikerülhet. Ha pedig nincsen benne művemben mindez, anyám, az égbolt, Jézus, akkor semmi sincs benne. Nem néven nevezve kell jelen lenniük, hanem valóságosan. Ha ő nem áradt bele mégoly profán, világi jelentésmozzanatokból összerakott művembe — ha másként nem, mint szomjúság, halhatatlan vágy, a szarvas kívánczósága a szép hűvös patakra —, akkor nem hoztunk létre semmit.”⁹ Heidegger a nyelvet a lét házának, az emberi lényeg szállásának nevezi.¹⁰ Ez fokozottan igaz a Trilla nyelvére. Bultmann szerint csak az képes a szövegek meghallására, akit saját egzisztenciájának kérdése mozgat.¹¹ Meghallani, de nem megfejtetni, hiszen Heidegger arra figyelmeztet, hogy az ember „van” megállapítsa „megállhat és elidőzhet”, s nem kényszerül arra, hogy a létezőt mint egyetlen rendeltetésű valamit engedje létezni.¹² Örökény leszögezi: Wolfné „van”, ami azt is jelenti, hogy nem

egyetlen rendeltetésű, hogy több esélye van. Ezért érdemli meg, hogy az olvasó megálljon és elidőzzön. Hogy megjegyezze őt.

A főszereplő Wolfné nevét azért kell megjegyeznie az olvasó Wolfnénak, mert mint mindketten töredékek, s mindketten részesednek az egészből. Örkeny töredéke elhallgatással végződik, ezzel egészül ki. Erről beszélt Ottlik, aki számára a bridzs is liturgia volt. Ebben a csendben — a lét csendjében, abból merítve, attól bátorítva — szólal meg az olvasó, amikor értékkel és értelmez, és ebben a csendben némul el, s válik alázatos társszerzőjévé a Lét titkai körül szimatoló alkotónak.

(1992)

1. Kamarás István: Íme, az ember! Bp. 1990. Edukáció
2. Kamarás István: Légvárak vagy végvárak? Bp. 1985. Múzsák
- Az olvasó. = A könyv, 1989. 1. sz.
(Fogarassy Miklóssal) Olvasó a labirintusban. Bp. 1981. Tankönyvkiadó
- Utánam, olvasó! Bp. 1986. Múzsák
3. Berger, Péter — Luckmann. Theodor: Die Gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Frankfurt, 1969.
4. Berger, Peter: The Sacred Canopy. New York, 1969.
5. Lotman, Jurij M.: Szöveg, modell, típus. Bp. 1973. Gondolat
6. Pilinszky János: Szög és olaj. Bp. 1982. Vigília
7. Lotman i. m.
8. Tillmann József: Töredezett teljességben. = Vigília, 1991. 1. sz.
9. Ottlik Géza: Próza. Bp. 1980. Magvető
10. Apel, Karl-Otto: A „hermeneutika” filozófiai radikalizálása Heideggernél, és a nyelv „értelemkritériumának” kérdése. = Filozófiai hermeneutika. Bp. 1990. Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja.
11. Bultmann, Rudolf: A hermeneutika problémája. = Filozófiai hermeneutika. Bp. 1990. Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja
12. Apel i. m.

Emberkép gyerekeknek*

Kezdem két kulcsszóval: *értékhiány*, *értékrendválság*. A válság nem mindig jelenti azt, hogy itt a világ vége. Permanens értékrendválság van már, mondjuk, százhusz éve. Mondhatnám, azóta ez a dolgoknak a rendje. Természetesen lehet ezt a jelenséget is negatívan minősíteni. Többen mondták ki, hogy végül is az *emberképpel* baj van. Legfőképpen akkor, ha nincs. Márpedig ennek sokszor inkább csak a hiányát tapasztaljuk, éppen olyan intézményekben, tevékenységekben, ember és ember közötti érintkezésben, ahol enélkül nehezen lehetne elképzelni döntéseket, a viselkedést stb. Természetesen valahogyan azért élünk, döntünk, gyerekeket nevelünk. Ezen, bizony, érdemes lenne elgondolkodni. A világszerte nagy tömegű közömbös embernek is van valamiféle *ethosza*, értékrendje. Valamiféle emberképe természetesen mindenkinek van. Ismétlem, nem akarom apokaliptikus színekkel a világ végét ecsetelni, bár ez is fontos néha, hanem föl szeretnék vázolni néhány kérdést, utána pedig elmondanék egy metódust (vagy talán szemléletet), amely mögött áll egy bizonyos emberkép, amelyet néhányan ismernek, néhányan nem, de tessék a metódusból kitalálni, kiolvasni.

Emberkép-hiány

Valamit mégis arról, hogy mi minden húzódik meg az emberkép válsága, az emberképhiány mögött. Egy dolgot emelnék ki, amelyről a Mozgó Világ ez évi (1983) első számában egy kitűnő beszélgetést lehet olvasni. Azt hiszem, hogy az elmúlt

* Előadás gyermekkönyvtárosoknak

huszonöt évben erről így nem volt szó ilyen típusú orgánukban. Természettudósok és mérnökök úgy beszélnek a természet és az ember kapcsolatáról, ahogyan még társadalomtudósok sem igen beszélgettek Magyarországon. Idézek a cikkből: „Le kell szögeznünk azt — mondja Ferencz Csaba, a műszaki tudományok doktora —, hogy amit ma az univerzum kialakulásáról tudunk, az nem világgép, és végképp nem világnézet. Ezeket el kell választani. Tehát amennyire meg tudom ítélni, világgépet és világnézetet nem lehet a tudományból származtatni.” Szerintem igaza van. Itt az első *baj*, hogy azt a *természetképet* — amit jól-rosszul tanítunk, talán jobban, mint a történelmet meg a magyar irodalmat — *azonosítjuk a világgéppel*. A természetképet sokféle világgéphez fel tudja használni az ember, és ha ezt a természetképet világgépnek tekintjük, s ebből próbáljuk az embert magyarázni, akkor valamiféle redukált, leegyszerűsített, zsákutca-megoldáshoz jutunk. Ez az egyik oldala a dolognak. Másik oldala pedig az, hogy *a mai Magyarországot értékrendbeli sokrétűség jellemzi*. Ennek értékeit (pozitívumait), úgy érzem, nemigen merjük, tudjuk kiaknázni, inkább negatív következményeitől rettegünk, vagy egyszerűen el sem ismerjük.

Értékrendi, világgépi, világnézeti pluralizmus áll szemben — nem ellenségesen, de szemben — egy hegemon (szerencsére már nem monopol) helyzetben lévő eszmerendszerrel. És mi, értékközvetítők e kettő között állunk: felelősek vagyunk az uralkodó helyzetben lévő eszmerendszer értékeiért is, meg azokért is, akiknek — más értékek mellett — ezeket az értékeket is közvetítjük. Önök gyerekeknek közvetítenek értékeket az ún. *elsődleges szocializáció* időszakában, amit elsősorban a családnak kéne elvégezni. Hogy mennyire végzi el, ezt is tudjuk. Az elsődleges szocializáció idején mi már tulajdonképpen egy másodlagos szocializációt hajtunk végre, amikor olvasmányt közvetítünk, és ebből megint konfliktusok is, megerősítések és értéktöbbletek is létrejöhetnek. Ne feledjük, ebben a folyamatban nekünk, könyvtárosoknak talán csak katalizátor szerepünk van.

Hogy az értékrendi sokrétűség és egy hegemon helyzetű eszmerendszer között miféle párbeszéd alakul ki, nagyjából

ettől függ nemcsak az emberkép, hanem az itt élő emberek *jövője* is a következő húsz-harminc évben. Nem elsősorban a gazdaságtól. Természetesen szoros összefüggés van értékrend és gazdasági alap között, de ezek oda-vissza kölcsönhatásban vannak.

De „hallgassunk bele” még egyszer a már idézett beszélgetésbe. Fehér Márta mondja: „Nálunk a társadalompolitika megpróbálja elfojtani, átírányítani vagy közömbösíteni a tömegesen jelentkező nem-rationális szükségleteket.” Pontosan fogalmaz a filozófus: nem-rationális (és nem irracionális) szükségletek. „Ami persze szörnyű érzelmi, erkölcsi elsivárosodást és elbizonytalanodást is eredményezhet” — folytatja. Ezt mindenki maga is tapasztalhatja. Erről részletesen ír Varga Pál a Valóságban, ezt is szíves figyelmükbe ajánlom.

Idekapcsolódik még egy harmadik idézet a beszélgetésből. Ismét Ferencz Csabáé a szó. Furcsa dolgokat mond: „Assisi Szent Ferenc a növényeket, a bogarakat, az állatokat, minden élőt egészen az emberig egyformán szeretetre méltónak, életre jogosultnak tekintett, vagyis a bioszféra összes alkotóelemét. Még a hegyeket és völgyeket is. Ez a szeretetszemlélet a mai égető problémáig nem vezet el. (Tehát ez mint modell, funkcionális modell nem alkalmazható.) De nagyon érdekes módot ad arra, hogy az emberiség egy része az emberiség számára hasznos módon éljen és működjék, egyidejűleg a teljes bioszférát is szeretettel óvja, védje.”

Emberkép gyerekeknek? Valamilyen módon, sajátos módszereinkkel persze emberképet közvetítünk a különböző könyveken keresztül is, és módunk van kiscsoportos és személyes formákban segítséget nyújtani az emberkép kialakításához. Igen ám, de honnan tanuljuk ezt meg? Miből olvassunk erről tudományos igénnyel? Milyen kézikönyveink vannak az emberképről magyarul? A baj a következő: a hegemon helyzetben lévő eszmerendszer nem működik világképként. Ez a minőségén nem változtat. Nem minden filozófiai rendszer vált világképpé. (A marxizmusról sokan — elhamarkodottan — még a filozófiai rendszer megjelölést is kétségbe vonják. Mondják, hogy az élet bizonyos területein, a társadalomfilozófiában talán világcsúcs-teljesítményeket ért el, az élet bizonyos szféráiban viszont, antropológiában például,

még nem dolgozott ki olyanfajta rendszert, amit, mondjuk, tanítani lehetne. Magyarország ebben is kivétel, nemcsak az esztétikában. Hellerék, Márkusék elkezdtek kidolgozni egy marxista antropológiát, ez a munkálat azonban, sajnos, ab-bamaradt. Ami megjelent Magyarországon, az hozzáférhető. Tehát itt elég nagy a hiány.)

Mit lehet ajánlani a könyvtárosnak? Valamit lehet. Az antropológiába értelmezésem szerint az ontológiától kezdve a lélektanig, a szociológiáig nagyon sok minden beletartozik, dehát az ember egy ilyen összetett természetű lény. Ilyen típusú filozófiai megközelítés Magyarországon — az említett iskolán kívül — például Nyíri Tamásé, ő viszont talán nem tartozik a hegemon helyzetben lévő eszmerendszerhez. (Ettől persze művének értéke nem lesz kisebb.) Ajánlhatom még Allportnak a személyiségről szóló könyvét, aki nagyon fegyelmezett tudós, mindig megjegyzi, hogy: itt érek én véget, de az emberről való tudás az nem ér itt véget. Érzékelteti, hogy jó lenne egy személyben filozófusnak és pszichológusnak lenni.

A kínálat kicsi, ezzel szemben a feladat óriási. Hogy mekkora, arra hadd idézzek a Mozgó Világ 1983. évi 9-es számából, amelyben most indult el egy vita. Ha valamihez, akkor a gyerekekkel foglalkozó könyvtárosok ehhez tudnának hozzá-szólni. A vitacikk címe: Kettős nevelés? Korzenszky Richárdnak az írása. Idézek a cikkből: „Az élet fő területein, a nemi élet, az önérvényesítés, az anyagi javak megszerzésének, birtoklásának hármasszférajában, ahol eligazodni és eligazítani kell, sokféle egyéb hatás érvényesül... és olyan embereket, olyan fiatalokat ér, akik már eleve bizonytalan értékrendet képviselő közösségben, beteg családokban kénytelenek emberré nőni. A beteg családok sokasodása egyre több elbizonytalanodott embert eredményez. Ez a felismerés közös gondja mind a keresztény szempontú, mind a marxista életértelmezés-felelősségnek. S amint lekapcsolja magát valaki a családról, azonnal színes sokasággal találkozik, azokkal, melyek az eddig látottakkal szemben mások. Vagyis ellentétes hatások záporába kerül a fiatal, és a mások nem énekelnek összhangzó, harmonikus éneket. Az ember azzá válik, amivé a környezete teheti. A segítségre szoruló társadalom segítségre

szoruló egyedek összessége. Kemény kijelentés, de igaz, az ember belebetegedhetik a társadalomba.”

A legutóbbi Kagylózene című műsor fölvétele Kaposváron volt. A téma: az alázat. Összejöttek tizenöten, hatodik, hetedik, nyolcadikos gyerekek, volt köztük korengedéllyel néhány elsős gimnazista. Egyetlenegy nem akadt köztük, aki az *alázatot* ne a megalázkodás értelmében értelmezte volna. De hát más példát is hozhatnák, mondjuk, a *természetben uralkodó embert*. A gyerekek egyrészt plakátokat rajzolnak, hogy védjék a fákat, a környezetvédelmet propagálva, ugyanakkor a természet urai jelszó annyira beléjük szívódott, hogy el is hiszik, hogy ők a természet urai. Márpedig ez az úr-szolgaviszony, ez nemcsak emberek között, hanem a természetember viszonylatban sem termékeny, mint ahogy ezt mutatja földünk, s itt a szakemberek most már csak azon vitatkoznak, hogy negyven, ötven vagy hatvan évig elegendő az oxigén, amennyiben ilyen mértékben rongáljuk. Így vagyunk mi urai a természetnek. Vegyünk egy harmadik fogalmat, a *közösséget*. Ennek már nem is igen érezzük a jelentését. Akkor kezdi a gyerek érezni, amikor egy kis közösséget alakítanak, és azt mondják rájuk, hogy frakcióznak, és hogy ez közösségellenes. Nem értik: a közösség a közösségellenes? Máris látjuk, hogy hű, de nincs rendben itt az egész dolog! Az emberképünk — amit bevall minden becsületes marxista filozófus, pszichológus, pedagógus — nincs még tisztességesen kidolgozva. Abban majdnem mindenki egyetért, hogy az egyik legfontosabb jegye a szocialista embernek közösségisége. Hát éppen a legfontosabb ismervvel van baj, főleg, ami a gyakorlatot illeti. Elég csak Hankiss Elemér kutatására utalni. Itt jön be a kettős nevelés. Erről szólt Korzenszky Richárd cikke. Csak egy olyan részt ragadok ki belőle, ami a mostani témánk gondolatmenetébe beleillik. Világos, érezni lehet a címből, hogy itt nem a hagyományos kettős nevelésről van szó, amit károsnak szoktak mondani. Bizonyos tekintetben mindenféle kettős nevelésnek lehetnek pszichikailag káros hatásai, de előnyei is, ha az embernek van fogódzója és emberképe. A döntéshez nagyon fontosak az alternatívák. Ebben a cikkben azonban másféle kettős nevelésről van szó: „Az egységes emberkép hiánya, amivel a fiatal találkozik, furcsa

gyakorlattal párosul. Egészen széles társadalmi méretekben találkozhat az elmélet és a gyakorlat kettősségével, egyenlő: hazugságával.” — Erről Hankiss bőven írt, bizonyára ismerik is. Bár egyre-másra mutatkoznak törekvések, erőfeszítések, hogy az értékelés a tényleges értéknek, a fizetések a teljesítményeknek megfelelően történjenek, mégis széltebenhosszában láthatók a példák, hogy az ügyeskedő érvényesül, nem az igazság, hanem a mindenkori érdek győz stb.” — írja a Mozgó Világbeli vita elindítója. Szerintem nem is ezek az igazi konfliktusok, hanem még inkább morálisabb, etikai természetű problémák, amikre még élesebben reagál a gyerek. Végül hadd idézzem a befejező gondolatot ebből az írásból, azt, hogy mi a feladat. Nem elsősorban a mienk, de bele tudunk kapcsolódni ebbe is. „A nevelés, az emberré formálás-formálódás meglehetősen bizonytalan talajon folyik tehát. A személyiség a társadalmi kulturális rendszerek mátrixába ágyazott rendszer. Olyan „belső struktúra”, amely a „külső struktúrák” keretébe illeszkedik, és azokkal kölcsönhatásban van. A külső struktúrák nagymértékben elbizonytalanodtak, a várható eredményt kiszámítani nem nehéz. Egyszerűen s röviden: hitelt érdemlő, nem meghasonlott külső struktúrák létrehozásán kell munkálkodni.”

„(...) Természetesen mindannyian tudjuk, hogy az egyén és közösség feszültsége mit jelent. Tudjuk, hogy a közösség nem független az egyéntől, az egyén sem független a közösségtől. Olyan struktúrák megszilárdításán kell dolgoznunk, amelyek nem hazugságélménnyel veszik körül a felnövekvőket. Hitelt érdemlőek, vagyis: azok, amiknek mondják magukat. Nem a konfrontáció, a különböző értékrendek találkozása a legveszélyesebb...” Ezt borzasztóan fontosnak tartom. Hankiss azt mondja: eszmecsere jöjjön létre a különböző érték- és érdekcsoportok között, diskurzus alakuljon ki, ez az első föltétel. "... hanem a belső meghasonlások. Akármilyen előjelű, ideológiai legyen is egy értékrend közvetítésre hivatott közösség. Tiszta értékrendet kell képviselnünk, hogy legyünk azzá, aminek mondanak minket, szavahihetően kell jelen lennünk. Felelősségtartón, elkötelezetten, nem belekeseredve vagy belefásulva a hivatásunkba. Közösséget kell teremtenünk, hiteles közösségeket, amelyek nem meghasonlot-

tak, hanem egymást el tudják és el óhajtják fogadni, amelyek elsősorban egymásért felős, egymásról tudó, egymással hitük, meggyőződésük szerint szolidaritást vállaló emberek élő közösségei, melyekre fenntartás nélkül áll az evangéliumi szó: szívesen megszabadít benneteket, János evangéliumából.”

Művészet és emberség

Kísérleteimről fogok a hátralévő időben beszámolni, de előbb még elárulok valamit abból az emberképből, abból a koncepcióból, amiről ezután már nem fogok közvetlenül szólni, mert remélem, tükröződik abban az eljárásban, amiről a továbbiakban szó lesz, amit metódusként ajánlok alkotó alkalmazásra. Az ember — felfogásom szerint, és ebben sokan egyetértenek velem — egy hiánylény. Kiegészülésre, teljességre szoruló *hiánylény*. Nem így képzelték el sok korban, és sok filozófia most is másképp értelmezi. Igen ám, de ha nem hiánylény, akkor érdemes egyáltalán foglalkozni vele? Ha a maga nemében tökéletes? Mert sok filozófia, sok emberkép ilyennek tekinti. (Persze ezek is lehetnek igen rokonszenves és még működő rendszerek is.) Végtelenre *nyitott lény az ember*, aki megengedheti magának azt az úri luxust, hogy olyan fölösleges dolgokkal is foglalkozzon, ami nem szükséges a fizikai létezéséhez. *A létre nyitott*. Aki korlátok között — és ez a korlát van, ez nem valami rossz — korlátlanul *szabad lehet*.

Nos, hát hogy lehet emberképet közvetíteni, amikor igazában nincs ennek magyar nyelvű szakirodalma, nincs gyerekeknek írott filozófia? (Lehetne, de ehhez nagy alázat is kellene, meg nagy szaktudás és megrendelő.) Itt van viszont a művészet, amely — mint ahogy az ember maga sem — nem tisztán társadalmi eredetű. A kínált emberképek közül a legveszélyesebbek azok, amelyek azt hiszik, hogy az embert tökéletesen meg lehet magyarázni társadalomtudományi módszerekkel. Az ember kilóg a társadalomtudományi törvények alól. Ez, persze, nem jelenti azt, hogy nagyon sok dolgot meg lehet magyarázni szociológiai, pszichológiai módszerekkel. A

titokból rengeteget meg tudunk fejteni ezeknek a szaktudományoknak a segítségével.

A művészet, amely több szférát fog át, mint a tudomány, *kiválóan alkalmas arra, hogy emberképet közvetítsünk* vele anélkül, hogy magunk az embertan professzora lennénk. Ezt sem lehet, persze, sarlatán módra csinálni, de csinálhatja bárki, aki erre felkészül. Nem a rendhagyó irodalomórára gondolok és nem azokra a klubfoglalkozásokra, amelyeken elhangzik egy mű, és a mű kapcsán megindul egy beszélgetés. Vagy megindul, vagy nem. Az esetek egy részében hatástalanok ezek a kulturális agressziók. Az igazából nagy kérdés az, hogy miért kerül be az én életembe Petőfi, Vörösmarty, Örkény, Nagy László? Miért? Miért éppen őt kell nekem hallgatni? Erre kell válaszolni.

A metódust olvasótáborban próbáltam ki először, majd apaságom kudarcát megélve saját gyerekeimnek rendezett olvasótáboromban (ahol barátaim gyerekeit is összefogtam szombatonként), később ebből nőtt ki egy rádióműsor, a *Kagylózene*, amelyben — immár a negyedik éve — Makk Katalinnal és Varga Csabával dolgozhatom együtt. Ez a gyakorlat. A gyerekek számára fontos kérdésekről beszélgetünk. Ezek természetesen antropológiai kérdések. Vannak olyan kérdések, amiket a gyerekek maguk is meg tudnak fogalmazni, és vannak olyanok, amelyeket közösen kell megfogalmaznunk. Ha van kellő emberismeretem, társadalomismérem, akkor a lényegibb, emberi mivoltunk szempontjából lényeges kérdéseket is megfogalmaztathatom velük. Tehát beszélgetünk számukra lényeges dolgokról. Bizonyos dolgok iránt viszont fel kell — és fel is lehet — kelteni az érdeklődésüket. Kicsodaságunk kutatásának keretében foglalkozhatunk azzal, hogy „mennyre vagyok szabad?” Lehet foglalkozni az én-az (a tárgyi) kapcsolattal, és az én-ő, az én-te kapcsolattal. Erről kiskamasz gyerekekkel is lehet beszélgetni. Ezekbe a beszélgetésekbe lehet belekapcsolni — amikor már érzékeljük, hogy a tudásunk véges, vagy hogy túlontúl sokféle a válasz —, a művészi alkotásokat. Hogy a beszélgetésnek hányadik percében, helyzete válogatja. Örkény István, Nagy László, Pilinszky János vagy Lázár Ervin a beszélgetéshez szól hozzá, nem mint irodalmi mű szerzője. Megjelenhet

akárki, Schopenhauer is, Széchenyi és Kádár János is, azonban ebben a koncepcióban elsősorban irodalmi művek a fő „szóvivők”, mert ezek érzékletesen jelenítik meg azt, amit sem a tudomány, sem a mindennapi beszéd nem képes.

Felelem-e az alázat?

Nézzük meg, hogy is néz ez ki közelebből! Egy példát a módszerre. Legyen, mondjuk, a beszélgetés témája az, hogy „Felelem-e az alázat?” Milyen az alázatos ember? Minden gyerek azt feleli, hogy az alázatos ember meghunyászkodó, megalázkodó. Jó, akkor nézzünk erre egy példát, következzenek *A csinovnyik halála!* Ötödikeseknek, hatodikosoknak? Hogyne, ragyogóan megy. Nos, ez lenne az alázatos ember? Nem. Más szót mondjatok! Gyáva, nincs önbizalma. Elmondják, hogy az alázatot a felnőttek is így értelmezik. Következhet az értelmező kéziszótár is. Drámai fordulat, ebben is csak az idézett jelentése található. Persze. Az értelmező szótár tudniillik egy, ma Magyarországon tapasztalható vagy történelmi szóhasználatot, gyakorlatot tükröz, ebből pedig hiányzik az alázat. Be kell láttatnom, hogy a szolgáléleknek, az ájtatosnak, a sunyinak, a gerinctelennek, az elnyomottnak semmi köze nincs az alázathoz. Következik egy, ha tetszik, irodalmi, ha tetszik, világképpélda, a farizeus meg a vámos története *Lukács evangéliumából*. Ki a legrokonszenvesebb, és miért? Mi hiányzik a farizeusból, hogy tökéletes legyen? Hiszen ő a büntelen, a másik meg a nyomorult bűnös. Te vagy most a farizeus, te meg a vámos. Kaptok öt-öt percet a rádióban, milyen beszédet mondanátok igazatok mellett. Vagy: farizeus apa vagy, vámos apa vagy, és a fiad intőt hoz haza, milyen prédikációt tartasz neki? Kezdenek rájönni, hogy igen, az alázat fontos dolog, de még mindig a térdre boruláshoz kötik. Elveszítünk magunkból sok színt, ha alázatosak vagyunk, mondják. Ekkor jön *Csanádi Imre Kikeleti kánta* című költeménye, ahol kiderül, hogy a nap előtt leborulni úgy is lehet, hogy felnézek rá. Ennek a költeménynek az alázata vidám csicsergés bizonyítékaul annak, hogy nem jelenti az alázat színeink eltüntetését.

Nézzük meg, mi az alázat ellentéte! Góg, kritikátlan önszeretet stb. Lehet-e egy alázatos ember erős, méltóságteljes, önérzetes? Példa *Verseghy Ferenc Az igazi bölcs* című epigrammája. A búzahalászón kívül mihez lehetne még hasonlítani az alázatos embert? *Károlyi Amaryn* van egy ragyogó verse: *A közönség*. Leírja, hogy milyen az ő közönsége, s a költőnek a közönsége iránti alázatát érzékelteti. És végül Hebbel *A két vándor* című költeménye, de nem zárógondolatként, mert ezek a beszélgetések nem záródnak le.

Horgonyok és iránytűk

Nézzünk egy másik példát! Horgonyok és iránytűk. A *hitről* van szó. Ez is hiánytéma. Ki lehet-e bírni hit nélkül? Először arra gondoltam, hogy ezzel a kérdéssel nem lehet kezdeni, ám csodálatosan bejött. Volt, aki azt mondta, hogy igen, mert a hit a nagymamának való, meg a Nemeseknek, a hősöknek. Más meg azt mondja, hogy: „szó se lehet róla, mert én hiszem azt, hogy az én anyukám szeret engem.” Így indul valahogy egy beszélgetés. Ha igen, ha ki lehet bírni, miért? Miért nem hiányzik? Ha nem, akkor miért? Mit is értünk hiten? Jön egy szómozsaikjáték. (Mindenféle olyan játékot, amit annak idején Vargha Balázstól tanultak a ma már nem nagyon fiatalok, jól lehet alkalmazni ezekben a beszélgetésekben.) Különböző szavakat kapnak a gyerekek, és meg kell mondani, hogy szerintük melyikhez áll a legközelebb a hit. Szinonímák és nagyon távoli fogalmak is vannak közöttük. Lehet olyat is, hogy kedvenc hőseid között kik voltak a hívők? Aztán: mi mindenben hihet az ember? Hihet-e csak magában? Két válasz ugyanattól a költőtől: *József Attila* fiatal korában írt (*Istenem* című verse és a *Nem emel föl*) még negyedik gimnáziumban is nehéz verse. Itt is nehéz volt, de egy beszélgetés, egy gondolatmenet szerves részévé válva közelebb került hozzájuk, még akkor is, ha nem értették minden részletét. Mi történik evvel az emberrel? Mi történt a hitével? Mennyiben különbözik ez a hit régi hitétől? A hit nem egy biztosítóintézet által garantált valami, amit nem lehet elveszíteni. Milyen a hitünk, ha van? Tehetünk-e csodát?

Nagy vita alakult ki. A többség persze, afféle racionális gyerekek, értelemszerűen azt mondták, hogy ez hülyeség. Néhány gyerek nagy hévvel — mondhatnám —, hittel a csodátétel mellett szavazott. Következett, mert mi is következhetett volna más, *Örkény István Megváltó* című egypercese. Ezután mi jött? Ugyanez eredetiben: *Máté evangéliuma*, a vízenjárás jelenete. Majd jelentkezett tizenkét gyerek, hogy ő úgy érzi, képes csodát tenni. Meghülyítettem őket? Nem! Föladtuk nekik házi feladatul, ha ők valóban úgy érzik, hogy képesek csodát tenni, mi kell ahhoz, hogy tényleg meg tudják tenni a csodát, s gondolkodjanak azon, hogy mit jelent az, hogy „tényleg”?

Bűn és bűnhődés

Megint egy hiány, egy tabu fehér foltja emberképünknek. Mikor mondják az emberek, hogy valami nyomja a lelkeket? Ez azért volt jó kérdés, mert nem én találtam ki. *Valami nyomja a szívemet*, svéd gyerekversek. Éreztetek-e már így, és mikor, hogyan stb. Lehet, hogy furcsállni fogják, hogy milyen költemények jöhetnek ezután. Jött az *Ágnes asszony*. És nagyon bejött! Egy gyerek azt mondta, annyira nyomhatja valami a lelkeket, hogy nem is tudom magamból kitörölni. Tizenöt gyerek közül mindig akad egy, aki ezt mondja. És ezek után lehet, hogy hajmeresztő, de *Pilinszky Kórkép és hattyúdál* című költeménye következett. Arról beszélgettünk, milyen érzés ez. Nem kellett a művet elemezni. Érzékelik, ugye, hogy nemigen elemezzük a műveket! Lehet azt is, be lehet kapcsolni ebbe a metódusba azt is, de nem ez a lényege. Mi ez? Szégyen, büntudat? Mi a különbség közöttük? Jó vagy rossz a büntudat? Fontos eleme a közösségi együttélésnek? Persze, ha nem világos, hogy mi a jó, és mi a rossz, akkor káros is lehet. Még elő se jött Freud, ők már így fogalmazták meg. Vissza is lehet élni vele, ha a bűnöst bűnnel, ha őt magát a bűnével azonosítják.

Itt elmondtam a lányom és köztem folyó dialógust, és ezt elmondom tanulságképpen most is. Hetedikes volt a lányom. No, mi újság az iskolában? Mondja: Apu, a Márti néni, az tel-

jesen hülye. Kislányom, először: az emberek általában nem hülyék, Márti néni sem hülye, ilyen nincs, hogy hülye, legfeljebb valami hülyeséget csinált. No, jó, hát mit csinált a Márti néni? Elmondja, — hát egy barom nagy hülyeséget csinált. Valóban, igazat kellett adnom neki. No, apu, akkor mondok még egyet. Ezt is szintén ma csinálta. Valóban az is nagy hülyeség volt. Ez már két hülyeség. Két hülyeséget csinált egy Márti néni nevezetű ember, semmi egyéb, szögezem le. No, akkor mondok még, tegnap is csinált. A harminckilencedik hülyeség után már üvöltöttem, hogy akkor sem hülye a Márti néni. Tragikomikus volt. Ordítottam érvek helyett. Nem könnyű kérdés, de segíthetnek a költők. *Tornai József Szükségünk van hibáinkra* című esszéje megvilágította ezt a kérdést is. Ezután Ádám és Éva bűne került elő. Bűn volt-e, vagy csak a felnőtté válás szükségszerű mozzanata, vagy mindkettő egyszerre. *Pusztai Sándor Hirosima* című költeménye pedig akkor jött elő, mikor a névtelen bűnösség került szóba. Vannak olyan bűnök, amikről nem tudjuk, hogy ki és miért követte el. A személyes bűn, a bűn és a büntetés, a bűn és bűnhődés kerül szóba. *Temesvári Pelbárt Tudnivalók a bűnözésről* című prédikációját a gyerekek nagyon élvezték. Ugyanerről szólt, de egészen másképpen *Pilinszky János A pokol hetedik köre* című költeménye. A hetedik körből is van kilátás a végtelenre, a kivezető útra. És végül mi a bűn, mi a jó, mi a rossz? Bűn-e az ember önmagába zárkózása? Mi az önszeretet, bűnös ösztön? A bűnt el kell utasítani, de a bűnöst szeretni kell gondolatáig jutottunk el, jöhetett *Dosztojevszkij*. Van a *Bűn és bűnhődésnek* olyan passzusa, amely ebben a körben is esélyes.

Csöppben a mindenség

Még egyet befejezésül! Próbálok úgy választani, hogy a társaság érdeklődését is figyelembe vegyem. Csöppben a *mindenség*. Arról kezdtünk beszélni, hogy lehet-e egy hangyáról verset írni? Előző alkalommal beszéltünk a szépről s a csúnyáról. Lehet-e szép, harmonikus a jelen tétele? Milyen verset lehet írni a hangyáról? Bejött az aesopusi hagyomány.

No, mást milyen lehetne, ahol nincs tücsök? Annak a hangyának a tücsök miatt van ott értelme. Lehet-e verset írni egy magányos hangyáról? Egy darab hangyáról? Tücsök nélkül? Nem túl kicsi a hangya a mindenséghez? Közben volt egy kis kitérő a miniatűrök szépségéről. A gyerekek a Szovjet Kultúra Házában láttak egy kiállítást, ahol volt egy bolha arany patkókkal, meg ilyenek. Ezek is érdekesek, de igazán nem tudunk azonosulni velük, inkább a mesterrel, aki ilyesmiket csinált. Milyen verset írnátok a hangyáról? Milyen szavak lennének abban a versben? Milyen érzések, milyen hangulatok, milyen színek? Milyen színű lenne a hangyáról íródott vers? Valamit mindenki letesz az asztalra. Letesz József Attila is egy verset, a *Hangya* címűt. Harmonikus vers? Milyen benne a természet és az ember viszonya? Segítségül másik három vers, amelyekből egyértelműen kiderül, hogyan érz magát az ember, aki írta és olvassa őket. Afféle „természet-versek”: Vörösmarty: *Előszó*, Janus Pannonius: *Egy dunántúli mandulafához*, Kosztolányi: *Októberi táj*. Ilyenkor a magyartanárok leesnek a székről, vagy megszaggatják ruhájukat. Nem arról volt szó, hogy ezeket elemezzük, még csak arról sem, hogy minden szaváig megértsük őket. (Pilinszky, Dosztojevszkij és mások esetében sem erre ment ki a játék.) Észrevettük, hogy ezeknek a verseknek egyértelműbb a hangulata, mint József Attila versének. Melyikhez hasonlít leginkább a Hangya hangulata? Képzeld magad a sétáló költő helyébe, és mondd el — prózában —, hogy mire gondolsz, mit érzel. Mondják el mások is, akiknek hivatásuk, s következett a Szabolcsi monográfiából ennek a versnek nyolc különböző értelmezése. Ennek katartikus hatása lehet gyerekek körében is. Ezt a katartikus hatást érthetetlen módon nem használjuk ki az irodalom oktatásában. Ki-ki elmondja a véleményét Németh Andortól Király Istvánig. Sok minden kiderül, sok minden megerősödik. Fontos a *katartikus megerősítés*. Az elsődleges szocializáció időszakában, amikor én a másodlagos szocializációt végzem, borzasztóan fontos a megerősítés, legalább olyan fontos, mint a kilendítő, megváltoztató katartizis.

A harmóniáról már volt szó előző beszélgetéseken, így fel lehetett tenni a kérdést, hogy milyen ez a harmónia, — ha

egyáltalán van benne. És akkor beléptünk a mikrokozmoszba. Ennek a versnek a szerkezetében is érvényesül az arany-metszés szabálya, helyben ki is próbálom. Harmónia, de nagy belső feszültség van ebben a versben, ismeri mindenki. Egyensúly is van, de nem a nyugalom harmóniája. Beletörődés vagy belenyugvás, ez nyitott kérdés. Harmónia a felszínen, feszültség a mélyben, mindez benne van. Bonyolultan egyszerű ez a mű, ez közhely, de ott ki szabad mondani, mert érthetőbbé teszi azt, ami sokszor oly egyszerűnek látszik, s nem gondolunk rá, esetleg legyintünk, pedig a mi gondunk is. Valahogy így fejeződött be a beszélgetés. És most a miénk is.

(1985)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Alkalmazott embertan mint az irodalomoktatás egyik lehetősége szakmunkásképző intézetekben

Az irodalom esélye szakmunkástanulók körében

A tanulók csekély hányada (közel egytizede) mint olvasó, alig különbözik egy átlagos gimnazistától. Ugyanakkor nagyobb részüknek már a folyamatos olvasás is nehézséget okoz, még a Piszkos Fred sem túlságosan könnyű olvasmány számukra. Az irodalom értéke egyébként a gimnazisták körében sem túlzottan jelentős, hisz sokan nemcsak az iskolától és a tantárgytól, hanem a tanártól és az irodalomtól (ill. az olvasástól) is idegenkednek. Ennek ellenére ebben az iskolatípusban kedvezőbb az irodalom hatása, hiszen a tanulók többsége olyan egyetemre, főiskolára készül, ahol az irodalom felvételi tárgyként szerepel. Így maga a tantárgy a kedveltebbek, kedvencek, de legalább is a jól megtűrtek közé kerülhet. Ebben az iskolatípusban gyakoribb az olyan tanárok aránya, akik „bűvös szavára” a tanulók az irodalom pártolóivá, kedvelőivé és tisztelőivé válhatnak. Sok esetben olvasói pályákat is meghatározhat (felerősíthet vagy megtörhet) egy-egy irodalomtanár. A jelenlegi szakmunkástanulók ritkábban találkozhatnak ilyen prófétákkal. Gimnáziumokba, de még szakközép-iskolába is jóval nagyobb arányban érkeznek olyan diákok, akik szeretnek (és tudnak is) olvasni. Ugyanakkor sok olyan szakmunkás-tanulóval találkoztam, akik számára mind az iskola (olykor még a szakmájuk is), mind a tantárgy, tanár, az irodalom és az olvasás egyaránt érdektelen volt.

Az irodalmi mű és a már olvasni tudó ember találkozásának három legfontosabb feltétele, hogy 1) valamennyire ismerje a mű nyelvét, 2) a mű világa és az olvasó élményvilága valamelyest fedjék egymást, 3) felismerje, hogy számára az adott mű valamilyen szempontból fontos (mint válasz, mint

feszültségoldás, mint ismeretforrás, vagy mint az önépítés eszköze). Szakmunkástanulók körében gyakran mindhárom feltétel hiányzik vagy hiányos.

A *művészi nyelv* elsajátítására szakmunkásképző iskolákban kevés lehetőség kínálkozik. Ez azonban mégis reális alap lehet olyan módszer kidolgozására, amely a kreativitásra építve, játékos formában „alapfokú nyelvvizsgára” készíti elő a tanulókat a művészet nyelvéből. A többféle akadály közül nem ritkán a tanulók beállítódása a legerősebb, akiknél még ez a játékos forma is a kulturális agresszió egyik csalafinta formájaként jelentkezhet. Ennek ellenére ezt a megoldást is járhatónak találom.

A második feltétel úgy lenne megteremthető, ha a szakmunkásképző iskola olyan *élményeket* indukálna, amelyek hatására közeledne egymáshoz a művek és a tanulók élmény- és értékvilága. Úgy tűnik, hogy inkább ez az utópia, mint a művészi nyelv ismeretének megtaníttatása, mivel ehhez magának a szakmunkásképző iskolának kellene gyökeresen megváltoznia, ami egyben a mai forma megszűnését is jelentené. Mégis látok valami esélyt a még nem létező kísérleti iskolákban, ahol valami egészen más történik, mint a mostaniakban. Arra is van némi lehetőség, hogy csupán az irodalomóra — mint utópiasziget — legyen élményforrás, ám ez még a próféta tanár szándéka ellenére is elapadhat ellenséges vagy ingerszegény iskolai környezetben. (Az irodalom a szakmunkásképző intézetek nagy részében megmosolygott, megtúrt, lenézett, lefokozott stúdium, még az iskolavezetés szemében is.)

Bár a harmadik feltétel teljesülése a tanuló személyes ügye (csak rajta múlik), mégis ezt érzem a legalkalmasabb „támadási pontnak”. Első hallásra talán képtelenségnek tűnik, hogy éppen egy alig komolyan vett iskolai órán érezze meg a tanuló, hogy egy irodalmi mű vagy *maga az irodalom fontos lehet* számára, mégis erre érzem a legnagyobb esélyt. Nem tagadom, hogy tervem az utópia határát súrolja, de „reális utópiának” érzem.

Hogyan történhetett, hogy az iskola a tanár és az irodalom (néha még a könyvek és az olvasás) iránt is érdektelen 15-16 éves szakmunkástanulók a bakonyoszlói olvasótábor har-

madik-negyedik (olykor már második) napján „beszédbe elegyedtek” Örkénnyel, József Attilával, Nagy Lászlóval, Kosztolányival, Weöressel stb.? Úgy, hogy *számukra fontos kérdésekről* beszélgettek egy kislétszámú (8—12 fős) társaságban, egy társuknak elfogadott fiatal értelmiségi irányításával. Többféle vélemény, többféle megoldás hangzott el, ezek egyike-másika egy-egy író, költő véleménye, ill. irodalmi művek voltak. A válaszként, még hozzá egyik lehetséges (tehát szabadon választható, kritizálható) válaszként elhangzó művek — sok esetben még a párbeszédet animáló csoportvezetőket is meglepve — rendre meghallgattattak, és nemcsak élvezték, de értékelték, értelmezték is azokat. Joggal közbevethető, hogy ez megtörténhet egy tíz-tizenöt napos olvasótáborban (ahol együtt élnek, együtt lélegeznek az „értékközvetítők” és a beavatandók), de nem egy szakmunkásképző iskolában, ahol csak egy-egy órára, szinte véletlenszerűen találkozik a tanár és diák, s nem egyenlő társaként, hanem tanár-és diákszerepben. A formák, úgy tűnik föl, alapvetően különböznek, mégsem érzem reménytelenül nagyinak a távolságot. Persze, aki ezen hidat akar verni, annak messze kell látni, vagy lemondva a hídverésről, „fogában tartva” kell átvinnie az értékeket tanítványaihoz a túlsó partra. Javaslatom tehát: honosítsuk meg az olvasótábori „alkalmazott embertant” a szakmunkásképző iskolákban!

Számolok egy jogosnak tűnő ellenvetéssel: nem lehetne éppen magával az olvasással megszerettetni az olvasást, érdekes olvasmányok elolvasását követő érdekes beszélgetésekkel? Lehetne, de ez egyrészt afféle ráolvasás lenne, másrészt ismét csak a kulturális agresszió egyik kifinomult fajtája. A leginkább megkérdőjelezhető pontja ennek az olvastató „metódusnak” az, hogy egy „érdekes” irodalmi mű elolvasásából indul ki, amely a tanulók számára inkább úgy tűnik, hogy „a tanár hobbyja”. *Csak akkor válhat valami érdekessé, ha a tanulók is érdekeltek lesznek benne.* Ebben az esetben az érdekelttség annyit jelent, hogy ezek a tanulók valamivel kellemesebben töltik el az irodalomórát, mint irodalmat tanuló társaik.

A módszer

Embertan, önismeret, világkép, olvasásismeret, irodalomismeret: ezek a terv körvonalai, kulcsszavai. Az olvasásismeret és az irodalomismeret inkább következmény, az olvasás és az irodalom inkább csak eszköz ebben a rendszerben, főként a folyamat elején, mivel az egyik cél az, hogy az irodalom, az olvasmány mint eszközérték, a válasz során célértékké váljon; önmagában is érték legyen, mely értékként fogható fel akkor is, ha nem az adott kérdésre válaszol. A szakmunkásképző iskolába bevezetendő alkalmazott embertant egy hosszú, három évig tartó izgalmas bensőséges beszélgetésnek képzelem el, pontosabban beszélgetéssorozatnak, melyet nem a tanórabeosztás, hanem a beszélgetés belső logikája szakaszol.

A beszélgetés kiindulópontja a tanulók megfogalmazott és meg nem fogalmazott kérdései. A kérdésekhez először újabb kérdések, ehhez tartozó élmények, esetek, tények adatok, majd ismeretek, vélemények, válaszlehetőségek kapcsolódnak (utóbbiak között már irodalmi művek is előfordulhatnak). Az elolvasott, elhangzott, előadott, eljátszott műveket elsősorban mint véleményeket vitatják meg, tehát inkább értékelik, vitatják és értelmezik, mint elemzik, de ez utóbbira is sor kerülhet. Egy érdekes és hatásos vélemény alaposabb tanulmányozása, elemzése már természetes következmény lehet, de korántsem szükséges minden esetben idáig eljutni. Beszélgetőtársaink többsége a legegyszerűbb választ, a leghasználhatóbb, a leggyakoribb választ várja kérdéseire. A beszélgetésekből kialakuló eszmecserék legfontosabb tanulsága, hogy választható válaszok vannak, amelyekhez újabb kérdések fűzhetők, ezek megkérdőjelezhetők, másokkal szembesíthetők. Maguk az irodalmi művek is szolgálhatnak pontos válaszul, de még inkább kérdésként. „Baj, ha nem találunk választ fontos kérdéseinkre; nagyobb baj, ha azt hisszük, hogy egyszer és mindenkorra érvényes választ találhatunk; még nagyobb baj, ha nem tudunk kérdezni”: ez volt az egyik bakonyoszlói olvasótábor mottója, programja, és többé-kevésbé ebben a szellemben is valósult meg. Rengeteg kérdés született. Az első napokban még ilyenek: Mi volt

előbb, a tyúk vagy a tojás? Lehet-e hajfestéstől rákot kapni? Meddig él az emberiség? Kialakulhat-e élet a Marson? Miért csukjuk be a szemünket, amikor tüsszentünk? Mitől van optikai csalódás? Később már ilyenek: kisgyermek is alkotnak nagy dolgokat, mégsem mondjuk rá, hogy művészek. Miért van szüksége az embernek szeretetre? Hogyan lehet befolyásolni az egyéniség alakulását? Mitől van a lustaság? Milyen színű a végtelen? Hogyan jön létre a bánat? Mi az élet értelme?

A beszélgetéssorozat sikerének feltétele a *problématár* összeállítása. Erre fordítható az első három-öt alkalom. A számukra fontos témák, kérdések, amelyekből világuk, problémaérzékenységük, személyiségük, de még olvasottságuk is kirajzolódik, többféle módon gyűjthetők össze. A „fontos dolgok” listái, a távolabbi jövőből keltezett fiktív önéletrajzok, saját maguk életéről készített „életrajzi filmek” forgatókönyvei, ötperces beszéd az ENSZ-ben, egy hazai országgyűlésen, üzenet az utókornak: mind-mind jó módszerek, sőt jó játékok is. A problémátár természetesen tovább bővül a beszélgetések során, így nemcsak kiindulópontja, hanem kontrollja és eredménye is a metódusnak.

Eddigi tapasztalataink alapján a problémátárba először bekerülő kérdések között szerepelt az önismeret, a szerelem, a nemiség, a barátság, a szabadság, az alkotás, az egyenlőség, az öröm, a szórakozás, a család, a béke, az álmodozás, a vágyak, a természet, a biztonság, a szorongás, a félelem, az erőszak, a hatalommal való visszaélés, az unalom, a konformizmus, az önbizalom, az őszinteség, a képmutatás, a kudarc, a kíváncsiság, az igazság, a túlvilág, a magyarság, a jólét, az erkölcs, a jó és rossz, a magány, a szándék és a tett, a humor, a technika, a becsület, a hűség, a kaland, az érdekes élet. A hároméves beszélgetés gondolatmenete, tagolása sokféleképpen alakítható, s az eredeti elgondolást aktuális vagy újra feltett régi kérdések átformálhatják. Sokféle „embertani” gondolatmenetet érzek alkalmasnak, de leginkább azokat, amelyek felölelik az előbb felsorolt kérdéseket. Néhány lehetséges gondolatmenet, szempontrendszer, keret:

— a sprangeri elméleti ember, gazdasági ember, esztétikai ember, szociális ember, vallásos ember, politikus ember;

- a maslowi alapszükségletek: a fiziológiai szükségletek, a biztonság, az elismerés és az önmegvalósítás;
- az érett személyiség maslowi kritériumai: a valósághoz való viszony, a spontaneitás, a feladat, a végtelen távlatok, a természet otthonnak érzése, az önismeret, a demokrácia, az erkölcs, a humorérzék, a kreativitás;
- az eriksoni személyiségfejlődési állomások: a bizalom, az autonómia, a kezdeményezés, a szorgalom és hozzáértés, az intimitás, az utódok iránti felelősség;
- a vezető ideológiákra alapozott Morris-féle életutak: az apollói (az elért legjobbhöz való ragaszkodás), a buddhista (függetlenség), a krisztusi (a mások iránti kedvesség, önmagunk alávetése a világ erőinek), a buddhista és krisztusi ötvözete (a belső élet és a bölcselkedés), a prometheuszi változat (a vállalkozás és a felülkerekedés) a dionüszoszi (a társas vidámság és az elmélyülő magány), a mohamedán (cselekvés és életöröm), a maitreyán (cselekvés, szórakozás, elmélyülés), az epikurosz (egészség, derű), a taoista (békés elfogadás, várakozás), a sztoikus (uralkodás önmagunkon);
- a személyiség — erkölcs — életmód — közélet-politika gondolatmenet;
- az ember és a világ (a nyelv és gondolkodás, a hatalom, a világfelfogás, a szabadság, a halálos lét) — az ember és a történelem (biológiai fejlődés, történelmi haladás) — az ember társadalmi léte — az ember személyes léte (nemiség, tudat, test és lélek) — az ember transzcendens léte gondolatmenet;
- az irodalmi művek értékalakzatainak elemzéséhez használt Mérei—Kenyeres—Veres-féle értékcsoporthoz: vitális, személyiség-, emocionális, viselkedés-, erkölcsi, politikai, világnézeti, életmód- (életminőség-), gazdasági (javakhoz fűződő), ismeret- és esztétikai értékek;
- a Hankiss-féle emberi specifikumok: létfenntartás, létkiteljesedés, tudatosság, célkitűzés, történetiség, értékelés, autonómia, közösségiség, egyenlőség, cselekvés, komplex pszichikum, öröm;
- a Heller-féle alapértékek: munka, társadalmiság, univerzalitás, szabadság, tudatosság.

Az egyes beszélgetések indítása sokféle lehet: egy friss élmény elmesélése, utalás egy közös élményre, valakinek a személyes problémája, ellentétes vélemények szembesítése, önmagukért beszélő tények, adatok, szociológiai és pszichológiai kutatások megállapításai, ártalmatlan — társasjáték-ként alkalmazható — szociológiai tesztek, közösen kitalált játékok, szertartások, bírósági tárgyalások. Az első válaszok között a beszélgetésben résztvevőkön kívül nagy gondolkodók válaszai is szerepelhetnek. Ezek után, vagy ezek mellett szólalhatnak meg az írók, a művek. Hogy ez mikor következik be, arra nincs szabály. „Horribile dictu” — indokolt esetben — eltelhetnek órák anélkül is, hogy akár egyetlen irodalmi mű is szóba kerüljön.

Az irodalmi mű szerepe az alkalmazott embertanban így foglalható össze: 1. élményszerűvé, érzékletessé teszi a kérdést, a beszélgetés tárgyát; 2. kiegészíti és megerősíti az elhangzott véleményeket; 3. új dimenziót nyit, új válaszlehetőséget kínál; 4. mint ellenvélemény kételyeket támaszt, érvelésre, az elfogadott válasz átgondolására kényszeríti a beszélgetés résztvevőit; 5. összeköti a beszélgetőpartnereket más egyéb kérdésekkel.

Ami az olvasásismeretet (más szóval az olvasóvá nevelést) illeti, a következő pedagógiai-lélektani alapelveket kell szem előtt tartani: 1. lehet a műveket unni, elvetni, utálni; 2. lehet őket „csak” élvezni, értékelés és értelmezés nélkül is; 3. érezheti a befogadó, hogy a mű nehéz, hogy megfejtethetetlen, hogy továbbgondolható és továbbgondolandó, hogy egyszer majd később újra elővehető; 4. joggal érezhetik, hogy nemcsak olvasók, hanem társszerzők, hogy értelmezéseik a szakértők értelmezései mellé sorolhatók; 5. felismerhetik, hogy egy művészi alkotás inkább kérdés, mint válasz, inkább feladat, mint recept, inkább nyitott mint zárt rendszer; 6. érezhetik úgy, hogy az olvasott mű róluk szól, személyes, legintimebb ügyük, ami csak rájuk tartozik.

Ami az irodalomismeretet jelenti, nem irodalomtörténetre vagy poétikára gondolok. Felvetődhet olyan kérdés, hogy ki lehet az, aki kérdéseinkre válaszol, mikor élt, mit írt még. Ilyen esetekben a tanár elsősorban a kézikönyvekhez irányíthatja beszélgetőtársait. Felvetődhet olyan kérdés is,

hogya mi a véleménye egy adott műről az irodalmároknak. Ez már fontosabb kérdés, mivel alapvető szempont, hogy a beszélgetésben résztvevők értelmezései mellett egyéb szakértői vélemények is nyilvánosságot kapjanak. Az irodalmi műhöz közvetlenebbül kapcsolódó kérdések: Milyen ember lehet, aki ilyeneket írt? Mi a véleményed róla? Miért tetszett? Mi nem tetszett benne? Mit éreztél, amikor olvastad? Lehet boncolgatni az érdekesnek tartott mű részleteit, sorait, képeit, és mellékesen meg lehet említeni, hogy „ezt egyébként metaforának hívják”. Ne feledjük el, hogy egy-egy mű több alkalommal is felbukkanhat, hiszen a javasolt művek többsége számos kérdésre adhat választ (ezért első alkalommal nem kell róla minden bört lehúzni). Az elemzést vagy véleménycserét játék is helyettesítheti: interjúkészítés a szereplőkkel, a művek további folytatása, befejezésvariációk készítése, ill. bármilyen más kreatív, játékos értékelési vagy értelmezési módszer.

Ha a tanár és diák között megfelelő a kapcsolat, és a tanár jól ismeri diákja „problématárát”, személyre szóló ajánlásokat is adhat: „Ez neked szól”, „Ez rólad szól”, „Ezzel biztosan nem fogsz egyetérteni, de talán érdekesnek találod”, „Ezt akár te is írhattad volna”, „Ezen meg fogsz lepődni”, „Ez az én kedvencem, ebből még jobban megismerhetsz”.

Hogy mi minden történhet egy alkalmazott embertanórán? Úgyszólván minden: hosszú csendek, dalra fakadás, kísézőzene, táncra perdülés, sírás, rajzolás, vetítés, vita, pantomim, vendégek fogadása, szertartások, és az embernek ember által való meghallgatása. Nehezen képzelhető el egy ilyen óra padokban, egymás mögött ülő tanulókkal; kötetlenebb formája a kört formáló ülésrend. Viszont ezen az órán semmiképpen nem képzelhető el az osztályozás, az intő, a dolgoztatás és a feleltetés.

Módszeremet a következő fejezetben bemutatott példákon kívül, jól érzékelteti az Olvasótábor Bakonyoszlopon (Budapest-Veszprém, 1977.), a Harmadszor Bakonyoszlopon (Budapest-Veszprém, 1978.) című kiadványok, ill. a Tankönyvkiadónál hamarosan megjelenő Szabadságepizódok Bakonyoszlopon című könyvem részletei, valamint a Magyar Rádió négy éve tartó Kagylózene című műsora. Jól használható se-

gédkönyvnek tartom Halász László *Az olvasás: oknyomozás és felfedezés* (Gondolat, Budapest, 1983.) című művét. Feltétlenül szükségesnek érzem egy olyan bibliográfia (esetleg egy szöveggyűjtemény) összeállítását, amely a módszeremmel rokonszenvező tanárok ismereteinek bővítéséhez adna segítséget. Irodalomelméleti alapozásul, első lépésként a gimnáziumokban használt Irodalom I. tankönyv bevezető fejezetének áttanulmányozását javaslom.

Néhány példa

Példáim természetesen nem a tényleges gyakorlatból (erről még nem beszélhetünk), de nem is az elképzelt gyakorlatból (ez sportszerűtlen és hihetetlen) származnak, tehát nem követendő, csak a módszert érzékeltető példák. Forrásaim a szakmunkástanulók számára rendezett olvasótáborok és a Magyar Rádió Ifjúsági Osztályának *Kagylózene* című műsoraik voltak.

a) az ember természeti-társadalmi lény: 1. Régebbi beszélgetések kijelentéseivel szembesítjük magunkat: „Az ember a természet gyermeke”, „Az ember egy természetfeletti lény”, „Az ember is-is lény”, „Az ember ura lesz a természetnek”. 2. Megkeressük helyünket a mérettáblázaton: galaxishalmaz – galaxisunk – bolygórendszerünk – Nap – Föld – Mount Everest – felhőkarcoló – bálna – emberi fej – köröm – tűzhely – porszem – baktérium – vírus – atom – atommag – elemi részecskék; osztályozzuk a felsoroltakat aszerint, hogy mi sorolható a természet, mi a nem természet kategóriába. Kiderül, nemcsak a Föld, hanem más bolygórendszerünk sem pusztán természet, hanem is-is természetű, akár az ember, és a Földön alig található olyan terület, amelyre azt lehetne mondani, tiszta természet. Bizonyíték: a bálnák önként partra vetik magukat. Ezt el is játsszuk: egy arra járó rendőr igazoltatja a bálnát, tettének okát firtatja. 3. Pihenésképpen afrikai zenét hallgatunk, és úgy pihenünk, ahogy ott szoktak, ahonnan a zene származik: guggolva, de csak addig, amíg ez nekünk jólesik. Magyarázatot keresünk arra, hogy miért én

hagytam abba először és miért utoljára a lányok. Levonjuk a következtetést: fiziológiai felépítésünk különböző, a guggolás is kultúrához kötődő szokás. 4. „Mit tanulhatunk a természetől?” kérdezem. Felfedezzük az aranymetszés törvényét, felfedezzük ezt a szabályszerűséget a fenyőtobozok spiráljaiban, a napraforgó szirmainak számán, festményeken, Bartók zenéjében. 5. Meghallgatjuk Bartókot, a Cantata profanát, majd ugyanerről Juhász Ferenc véleményét. 6. Hivatkozhatunk Tamási (Ábel a rengetegben) véleményére is, majd következhet a „Meddig él egy fa?” kérdés, majd Örkény hasonló című novellája, amely az emberi kiteljesedés, az élet és halál témakörben is felbukkan.

b) Ösztönök, érzések, érzelmek: 1. Ki mit érez most? Mik ezek az érzések? Mikor használjuk az „érzés”, „érzem” szavakat? Mit jelent az „érez” a következő mondatokban: „A kutya megérzi, ha bántani akarják”, „Érzem, hogy éhes vagyok”, „Érzem, hogy ez egy ellenszenves pasas”, „Érzem, hogy ez rossz, mégis megteszem”. A megérzés, a sejtés a tudás, az ösztön; érzelmek kategóriákba próbáljuk elhelyezni őket. Valaki felveti, hogy az állatok is tudnak szeretni, az emberek pedig gyakran úgy viselkednek, mint az állatok. Arról vitatkozunk, vannak-e, maradtak-e az embernek is ösztönei. 2. Melyik vagyok én az értelmi-érzelmi lények közül, a sok emberlehetőség közül? A hetedik, válaszol József Attila. Úgy olvasuk a verset, mint egy válaszlehetőségeket tartalmazó kérdőívet, aláhúzzuk benne magunkat. Nem fejtjük meg a hetedik titkát, hiszen előbukkan még ez a vers más kérdéseknél is.

c) Megkockáztatható és megvalósítható-e a szeretet?: 1. Lexikoncikkeket írunk az Új Magyar Lexikon számára, mivel — meglepetésünkre — nincsenek benne ezek a fogalmak: barátság, szerelem, szeretet. Meghallgatjuk, szembesítjük a meghatározásokat, majd az értelmező szótárból is kikeresjük. 2. A szerelemről már beszélgettünk, ezért a szerelem és a szeretet viszonyát elemezzük, segítségül hívjuk Nagy Lászlót (Himnusz minden időben), Pilinszkyt (Kráter) és Rilkét (Orfeusz, Euridiké; Hermész). 3. Felvetődik a kérdés: lehetséges-e egyáltalán a szeretet? Ki lehet-e fejezni? Lehet-e a

rosszakat szeretni? Lehet-e viszonzás nélkül szeretni? Meghallgatjuk Magdaléna áriáját a Jézus Krisztus szupersztár-ból. 4. Ha az ember érzelmi-értelmi lény, lehet-e okosan szeretni? Meghallgatjuk Saint-Exupery válaszát (részlet A kis hercegből), majd Lázár Ervinét (Dömdö-dömdö-dömdödöm). Meghallgatjuk Szent Pál szeretethimnuszát is, majd még egyszer ki-ki meghatározza a szeretet fogalmát, ezúttal már csak saját magának.

d) Kell-e, és ha kell, megmenthető-e a harmónia? 1. Felolvassunk gyűjtéseinkből harmóniára vonatkozó mondatokat: „A függöny teljes harmóniában van a bútorokkal”, „Harmonikusan élünk a feleségemmel”, „Amióta a gyerek megkapta a magnót, lóttek a harmóniának”, „Ha nem lenne a sok veszekedés, tökéletes harmóniában élnénk”. Miféle harmóniák ezek? Mi a harmónia? Kell-e? 2. Ha a harmónia valamilyen összhang, akkor lehet-e például a téli zimankóban harmónia? Erre Bella István válaszol (Téli dal). Lehet-e harmónia a csatatéren? Erre Sumonyi Zoltán válaszol (Petőfi búcsúja). 3. Hegyezzük fülünket, meghalljuk-e a harmóniát? Schumann-, Bartók-, Mozart-, Pendereczki-zenék következnek. Többen egyetértünk abban, hogy a harmónia nem unalmas, nem szelíd, nem langyos, nem egyhangú, nem csendes. 4. Mikor „lőnek a harmóniának”? Példák a veszélyeztetett, elrontott, próbára tett harmóniákra. 5. Mennyit bír ki a harmónia? Visszaállítható-e? Létrejöhet-e egyáltalán, ami elromlott? Felidézzük általunk már ismert művek szerzőinek véleményét: Tamási (Ábel a rengetegben), Tolsztoj (Anna Karenina), Kertész Ákos (Makra), Golding (A legyek ura).

e) Benne lehet-e a cseppben a mindenség? 1. Példákat keressünk. A kérdés bonyolultabb, mint első pillanatra tűnik, hiszen a cseppben a tenger benne is van, meg nem is, attól függően, hogy például tartalmaz-e olajfoltot vagy sem. A csepp mérete sem közömbös. 2. Milyen a versben az ember és a természet viszonya? Három vers, melyekből egyértelműen kiderül, hogyan érzi magát költője: Vörösmarty (Előszó), Janus Pannonius (Egy dunántúli mandulafához), Kosztolányi (Ok-tóberi táj) című műve.

f) felelősségünk az értékekért: 1. Mit kérnénk a három kívánságot teljesítő tündértől? 2. Hallgassuk meg, mit kért Nagy László (Adjon az Isten — Sebőék előadásában is)! Előbbi kérdéseink közül melyiket cserélnénk el Nagy Lászlóéval? 3. Azon is érdemes gondolkodni, hogy mi hiányozna legjobban a következők közül: Hobó együttes, tücsökhegedű, Vidám Park, Derrick-krimisorozat, lágy hantú mező, győzelem, szerelem, hobby, televízió, szivárvány, katedrális. Akinek hiányzik, miért hiányzik a szivárvány, a katedrális és a tücsökhegedű? 4. A három kívánság teljesítését általában komoly feladatok előzik meg a mesékben. Melyik a legkönnyebb és melyik a legnehezebb az alábbiak közül: felépíteni egy katedrális, a harcmezőn a hősi halottak mellől elheszteni a keselyűt?, hitüket visszaadni a hitetlenné váló embereknek? 5. Miféle üzenetet helyeznénk a katedrális toronygombjába? Melyik három szót? Mit üzenne a jövőnek a katedrális építők közössége? Mit kérnénk, mit kérdeznénk utódainktól? Hallgassuk meg Nagy László „toronygombüzenetét”: Ki viszi át a szerelmet? (cím nélkül hangzik el a költemény) Ki viszi át fogában tartva a Szerelmet a túlsó part-ra?

A választható művek

Miként a kérdésköröké, a választható irodalmi műveké is nyitott rendszer: elhanyagolható, bővíthető. Nem képviselik „méretarányosan” sem a magyar irodalmat, sem a világirodalmat, sem a különböző korszakokat, stílusirányzatokat, ízlésirányokat. Nem érdemes számon kérni sem a klasszikusokat, sem az „alpműveket”. Ezekkel bármikor kiegészíthetők, amennyiben beilleszthetők a gondolatmenetbe. Csupán a regények esetében megfontolandó a számuk, hiszen elolvasásuk olykor komoly fizikai megterhelést is jelenthet. Olyan regényeket választottam ki (Tolsztoj Anna Karenina, Dosztojevszkij Bűn és bűnhődés, Kosztolányi Édes Anna, Golding A legyek ura, Kertész Ákos Makra, Milne Micimackó, Saint-Exupéry A kis herceg, Lázár Ervin Berzsián és Dideki, Fejes Rozsdatemető, Perec Dolgok, Babits Gólyakalifa, Hrabal Sör-

gyári capriccio), amelyek közül szinte bármelyik négy-öt kérdésre tartalmaz valamilyen választ. Hogy ezekből mennyit, mikor és hogyan (kötelező olvasmányként vagy szabadon választhatóként) olvastatunk el, azt is a tanárra bízom. (Drámai művet — mint olvasmányt — csak a Hamletet javaslom, de amennyiben színházban megtekinthető, feleslegesnek tartanám elolvasztatását.)

A *művek kiválasztásakor* a következő szempontokat vettem figyelembe: 1. irodalmi értékük (lektúr, giccs, alkalmazott irodalom nem szerepel köztük annak ellenére, hogy ilyen művekről is szó eshet az órákon, hiszen kedvenc olvasmányaik többsége ilyen jellegű); 2. olvashatóságuk (fájó szívvel lemondtam Marquez, Joyce, Ottlik, Thomas Mann regényeiről, Ady, József Attila, Pilinszky, Weöres és más fontos költők műveiről, mert ezek — tapasztalataim szerint — a szakmunkástanulók többségének bevehetetlen várak lennének. Ugyanakkor nem mondanék le ajánlásukról — személyes olvasmányként; 3. előnyben részesítettem olyan műveket, amelyek több kérdésre is választ adnak, ám ez nem értékmérő, csak gyakorlati szempontként szerepelt; 4. kipróbáltságuk: saját tapasztalataimra, ill. a tervezet elkészítéséhez segítséget nyújtó tanár, könyvtáros, irodalmár, szociológus és pszichológus barátaim tapasztalataira építve.

A témakörökhöz felsorolt művek természetesen másokkal is kiegészíthetők, és az általam javasolt művek egyéb témakörökben is felhasználhatók.

(1985)

Lehetne például: embertan

Miért éppen embertan?

Mert az *ember* még az embernevelésre felkészítő felsőoktatási intézményekben sem válik „fő témává”, még annyira sem, mint egy olvasótáborban vagy egy bérnálásra előkészítő kurzuson. Az oktatott speciális „embertudományok” csak az ember „alkatrészeinek” egyikét-másikát mutatják be jól-rosszul, de összeépítésükre nem kerül sor, az egésztől már nem esik szó, a részhorizontokból nem lehet *rálátni* az emberre. Az ilyen ember ilyen-olyan oldalát bemutató „lógikák” és „tanok” elsősorban az emberi aktivitás termékeivel foglalkoznak, elsősorban a *hogyanokkal*, s nem a *miértekkel*. Szükség van tehát egy olyan — bevezető-alapozó vagy átfogó-összegző — tárgyra, amelynek segítségével „összeáll” az ember, egy olyan embertanra, amelynek tengelyében a *bölcséleti embertan* áll, mely mint gyűjtőlencse felfogja az emberrel foglalkozó szaktudományok (a történelem, a biológia, a lélektan, a szociológia, a néprajz, a politológia, az erkölcstan stb.), valamint a művészetek és a mindennapi élet kérdéseit és válaszait, majd *emberképpé* alakítja a mozaikdarabkákat.

Evidencia, hogy az embergyereket az emberi világban a társadalomba bevezető szakembernek elengedhetetlenül szüksége van hiteles és „konvertibilis” emberképre. Közismert azonban, hogy nem éppen felelős és érett személyiségek kerülnek be a tanítóképzőkbe sem, hanem még a kései kamaszkor jegyeit magukon viselő, kiforrott értékrendszerrel, világképpel, világnézettel nemigen rendelkező fiatalok, s ennek a tárgynak egyik fő célja (ha nem a legfőbb) éppen ezért a *másodlagos szocializáció* megvalósításának hatékony elősegítése. Így töltheti be az embertan tantárgy egyben az önismereti kurzus, és a lelkigyakorlat szerepét is. A tárgy közvetítette *cél-értékek*, az emberléptékűség, a szabadság, a kö-

zösségiség, a tudatosság, a felelősség, az énazonosság, a szeretet, olyan *eszköz-értékek* bensővé tételét és megerősítését segítik elő, amelyek egyben az *érett személyiség* jegyei: a valóság hatékony észlelése, önmagunk, mások és a természet elfogadása, rögtönzőkészség, a feladatközpontúság, a távolságtartás képessége, függetlenedés a környezeti hatásoktól, a befogadás állandó frissessége, mély és szelektív kapcsolatok, előítéleteink tudatosítása, etikai szilárdság, ellenségességtől mentes humorérzék, alkotóképesség. Nem csak, s nem is elsősorban az ismeretszerzés tehát a célja ennek a stúdiumnak, hanem inkább az *önművelés* segítése, amely egyben *öngyógyítás* is, amikor a hiánylény-ember ráébred fogyatékosságaira, *szembesíti* magát a megvalósítandó eszményekkel, gyakorolja őket és *beépíti* őket önmagába.

Milyen tananyaggal?

Hogy mekkora legyen a *tananyag terjedelme*, az két tényezőtől függ: a) hogy mennyi időt lehet szentelni erre a tárgyra, b) hogy mennyiben számolhat az embertan más (ezt megelőző vagy párhuzamosan futó) tárgyak (önismeret, erkölcstan, vallásismeret, pszichológia, szociológia, filozófia stb.) ismeretére. Ettől függően lehet arányosan vagy egyes részeket elhagyva „kicsinyíteni” az alábbiakban felvázolt programot.

A) Az ember és önmaga (Az ember énkörében)

1) *Az ember testi-lelki egysége*. A *test* mint a tapasztalás közvetlen tárgya, a világgal való kapcsolat lehetősége (érzések). Az *egyedi* és a *kifejező* test. A megszüntetve-megőrizve továbbvitt természet. Az *agy* és a *tudat*. (Az ember, aki el tudja képzelni, el tudja mondani, meg tudja csinálni.) A *lélek* mint a test formája, a test mint a lélek élettere. A *tudat* mint érzékelés, gondolkodás, intuíció és érzelem; mint megismerő tevékenység, azonosság önmagával, szellemi világosság. Empirikus, intellektuális, racionális és erkölcsi tudat.

Az *önmagára reflektáló* tudat. *Testkultúra*: sport, aszkézis, egészségápolás, szexuális kultúra. A bioszférát megha-

ladó arc, tekintet, a tartás. A lét kimondására képes ember. *Egészség és betegség* (egészség és egész-ség, a betegség mint fogyatékoság, másság, határhelyzet és üzenet). *Fizikum, karakter, vérmérséklet*.

2) *Ösztönök, érzések, érzelmek. Készítetésérzések és a fájdalom, affektusok* (félelem, szorongás, szégyen, vidámság, szomorúság), *orientációs érzések* (tapintat, esztétikai ízlés, erkölcsi érzés), *érmek* (öröm, szeretet, gyűlölet). *Értékorientáció és érmek* (jó-rossz, kellemes-kellemetlen, jó-gonosz, szép-rút, helyes-helytelen, hasznos-káros). *Indulataink. Akarat és érmek. Szenvedély*.

3) *A személyiség. Öröklődés. A tudattalan réteg. A neurotikus és a normális személy. A személyiség mint élettani és lélektani egység. A nyilvános, a titkolt, az ismeretlen és a vakfolt én.*

Én-azonosság. Szerepek. Én-ideál. Helyzeti és biográfiai én. Ideális és reális én. A védekező én (racionalizálás, tagadás, elfojtás, kivetítés és regresszió).

4) *Gyermek és felnőtt. A korai én: a testi én, a folytonos én azonosság érmek, az önértékelés. Az én kiterjesztésének és az én-kép megjelenésének kora (4—6 év). A racionális feladatmegoldás kora (6—12 év), a sajátlagos törekvések kora (serdülőkor). A fiatal felnőttkor mint az intimitás kora. A felnőttkor mint a gondolkodás kora. Az érett kor mint az integritás és az elfogadás kora. Az érett személyiség: hatékony észlelés, otthonosság a világban (önmagunk, mások, a természet elfogadása), alkalmasság az új befogadására és a rögtönzésre, feladatközpontúság, távolságtartás, függetlenség (a kultúráról és a környezetről), végtelen horizontok, szociális érmek (azonosulás, gyöngédség és együttérzés), mély és válogató kapcsolatok, tolerancia, etikai szilárdság, ellenségességtől mentes humorérzés, kreativitás, meghittsége alkalmasság, életfilozófia.*

5) *Énesség és önőség. Létünk énközpontúsága* (az egyes szám első személy). *Önmagunkra találás a másikban és az önőség. Érettség és egoizmus. Az önmegvalósítás mint szabadon választott visszaesés. A bűn mint önmagunk tárgyainak való kiszolgáltatottság. Ethosz és erkölcsök. Individuális bűn, kollektív önőség és anonim önőség. Rossz készség és*

rossz cselekedet. A bűn mint tett és mint állapot. Önma-
gunk, embertársunk és a társadalom (közjó) ellen elköve-
tett bűn. Büntudat. Lelkiismeret.

- 6) *Önismeret, önszeretet, önfejlesztés. Egoizmus és helyes ön-
szeretet (önérzet, önbecsülés). Képességek és önmegvalósí-
tás. Aszkézis. Egyediségünk mint értékünk. A mindenség
mint mérce, az ember mint Isten képmása.*

B) Az ember és a másik ember (Az ember kapcsolataiban)

- 1) *Kapcsolatok, „én-az”, „én-ő”, és „én-te” kapcsolatok. Szere-
pek és személyesség. Különbözőségünk egymásra vonatkoz-
tatottságának átélése. Szeretet-fajták: önszeretet, szere-
lem, barátság, szülő és gyermekszeretet, felebaráti (szoli-
daritás-típusú) szeretet, Isten-szeretet.*

Példakép és bálvány.

- 2) *Kapcsolódás. Inprinting. Őszinteség és hazugság. Elisme-
rés értékelés és tisztelet. A szeretet és kritika. Szeretet és
intimitás. Függőség, konformitás és függetlenség. Harc,
játzsma és vita. Empátia. Tekintély és szabadság (horizon-
tális és vertikális tekintély).*

- 3) *Nemiség és szerelem. A biológiailag teljesen meg nem ma-
gyarázható nemiség. Anima és animus. Az ember lényegé-
hez tartozó férfi-nő kommunikáció. A szerelem mint a hi-
ányérzetbe, (erósz), s a személyes (filia) és odaadó szere-
tetbe (agape) beágyazott nemiség. A szexualitás az emberi
lét és értékek szolgálatában. A szerelem mint felelős dön-
tés. Próbaházasság és házasság.*

- 4) *Házasság és család. A férfi és a női szerep. Monogámia.
Kitartás, hűség, véglegesség. Apaság és anyaság. A házas-
pár. A testvérek. Rokonság. Család és otthon. Hierarchia és
kooperáció. Konfliktusok és válás. A nagy család és a kom-
munák.*

- 5) *Kiscsoport és kisközösség. Pár és csoport. Együttes élmény.
Mintakövetés. A kiscsoport fejlődése és tagolódása. Jelen-
tős személy, bűnbak, társas elvárás, klikkhatás, szocio-
metriai egyensúly. Közösséggé válás.*

C) *Témakör: ember és történelem* (Az ember az időben)

- 1) *Az ember történetisége.* Történet és történelem. Történetiség (a valós szemben a mítosszal) és történelmiség (a létet meghatározó történelem). A *történelmiség* mint esetlegesség és valóságosság. A történelem mint a *választás* lehetősége.
- 2) *Az ember előtörténete.* Biológiai fejlődés. *Az ember és az állat különbsége* (munka, eszközkészítés, társadalmiság, kommunikáció, tudat, nyelv, memória, modellező képesség, nyitottság, meghatározatlanság, kérdező lény, hiány-lény). Az ember társadalmi viselkedésének *természeti alapjai*: a tárgyi-szükségletszerű, a vetélkedő és az önzetlen-gondoskodó mozzanat (az ember a másiknak használója, támadója, gondozója). Az agresszivitás irányíthatósága, a társadalmilag irányított rivalizálás. Veszélyes *antropológiai redukciók*: a szociáldarvinizmus, a tekintélyellenesség, az erőszakmentesség és a perszonalizmus. Az egymással ellentétes természeti alapokat összeegyeztető gyakorlati ész és az ezt kontrolláló lelkiismeret.
- 3) *Az ember és az idő.* Az idő megélése: szakaszosság és folyamatosság, a kozmikus és a társadalmilag elfogadott (nap-tári) idő. A *pillanat* mint meghatványozott idő. Az *időbeli* és az *örökkévaló* határán lévő ember (egyedisége és örökkévalósága).
- 4) *Haladás és fejlődés.* Az ember és a *hagyomány*. A hagyomány mint korlát és mint a további fejlődés lehetősége. A nyelv mint gondolkodásmódunkat meghatározó hagyomány. A hagyományban szereplő előítéletek leleplezése és az előítéletekkel kapcsolatos előítéletes viselkedés. *Mitikus* és *értelmező* hagyományfelfogás. Hagyomány és *újítás*: konzervativizmus, neokonzervativizmus, reform, forradalom. Megszüntette megőrzés.
Fejlődés: új és léttöbblet. Fejlődés és bukás. Az egyre bonyolultabb életfeladat vállalása. Gazdasági, technikai, tudományos, szellemi, etikai *haladás*.
- 5) *Az öregség.* Leszálló és felszálló ág: leépülés és összegzés. A *betegség* mint üzenet. Kilépés és átlépés.
- 6) *A jövő a jelenben*: lehetőség, játéktér, vágyakozás, felelősség, tervezés. *Előrelátás*: prognózis, utópia. *Jövőképek*. A jövő és az eljövendő. A közeli, a távoli és az örök jövő.

D) *Ember és társadalom* (Az ember a közösségben)

- 1) *Személy és közösség.* Egymástól függő és egymásra utalt egyedek. Az *előttünk élők* közösségére épülő életünk. A *másik* mint eszköz és érték. A csoportok közössége és a csoporttönzés. Egyén és csoport kölcsönhatása. Község és *társadalom*. Elsődleges (vérségi), másodlagos (szakmai tevékenységi) és harmadfokú (egyéneknek mint személyeknek tudatos egyesüléséből származó) közösségek. Életmód- és értékrend-alapú közösségek. A *nemzet*.
- 2) *Társadalmiasulás.* A társadalmi folyamatok: externalizáció, objektiváció és internalizáció (a társadalom tagjává válni). A gyermekkori elsődleges szocializáció (kognitív és érzelmi tanulás) és a már szocializált egyént új metszetekbe bevezető másodlagos (intézményes) szocializáció. *Szerepek* elsajátítása. Tanoncidő. *Azonosulás* másokkal, mások közösségével és a társadalommal. A *fontos mások*, aktív részvétel (alkudozás-sorozat). Krízishelyzetek, pálfurdu-lás, újjáértékelés. Az individualizmus mint nem sikerült szocializáció.
- 3) *Egyenlőség, rétegződés.* A sokféleség egyenlősége és egyenlőtlensége. *Osztályok*, rétegek, csoportok. Kiegészítés és alá-fölé rendelődés. A többség hatalma és a kisebbség joga. *Érdekek* (aktuális és távlati érdekek) érvényesítése. Társadalmi *mobilitás*.
- 4) *Intézményesülés.* Ismétlés és *modell* (a döntés terhe alóli felszabadulás). A modellek hozzáférhetősége és az ellenőrzés. Az intézmény *legitimizálása*. Intézmények integrálódása. A tudáskészlet lerakódás és a *tradíció*. A társadalmat képező *szerepek* mint az intézmény előfeltételei. A szerepek mint érték és mérték tudása. *Munkamegosztás*, specialisták. *Elméletté* váló legitimizációk. A mindennapok valóságában érthetetlen területeket megvilágító *szimbolikus értelmi világok* (mitológia, teológia, filozófia, tudomány). *Társadalmi szervezetek* mint az értelmi világok támasztékai. *Ideológia* (a hatalmi érdekekkel ötvözött valóság-meghatározás).
- 5) *Munka és alkotás.* Emberi és állati *munka*. Az emberi munka mint a *céltételező* eszközhasználat magas foka. Az *önkifejezésre* alkalmas és az elidegenítő munka. *Szaktudás*

és szakosodás. A termelt *javak* elosztása. *Gazdaság, vállalkozás. Erkölc és jogrend.*

- 6) *Életmód, életminőség, értékrend.* Az élet hogyanja, milyensége, miértje. Életmód és társadalmi-gazdasági helyzet. Életmód és értékrend. Munka- és *szabadidő*. A tevékenység-szerkezet. Életmód, kultúra, népszokás. Értékválság, értékhiány.
- 7) *Kultúra, művelődés, művészet.* A kultúra mint a *létezéshez* szükséges állapot, mint *nyelv* és nyelvek, mint az emberi életet *biztonságossá* és tartóssá tevő, az embert az emberhez és a természethez kapcsolódó *jelrendszer*, mint a társadalmi viszonylat *szabályozó eszköz* mint a világ és önmaga modellje. Hagyományos népi autonóm (magas) és heteronóm (szórakoztató, alkalmazott) kultúra. A kultúra mint *művelés* és *művelődés*. A művelődés mint öngyógyítás. A művelt ember mint saját magával, embertársaival, a természettel és a végtelennel *harmóniában* lévő ember. A *művészet* mint érzékletesen megjelenő pozitív utópia. A *tömegkultúra* mint zárt ideológiájú másik világ.
- 8) *Közélet, politika.* A magánéleteket összehangoló, a korporativizmus szintjén megmaradó *közélet*. A politika mint a *hatalom* megszerzésére és megtartására irányuló gyakorlat.
- A hatalom mint a tényleges döntések birtoklása. Az *uralom* és összetevői a bürokratikus, a technokratikus, a tudományos és a demokratikus ész szakszerűsége. A *demokrácia* mint érdekképviselő és mint érdekérvényesítő törekvés, mint a másként gondolkodók szabadsága.
- 9) *Értelmiségi lét.* Szakemberek és értelmiségiek. Az értelmiségi mint *átfogó képpel* rendelkező, mint *kultúráközvetítő*, mint *legitimátor*.

E) Az ember és a világmindenség (Az ember a kozmoszban)

- 1) *A világra nyitott lény.* A világrendbe *beilleszkedő* (mikrokozmosz), és a világból kivetett *autonóm* ember. Az ember *nyitottsága*: az állat külvilága és az ember világa. A „Mire való?” és a „Mi?” mint az ember és az állat „nézőpontjának” különbsége. Minden tevékenység: ember és világ köl-

csönhatása. *Természetes és mesterséges világ.* A kultúráját is túlszárnyaló ember. A *végtelenre nyitott ember.*

2) *Megismerés, tudás, megértés.* A megismerést is megelőző cselekvés-képesség. A *mindennapi tudás* (a rutinvalóság) mint sötét háttér előtti világosság. A világ mint *Valóságok* sokasága és a ráfigyelés átállítása. A *társadalmi tudás*, a tudás megosztása. A tudás *érvényessége.* Az *előítélet* mint a megértés feltétele. A *megértés* mint részesedés a közös értelemben, és mint a szöveg önmagunkra való alkalmazása. Az *értelmezés* mint a megértés része. A *tapasztalat* mint a tudás feltétele. A tapasztalatlanság mint a tapasztalat feltétele.

3) *A nyelv.* Az itt és most szándékain túlmutató *jelek* és jelrendszerek. A *tipizáló* és *elszemélytelenítő* nyelv. Az értelmes egészre *integráló* nyelv. A művészeti, tudományos és vallási szimbólumrendszerek és összekötésük a mindennapok világával. A *nyelvi tagolódás.* Nyelv és kultúra: a kultúrák mint nyelvek.

A véges és mulandó fölé emelő nyelv. A mindennapi tapasztalat dogmatizmusa és a *reflektált gondolkodás.* A *képzelet* teremtképessége.

4) *Ember és természet.* A *kozmosz* és a *természet.* (A természet mint értelmes egész.) Az ember mint kizsákmányoló és mint megbízott. Birtoklás, alakítás, szabályozás, együttélés, gondoskodó irányítás, felelős felhasználás. A természet jogai: bioetika, technoetika, környezeti etika.

5) *Szabadság, választás, döntés.* A *meghatározottság* mértéke: genetikai program, természeti és társadalmi környezet, viselkedés-minták.

Egyetlen emberi faj és *plaszticitása.* A valamitől és a valamiért való *szabadság:* a negatív szabadság és önmagunk birtoklásának viszonylagossága. A meghatározottság és szabadság dialektikája: viszonylagos elkülönülés, viszonylagos hatalom. Túllépés a létezőkön, önmagunk vállalása, transzcendentális szabadság, a választás szabadsága. Egyéni és egyén feletti, feltétlen és föltételes szabadság. Egyéni szabadság és közösség iránti elkötelezettség. Alapvető *döntés* és aktuális *választások.* Az *eldologiasodás* mint az objektivizáció túlterjesztése, (amikor az ember el-

felejt, hogy a világ társszerzője). Elidegenedett világ, mint hamis tudat.

- 6) *Biztonság és bizalom*. A bizalom mint bemelegítés az ismeretlenbe. Kapcsolat a ki nem ismerhető, rejtett dimenzióval rendelkező személlyel. Óvatosság, kételkedés, ellenőrzés, bizalmatlanság, szorongás. A kielégíthetetlen biztonság-igény és az eredendő bizalom ütközése. Bizonyosság, elbizakodottság, rendelkezés, uralkodás. Bizalom és információ (gazdálkodás az információval). *Remény* és önáltatás. *Optimizmus* és *pesszimizmus*. Felhőtlen és felelőtlen optimizmus, érzékenység a veszélyeztetettségre. Végsőség és remény.
- 7) *Világkép, világnézet, értékrend*. Kép a természetről, *modell* a világról. A *vallás* és a tudomány világképe. A világnézet mint választás a kínált világképek közül, mint az egyéni hit és a világ dialógusa. *Tudomány* és világnézet, *filozófia* és világnézet. A világnézet befejezetlensége. Az *érték* mint a tudatos pozitív megerősítés tárgya és mint a felismert jó. Az *értékrend* mint belső szabályozórendszer. Az értékrend mint életfilozófia, életvitel, viselkedés és ideologizálás. Cél- és eszközértékek.
- 8) *Az ember mint szintézis*. Végsőség és végtelenség, szabad és meghatározott, természeti és szellemi, magányos és társas, hiánylény és beteljesedésre törekvő lény, biztonságot kereső és kockáztató, történeti és maradandó.
- „Az ember nem egyéb, mint” — és „az ember egyéb, mint” — típusú ember-meghatározások.

F) *Az ember és a végtelen* (Átlépés másik világokba)

- 1) *A vágyak*. Az ember mint befejezetlen, mint hiánylény. Elégedettség és *nyugtalan*ság. Reális elképzelések és *illúziók*. Vágyakozás, álmodozás, fantáziálás. Az éltető lehetetlen és elérhetetlen.
- 2) *A rend*. Káosz és kozmosz. A rend igénye. Formális és lényegi rend. A szülő világépítő és védelmező szerepe. A valóság rendjébe vetett *ősbizalom*.
- 3) *Öröm, játék, ünnep*. *Öröm és boldogság*. Csúcstények. Öröm, és *gyönyör*. A kikapcsoló és bekapcsoló *játék*. Játék és alkotás. A komoly világ múltja és a játék megálló ideje.

Az *ünnp* szent ideje. Ünnp és közösség. Ünnepi szemlélődés és ünnepi cselekvés.

- 4) A *humor*. A *komikum* mint a szellemi és az érzékelhető világ alapvető eltéréseinek érzékeltetése. Komédia, tragikomédia, groteszk, irónia, nevetés és együttérzés, nevetés és távolságtartás. Nevetés és kinevetés, öngúny és kigúnyolás. A nevetés mint a szükségszerűség és a meghatározottság relativizálása. Humor, derű és bölcsesség.
- 5) A *szépség*. A természeti, a művészeti és a viselkedésbeli szépség. Szépség és *harmónia*. Szépség és igazság. Szépség és *katarzis*.
- 6) A *szeretet*. A szeretet mint *helyeslés*, jóváhagyás. A szeretet mint *elfogadás*. Az adni és a kapni akaró szeretet (erősz és agape). *Résztét* és *együttörülés*. Az érzéket, az etikait és a szellemi összekapcsoló szeretet. A szeretet mint *önzetlen* önbeteljesítés.
- 7) A *remény*. *Életösztön* és *gyermeki remény*. A remény mint a *halál* tagadása a hétköznapi életben. Válaszok a végeségre (aktivitásba menekülés, érték létrehozása, apátia, az utódok és közösség fennmaradása, az utókor hálája, intellektuális feldolgozás, sztoikus rezignáció, örökélet reménye, szeretet).
- 8) A *transzcendencia*. Az önmaga fölé emelkedő ember mint transzcendens lény. A transzcendencia mint a *másik* és mint a *meghaladotthoz is hozzátartozó* lét tartomány. A transzcendencia mint *tudatunkon túllévő*, mint *intuáció* és *absztrakció*, mint a létezők *többéválása*, mint az emberi megismerés és akarás *átfogó horizontra* való irányulása, mint *szent* és *titok*, mint *Isten*.

A transzcendencia mint a végesség átlépése közben megérezett *végtelenség*. *Hit és istenhit*. *Hit és vallás*. A homo religiosus és a szekularizált ember.

Milyen módszerrel?

Alapozó vagy *összegző* tárgyként képzelem el az embertant. Egyik esetben *bevezet* az embertudományokba, a másik esetben lehetőséget adhat arra, hogy a hallgató egyrészt *alkalmazhassa* mindazt, amit az előző években tanul az embertu-

dományokból, másrészt arra, hogy *szintézist* alkosson. Egyik esetben sem bölcséleti előadássorozat, hanem egy több embertudományban is jártas bölcs vezette (animália) *beszélgetés* lehetne a legalkalmasabb megvalósítása ennek a tárgynak. Ideális esetben *kiscsoportos* beszélgetés, de elképzelhető nagycsoportos változata is (amelyben persze valamivel kisebb lesz az egy főre jutó aktivitás). A beszélgetések *kiindulópontja* egy *probléma*, amely megjelenhet bevezető *elmélkedés*, *személyes élmény* (életprobléma, művészi élmény, átélt konfliktus, vitatott kérdés), *közös élmény* (körkérdés, művészi alkotás, dramatikus játék, olvasótáborokban honos „hökentés”), *feltárt tényanyag* (a témakörbe vágó tények, adatok, „kipreparált valóságdarabok”, kutatási eredmények, a hallgató kutatásai). (Szokásokat, eseteket, véleményeket, konfliktusokat és döntéshelyzeteket gyűjthetnek saját körükből, a városban és a környező falvakban, a gyakorlóiskolában stb.) A cél: a hallgatóság problémáiból és élményeiből kiindulni, hogy a stúdium mint öngyógyítás hatékony lehessen. A bevezetőben elhangzó kérdések, tények és élmények adják a beszélgetés alapját.

A különböző értelmezések és nézetek képviselői idézetek formájában, a hallgatók által képviselve, illetve mint ajánlott olvasmányok jelennek meg. Mint az ördög ügyvédje egy-egy erre felkészülő hallgató képviselhetné egy-egy tudományág vagy kutatási terület, illetve egy-egy világkép és világnézet szempontjait. Az előadást pótló beszélgetésben minél többféle válaszkísérlet hangzana el, köztük a hallgatók és a beszélgetést vezető tanár saját elképzelései is, s a hallgatóknak módjukban lenne a le nem zárt beszélgetést egymás között folytatni, hozzáolvasni.

A stúdium *gondolatmenetének* megszerkesztése is lehet közös munka. Az általam leírt csak egyik lehetséges variáció, a sorrend, a tagolás ettől akár lényegesen eltérő is lehet. Fel-fűződhetnek a témák például az érett személyiség tulajdonságaira, de hozzá lehet igazítani a hallgatókat leginkább izgató kérdésekhez is. Ez esetben a közös munka egy *problématár* összeállításával kezdődne, (amelyikben például ilyen kérdések szerepelhetnek: hazugság-e jobbik énünk? Lehetek-e büszke szerénységemre? Mennyire szerethetem önma-

gam? Miben közös a közösség? Meddig tarthat a hűség? Fér-fias-e az agresszió? Lehetnek-e egyenlők az egyediek? Honnan hová haladunk? Jól-lét-e a jólét? Mihez képest érték az érték? Tagadás-e a pesszimizmus? Káros-e a szenvedély? Lehetnek-e szerepeimben személyes? Szabadon választhatjuk-e korlátainkat? Ki kell-e irtani előítéleteinket? Mi fér bele a harmóniába? Van-e értelme a szenvedésnek? Erkölcstelen-e a hatalom? És természetesen ezek konkrétabb és személyesebb, elvontabb és tudományosabb megfogalmazásai.)

Ezután következhet a problémátár a tárgy, valamint a koncepciójának és „tartalomjegyzékének” szembesítése, majd kialakul a program, amelyben akár olyan kérdések is szerepelhetnek, amelyek ebben a tervezetben nem.

A beszélgetéseket, természetesen meg-megszakíthatja egy-egy más típusú együttlét (egy-egy részletkérdést megvilágító előadás, interjú és beszélgetés, egy-egy embertani kérdés szakértőjével, megszemélyesített „embertanászok” ke-rekasztal-beszélgetése és egyéb dramatikus formák. Többféle változata elképzelhető tehát a beszélgetésnek, amely semmi-képpen sem tudományos értekezés, a moralizálás, az igehir-detés, a lelkezés). Ez persze korántsem zárja ki a személyes, az erkölcsi álláspontot képviselő, a világnézeti meggyőződést érzékeltető megnyilatkozásokat.

Milyen taneszközökkel?

A fő taneszköz a *könyvtár* legyen. Összeállítható *szöveggyűjtemény* a nehezebben elérhető forrásokból. Valószínűleg szükséges lesz egy-két antropológiai alapkönyv *lefordítása*. Érdemes lenne összegyűjteni és rögzíteni a kérdéseket, a megvitatott eseteket, az illusztrációul szolgáló tényanyagot, s ebből *segédkönyvet* készíteni.

Fontos eszközei lehetnek a stúdiumnak, a vitaindítóban alkalmazható *hangfelvételek*, rövidebb *dokumentumfilmek*, (amelyeket a hallgatók készítenék). Fel lehetne használni a *poszterelőadásokat*, a különböző véleményeket kifejező „tace-paókat”.

Milyen követelményekkel?

A követelményszint megállapítása sokban függ attól, hogy bevezető vagy összegző (vagy esetleg végigvonuló) tárgy lesz-e az embertan. A legfőbb követelmény a valamiféle *emberkép kialakítása*, amely természetesen személyes, de *reflektált*, tehát *kifejthető* és *megvédhető* is. Tudnia kell a hallgatónak — legalábbis alapfokon — a különböző embertudományok megállapításait *integrálni*, az egyes megközelítéseket másféle megközelítések (elsősorban a filozófiai antropológia) segítségével *értelmezni*, *kritizálni*, *kiegészíteni*. Tudni kell (ezt inkább akkor, ha a stúdium összegező jellegű, az embertant *gyerekenyelvre* fordítani, legalábbis alapfokon.

A kártyák felfedése

Most árulom csak el, hogy ez az írás a tanítóképző főiskolákra ajánlott embertan ismertetése. Két évvel ezelőtt írtam, Zsolnai József, Kocsis Mihály és Deme Tamás felkérésére. Azóta megvalósult ez a tantárgy előbb a jászberényi, majd a sárospataki és a szentesi főiskolán, kipróbálásra került a 12 osztályos Kodály kórusiskola 8. és 9. osztályaiban. Az első lépéseket megtettük, úgy tűnik az elképzelés működőképes. Most következne az alaposabb kidolgozás, a különböző korosztályokra (első elemitől!) alkalmazása, az embertan tanítására vállalkozók „bevezetése”, belőlük műhely létrehozása. Az ötleten és az első lépéseken kívül magam még az „Íme, az ember” c. könyv megírásával járultam hozzá az „emberszelídítéshez”. 1990. decemberétől az *Országos Közoktatási Intézet Pedagógusképzési Központja* munkatársaként továbbképző tanfolyamot és pedagógiai műhelyt „animálok” 30-40, az embertan valamelyik változatát kipróbálni vagy bevezetni óhajtó „értékközvetítő” (pedagógus, lelkész, népművelő, művész) számára. Akad köztük, aki elemiben, aki napköziben, aki hittan helyett vagy annak keretében, aki főiskolán, aki erkölcstannal, önismerettel vagy társadalomismerettel ötvözve képzei el az embertant.

Szívesen látok mindenkit útitársnak, szívesen átadom a zászlót alkalmasabb pedagógusnak, folytassuk tovább együtt!

1991

„Értéksemlegesség” vagy értékekben gazdag iskola?

Úgy gondolom, hogy az „Erkölcstan vagy értéksemlegesség az iskolában” c. írás (Pedagógiai Szemle, 1991. 11. sz.) liberális beállítódású szerzője miközben értékekben gazdag iskolát akar, kiebrudalja az iskolából az erkölcsant, a vallásismeretet az az „értéksemlegesség” jegyében, ami így, egybeírva és -értve, ugyebár fából vaskarika. Az érték ugyanis nem tűri a semlegességet, annak ellenére, hogy — Vasadi Péter szerint — „elnyúlhatetlen, jó egészen és állandó”, annak ellenére, hogy az érték „nem izzad, nem agitál, nem akar megoldani mindenáron semmit”, ugyanis az érték „szelíd, de követel”. Tudom, lehet az értékről másképpen is gondolkodni, s szociológusként én is másféle értelemben használok, ám a mi iskolánkban ez megengedhető, a mi iskolánkban ugyanis sem Nagy Péter Tibort, sem engem nem fognak kicsúfolni, mert ő úgy, én meg így használok az értéket. Én az iskolát ugyanis egy olyan helynek képzelem, ahol nem kell magunkat semlegesnek maszkírozni az érték előtt, kinyilváníthatjuk nyugodtan véleményünket, értékrendünket, világnézetünket, mert ezt a mi iskolánkban nemcsak hogy tolerálják, hanem értékelik is, mert ez *gazdagítja* az intézmény értéktárát. Megengedem, hogy az én iskolaképem meglehetősen optimista, Nagy Péter Tiboré viszont meglehetősen pesszimista. Úgy vélem, ő a nagyobbik rosszat akarja elkerülni, én viszont megpróbálom a nagyobbik jót megcélozni. Én nem akarom kiszűrni a konfliktusokat az iskolából, mert úgy gondolom, ahol az *értékes másságokra* rácsodálkoznak, ahol az értékes másságok egymást felfedezik és egymással *dialogusba* kezdenek, ott — akár egy erkölcsant- vagy vallásismeret-órán — másképpen oldódnak meg a konfliktusok, mint az egyenértékre kötelező vagy az „értéksemleges” (de csúnya szó, többet nem írom le) iskolában.

Nagy Péter Tibor írásának „A vallástörténet és az erkölcstan oktatása az iskolában” c. fejezetével és a befejező részével kapcsolatban van elsősorban mondandóm, de előbb mégis hadd tegyek néhány megjegyzést a fakultatív hitoktatással kapcsolatban. Nem egészen világos számomra, hogy általában a fakultatív hittannal, vagy csak az órák közé „beépített” fakultatív hittannal van gondja a szerzőnek. Leszögezem, hogy a *hitre nevelés* hiteles helyeinek a gyülekezetet, a családot, a vallási kisközösséget (bázisközösséget), a lelkigyakorlatot és a hasonló alkalmakat tartom. Nagy Péter Tibor csak a „templomot” említi. Az eddigi hagyományok és bizonyos gyakorlati indokok azonban az iskolát továbbra is a hittan egyik helyszínévé vagy akár hiteles helyévé tehetik. A hittan — mert a hit is az — valami *többlet*, ezt azonban nem hinném, hogy csupán megoszthatja a diákközösségeket, hanem gazdagíthatja is. Irigykedhet is, de örülhet is azért a diák, hogy társa valami többletben részesül, légyen ez hittan, bábozás, angol nyelv vagy karate. El tudok képzelni persze rossz választási helyzetet is. Ilyen lenne az, ha a vallásos gyerekek mehetné hittanra, a nem vallásos pedig vallástörténetre, vallásismeretre, embertanra, önismeretre vagy erkölcstanra (akárcsak a „polgári” vagy „laikus” etikára). Ez utóbbiak ugyanis szerintem minden tanulónak járnak. Jó néhány lelkésszel beszélgettem erről, s jelentős részük kifejezetten örülne annak, ha hittanosaik jó minőségű embertant, vallásismeretet, alapvető etikát hallgatnának, mert így még több többletet adhatnának a hittan, a hitre nevelés keretében. Fel nem tudom fogni, hogy egy Európához felzárkózó, a szabadságot komolyan vevő iskolában a többféle vallás és többféle világnézet bármiféle számontartásának komolyabb negatív következményei lennének, sőt, azt is el tudom képzelni, hogy ezek a „számontartások” értékek invertárjai lennének. Hallatlan nagy értéknek tartom az ökumenikus iskolák ökumenikus hittanját, miként az állami iskolák senkit sem sértő és mindenkit gazdagító vallásismeretét és erkölcstanát, és nem értem, hogy mitől is félti Nagy Péter Tibor „az iskolán kívül szerveződő vallásos, részben ökumenikus csoportokat, amelyeket nem tudott megrontani a nagy egyházakra jellemző hierarchikusság”, akik „nem pusztán hirdet-

ték Krisztus ígéit, nem pusztán olvasták Mózes könyveit, hanem való világunk valós problémáira a kábítószertől a kisebbségek elleni gyűlöletig és szegregációig, az identitás-válságig válaszokat kerestek és találtak”. Meghökkenően torz (mert nem ismeretre, hanem előítéletre épül) ez az egyházkép, a nagy egyházak és a „csoportok” (vajh, kikre, mikre gondolt a szerző?), illetően (ördöggként és angyalként való) szembenállítása. Másfelől frappáns bizonyítéka annak, hogy mennyire hiányzik az a bizonyos vallásismeret iskoláinkból. Ezzel azonban már a fő témánál vagyunk.

Megismétlem, a vallásismeret (vagy -történet) és az erkölcsant nem a fakultatív hittan alternatívájaként képzelem el, hanem mindenki számára felkínálnak. Ami a *vallástörténetet* illeti, én is el tudom képzelni történelem vagy társadalomismeret keretében, ám az utóbbi esetében ott vagyunk, ahol a part szakad, hiszen a társadalomismeret is „Viszonyban” van értékekkel, értékrendekkel. Ezzel egyenrangú jó megoldásként el tudom képzelni egy önálló *vallásismeret* tárgyát is, körülbelül úgy, ahogy ezt Gáspár Csaba László két pedagógusképző főiskola (Jászberény, Sárospatak) számára kigondolta, s már tanította is (olvasható az Iskolakultúra 1991. 7—8. számában), de tudok másféle ígéretes elképzelésekről is.

Lehet, hogy a „laikus erkölcsant” valóban fából vaskarika, de jelző nélkül már elképzelhető egy „legkisebb közös többszörös”: egy „konszenzus-etika”, egy „alapvető etika” formájában, ahogy ezt az 1991. évi békéscsabai morálpedagógiai konferencián résztvevő másfélszáz pedagógus döntő többsége gondolta, miután ebben a résztvevő lelkészek is támogatták őket. Más, hasonló tárgyú konferenciákon is hasonló álláspont alakult ki. Tudom, ilyen kérdésekben nem a többség dönt, hanem az érvek. Mint az országot járó szociológus azt is tudom, hogy az erkölcsantra szavazó pedagógusok egy része úgy érzi, jobb, ha elébe megy annak, amit előbb-utóbb rájuk kényszerít az új kurzus. Az igennel szavazóknak nagyobb része úgy gondolkodik, hogy hátha egy erkölcsant segít az „értékvákuumon”, a „züllés megállításában”, az „eszményhiányon”. Miben látják a közös nevezőt? Olyan „közös értékrendekben”, mint a tízparancsolat és olyan erényekben,

mint a keménység, a puritánság, a küldetés, a takarékoság, az áldozathozatal (Adorján József) az *emberi jogok* nyilatkozatában (Próhle Károly), a *közjóban* és olyan erényekben, mint a békességkeresés, a tolerancia, az aszkézis, a környezettel való harmónia, az áldozatvállalás, a szolidaritás, a személyes emberi méltóság (Orosz László), olyan értékekben és erényekben, mint a becsületesség, a kötelességtudat, a felelősség, a szolidaritás, az erős akarat, a testi-lelki tisztaság, a jókedély, a természetszeretet, a segítőkészség, az önismeret és önnevelés (Zsolnai József). Ezek nem előírandó értékek és erények, hanem a *beszélgetés* tárgyai. Az alaptanterv „Ember- és társadalomtudományok” szakbizottságának igencsak különböző világnézetű, értékrendű és mentalitású tagjai a következő értékekben „jöttek közös nevezőre”: egység, szabadság, tudás, erkölcs, szeretet, élet, munka és szépség. Máris hallom az ellenérvet; éppen ez a sokféle közös nevező jelzi azt a „megegyezés” lehetetlenségét. Én viszont azt gondolom, hogy ez a sokféleképpen létrejövő egység ad lehetőséget arra, hogy — egy pluralista iskolarendszerben gondolkozva — a különböző iskolákban *különböző megegyezések* alapján lehet az erkölcsről gondolkodni, beszélgetni. Már akkor is érdemes bevezetni az erkölcsant, ha az iskolában csak a *kérdésekig* jutnak el, s a tanulók komoly muníciót kapnak ahhoz, hogy maguk (persze szüleik, közösségeik segítségével) válaszolják meg a kérdéseket, én azonban ennél tovább mennék. Már maga a tárgyalt kérdés fontosságának elismerése is messzebb vezethet. Támaszkodni lehet a beszélgetésben résztvevő diákok *hasonló élményeire*, nem beszélve arról az *együttes élményről*, amely az ilyen beszélgetések keretében alakul ki. Az esetenként többféle megoldás persze meg is oszthatja, de az értékes másságok egységének élményével gazdagíthatja is a tanulói közösséget.

Sokféle jó megoldás mellett a magam részéről az erkölcsant az *embertan* részeként képzelem el, akár mint annak egyik állandó nézőpontja, dimenziója, akár annak egyik fejezeteként. Ennek a megoldásnak több előnye van. Egyrészt kevésbé válhat az erkölcsant *moralizálgatássá*, másrészt a filozófiai antropológiából, biológiából, pszichológiából, szociológiából, politológiából stb. összegyűrt embertan (erről rész-

letesen írok az Iskolakultúra 1—2. számában megjelent „Lehetne például; embertan” c. cikkemben) jóval szélesebb alap, mint az etika. A felelősség, a lelkiismeret, az erény, a moralitás levezethető az emberből. Természetesen az embertan sem matematika (bár, ha a káoszra vagy a fraktálokra gondolok, ez a tárgy sem tűnik langyosan semlegesnek), valamennyi általam javasolt megoldásnak is megvannak a maguk hátulütői, de remélem, hogy nem a kisebbik rosszat, hanem a nagyobb jót célozzák meg. Az embertant tanuló diák jól fogja érteni, hogy az emberben megszólaló és többféleképpen magyarázható *belső hanggal* szemben *erkölcsök* kínálnak választékot, valamint azt is, hogy „erkölcsi bizonyítványt” nem az iskola ad neki, hanem az, aki, ami előtt ő felelősséget érez.

A Nagy Péter Tibor által javasolt megoldás, hogy az emberiség kultúrájának megjelenítése az, amit tanítványaink erkölcsi fejlődéséért tehetünk, egyfelől nem vitatható, másfelől olyan általánosság, ami nemigen ültethető át a gyakorlatba. Nem is beszélve arról, hogy a kultúra történetében mekkora szerepe van a homo religiosusnak és a felelősségtudattal (lásd: fél, felel, felelő, felelős, felelősség) rendelkező embernek. Ami pedig a Hamletet vagy a Bűn és bűnhődést illeti, egyfelől egyetértek, hogy nem szabad annyira lebecsülni a magyar középiskolás ifjúságot — hozzáteszem; Lázár Ervin, Verne Gyula, Jókai Mór, Szabó Magda és mások esetében az általános iskolás gyerekeket —, hogy nem éli át, nem fogja föl az e művek által felvetett erkölcsi dilemmákat. Olyannyira felfogják, hogy majd a Hamletről beszélgetve előbb kitálálják, majd követelik az embertant vagy az erkölcsant, amelyeknek ezután már nem kell az irodalom trójai falovában becsempésződni az iskolába. Ami a lényeg: hátulütőkkel mindig rendelkező, de sokféle jó megoldást tudok elképzelni vallásismeret, erkölcsant és embertan tekintetében egy olyan iskolában, ahol a másság érték, ahol a kisebbség kincs, mert ritkaság, ahol nem kell semlegesnek lenni ahhoz, hogy valaki toleráns lehessen.

Vallási nevelés, erkölcsi nevelés

(problémavázlat)

Joggal vetődhet fel az emberben az a kérdés, hogy hogyan kerül egymás mellé ez a két *nevelés*. Érezhetjük ezt az összekapcsolódást szervesnek, akár *abban az esetben*, ha a vallás-erkölcsre gondolunk, és akkor is, ha ezt a két *gyógyírt* ajánlják egyesek — akár együtt, akár külön-külön — az értékhiányban, tudati válságban stb. szenvedő ifjúságunk gyógyítására. Érezhetjük az összekapcsolást esetlegesnek is. Még akkor is, ha a *világnézeti* nevelést (segítség a világnép kiválasztásához, egyéni változatának kialakításához) tekintjük a főléjük rendelt fogalomnak. Ebből ugyanis — ha szűken értelmezzük is a fogalmat — olyan diszciplínák hiányoznak, mint a filozófiai, az antropológiai, a szociológiai, tágabban értelmezve pedig a lelki egészségre nevelés (amely nem megy pszichológia nélkül), az ökológiai, az esztétikai nevelés. Lehet úgy is értelmezni a vallási és az erkölcsi nevelést így együtt, mint az embernek az abszolút értékek vagy a transzcendens, illetve pneumatikus dimenzió irányítását. El kellene dönten, hogy:

- 1) mit is értsünk vallási nevelésen és erkölcsi nevelésen,
- 2) melyik lehet és legyen az a nagyobb rendszer, amelyben ez a két kategória együtt beletartozik,
- 3) hogy az iskolai nevelésen kívül még milyen nevelési helyzetekben és intézményekben folyó erkölcsi és vallási nevelés legyen tárgya vizsgálódásunknak.

Egy átfogó pedagógiai tanulmányban természetesen minden fontos résztema esetén fel kellene tenni a következő kérdéseket: a) ki a címzett? ki a feladó (a közvetítő)? b) mi a cél? c) mi a tematika? d) milyen alternatívák léteznek? e) mi a „hordozó-hullámhossz” (embertan, filozófia, irodalom stb.), f) minek modulációja lehet az erkölcsi és vallási nevelés? g) milyen feltételek mellett lehet, érdemes, kell erről tárgyalni? h)

milyen korlátokba (jogi, erkölcsi, politikai, személyi) ütközhetünk? i) eleve milyen ellentmondásokkal terhes a próbálkozás? Ez a problémavázlat nem térhet ki minden esetben minden szempontra.

A problémavázlat kidolgozásakor jól használhattam Aszalós János, Kőművesné Bernolák Éva, Szabó Pál Tivadar, Turcsik György, Unger Zsuzsa írásom első változatához fűzött megjegyzéseit és Nagy Péter Tibornak az Új Pedagógiai Szemlében megjelent írásait.

Világnézeti nevelés

1. Világnézeti semlegesség?

Az *értéksemleges* vagy *világnézetileg* semleges iskolát hirdetők vagy ellenzik, vagy erőteljesen korlátozzák a világnézeti nevelést. A világnézetileg semleges iskola abban az értelemben létezik, hogy a) nem akar *privilegizált helyzetet* egyetlen világnézetnek sem, b) *ars poeticájában*, szellemiségében, *ethoszában* nem szerepel kiemelten egyik vagy másik világnézet, vagyis *írányultság nélküli*. Teljesen semleges iskola azonban nemigen létezhet, ugyanis az ember nem „világnézet-semleges” lény, hiszen lételeme a világhoz való *értelmező viszonyulás* (a világ valamilyen nézete). Ha ez így van, Martin Buberrel együtt mondhatjuk, hogy nincs világnézetmentes vagy -semleges szocializálás, nevelés sem. A plurális társadalom azonban iskolái, amelyek nem kötelezték el magukat egyfajta világnézet mellett, a különböző világnézeteknek mint békésen egymás mellett élő értékes másságoknak foglaltatai lehetnek. Az iskola szellemisége, *ethosza* azonban nem lehet teljesen semleges, valamiképpen viszonyul az iskolában (és társadalmi környezetében) előforduló világnézetekhez. Ha azonban egyikhez vagy másikhoz közelebb is áll, ez sem jelentheti azt, hogy a centrumtól távolabb álló világnézetek tanár vagy diák képviselői ne lehetnének egyenlő jogú szereplői az iskola életének. Ez a viszonyulás tehát csak a dialógus, a partneri viszony jegyében történhet. Az a tézis, hogy a világnézeti nevelés nem feladata az iskolának, az ember lényegével érvelve elvethető. A csak áttételeken keresz-

tül, az iskola által közvetített kultúra egészen keresztül történő világnézeti nevelés ellen azt lehet felhozni, hogy a Hamlet, a keresztes háborúk, a freudi személyiségmodell, az evolúció, a fraktálok, a kozmológia vagy a mikrofizika világnézeti szempontból legalább annyira kényes kérdések, mint a teremtés, a teodicia, a lelkiismeret, a bűn vagy az Abszolútum, ugyanis a kultúráról nem vakarható le a világgép, a világ befogadása pedig mindig nézete is egyben. Az az elgondolás is nehezen védhető, hogy a semleges világnézeti nevelés csak az eszmék (filozófia, vallás) történetének tanításával oldható meg, hiszen, jól tudjuk, ugyanaz a történet (és történelem) többféleképpen mesélhető el.

2. Mit jelent a világnézeti nevelés?

Az egyetlen világnézettel el nem kötelezett, a különböző világnézetek felé „nyitott”, a másság iránt türelmes iskolákban a világnézeti nevelés a *személyes világnézet* kialakításának segítése. A világnézet pedig a *műveltség* szinonímája abban az értelemben, hogy művelt az az ember, aki viszonyban van, aki reflektál önmagára, a társakra, a társadalomra, a természetre és a szellemi szférára. Ezen *viszonylatok* egyéni rendszere a világnézet.

3. Hogyan valósítható meg?

Sokan úgy látják, sehogyan sem, azzal érvelve, hogy a társadalom kisebbségei (s néha úgy tűnik, manapság alig akad valaki, aki ne érezné magát valamiféle kisebbségben) támadást érezné benne. Mások, ismét sokan, a sokféle buktató ellenére is el tudják képzelni, például:

- a) A *különböző tantárgyak* keretében megjelenő valóságterületek különböző világnézetű interpretációinak jelzésével.
- b) *Filozófiaoktatással* (még inkább filozofálással, vagyis filozófiai neveléssel). Kérdés, mit tanítsunk filozófia címen: ismeretelméletet, metafizikát, ontológiát, filozófiai antropológiát, társadalomfilozófiát, teológiát? Vagy mutassuk meg, hogy milyen választ adnak különböző „életkérdésekre” a különböző filozófiai iskolák?
- c) Az iskola lehetőséget adhat arra, hogy a tanulók *különböző eszmerendszerek* közül választhassanak.

- d) *Dialógus* keretében mód nyílik különböző világképek, eszmerendszerek *szembesítésére* (akár képviselőiken keresztül).
- e) *Vallásismeret* keretében.
- f) *Etika* keretében.

Vallási nevelés

1. Mi mindent jelenthet a vallási nevelés?

Még az iskola falai között maradva is több mindenre (szűkebb értelemben vett nevelésre és különböző hatásokra) gondolhatunk, például:

- a) *vallásos szellemű iskola* nevelési rendszere,
- b) „normál” iskolában működő *vallásos tanárok* közvetlen vagy áttételes vallási nevelése,
- c) ugyanitt: a *vallásos diákok* hatása a többiekre,
- d) kötelező (vallásos intézményben) vagy választható (a többiekben) *hittan*,
- e) választható vagy kötelező *vallásismeret, Biblia-ismeret* nevelő hatása,
- f) *más tantárgyakon* (irodalom, művészet, történelem stb.) keresztül történő vallási nevelés.

2. Mi történik az iskolán kívül?

Természetesen számítani lehet arra, hogy „begyűrűzik” az iskolán kívüli vallásos vagy vallási nevelés, elsősorban a diákok személyén keresztül. Ez esetben elsősorban a következő *nevelési tényezőkre* gondolhatunk:

- a) család,
- b) egyházközség, vallási gyülekezet,
- c) vallási kisközösség,
- d) vallási mozgalom, szervezet, egyesület (a cserkészettől a kulturális egyesületig, a plébániai színjátszó csoporttól a KDNP ifjúsági szervezetéig),
- e) egyházak és vallási közösségek pszichohigiénés tevékenysége,
- f) művészi alkotások (nem csak a vallásos tárgyúak),
- g) tömegkommunikáció.

A *formákat* illetően pedig a liturgiában való részvételtől a művészeti tevékenységig (énekkar, misztériumjáték), a táborozástól a lelkiprákorig, a segítő (karitás) tevékenységtől a politikai és közéleti tevékenységig. Mindez akár erőteljesen (pozitív és negatív irányban) befolyásolhatja az iskolai vallási nevelés eredményességét.

3. Kik a megszólítottak?

Nem könnyű megrajzolni azoknak a köreit, akikre kiterjed vagy akiket megcéloz csupán az iskolai vallási nevelés. Még a magukat vallásosnak tartók köré is rendkívül sokféle csoportot jelent. Ide tartoznak például:

- a) a csupán megkeresztelt vagy bejegyzett fiatalok, akik *nem vagy alig-alig gyakorolták* vallásosságukat,
- b) azok, akik alkalmasszerűen vagy rendszeresen *gyakorolják, de nemigen ismerik* vallásukat (illetve vallási tájékozottságuk messze elmarad egyéb ismereteik színvonalától),
- c) akik a *népi vallásossággal* jellemezhetők (elsősorban szokások gyakorlásával, hiedelmekkel),
- d) azok a *külsődleges* (extrinsic) vallásosak, akik számára a vallás elsősorban *eszköz* (az identitás erősítéséhez, presztízsük növeléséhez, különböző célok eléréséhez),
- e) azok a *belülről* (intrinsic) vallásosak, akik számára a vallás maga a cél, létük szerves dimenziója,
- f) a *fundamentalisták*,
- g) a *szekularizáltak* (akik számára a vallás a „civil religion” szerepét tölti be),
- h) a *nem vallásos istenhívók és istenkeresők*,
- i) a *frissen megtértek*,
- j) a *szülői kényszerrel beíratottak*,
- k) a *nem vallásos érdeklődők* (akik között lehetnek racionalisták, prakticisták, humanisták, agnosztikusok, nem teisták és ateisták, anyagelvűek és nem anyagelvűek).

Ebből is kiviláglik, hogy a témakör kulcsfogalma és problémája a *nyelv* lesz, vagyis a vallási nevelés mint nyelvi nevelés.

4. Milyen dimenziókban folyik?

Ha most az eliade-i értelemben vett homo religiosusról a ténylegesen vallásos emberre szűkítjük a kört, a vallási nevelés attól függően, hogy a *vallás melyik dimenzióját* (vagy dimenzióit) veszi figyelembe, eléggé eltérő jellegű lehet: a) *ideológiai* (hitépítő, hitvédő), b) *intellektuális* (teologizáló), c) *érzelmi*, d) *rituális*, e) *aszketikus-gyakorlatias-moralizáló*, f) *spirituális*, g) *kulturális*, h) *mozgalmi* stb.

Erkölcsei nevelés, etika

1. Milyen formában jelenhet meg?

Az iskola falain belül maradván is többféleképpen lehet jelen az erkölcsi nevelés:

- a) az iskola *ethosza*,
- b) tanárai (valamint természetesen diákjai) *ethosza*,
- c) az osztályfőnök közvetlen vagy közvetett erkölcsi nevelése,
- d) *etikai felhanggal* tanított tantárgyakon (pl. irodalom, történelem, önismeret, vallásismeret stb.) keresztül,
- e) olyan *szintetikus tárgyakon* keresztül, amelyekbe tudatosan be van építve az etika (filozófia, embertan, lelki egészség, humán ökológia stb.),
- f) *konszenzus etika*,
- g) választható *etikák*.

Az erkölcsi nevelés, de még az etika tantárgy sem hittanpótlék, mindenkinek jár alanyi jogon.

2. Tanítható-e az etika iskolában?

Mivel az egyes emberek életében egy plurális társadalomban egyfelől *különböző erkölcsök* különböző súllyal szerepelnek, még az erkölcsi nevelést igénylők körében is sokan úgy gondolják, az iskolai etikaoktatás megvalósíthatatlan, mert:

- a) Az erkölcsöt *nem lehet oktatni*, elegendő a példamutatás.

Ezen az alapon azonban nyelvtant vagy akár természettudományt sem kellene tanítani, mert elég lenne példát mutatni a szép beszéddel, a természettudományok alkalmazásával.

b) Azért nem lehet erkölcsöt oktatni iskolában, mondják sokan, mert *nincs erkölcs vallás nélkül*. A vallás nélküli etika modern találmány, s eddig nem volt olyan széles körre kiterjedő gyakorlat, amely eredményes lett volna. Ezzel a valóban súlyos érvvel szemben számos etika (mint Nyíri Tamás Alapvető etikája is) arra figyelmeztetnek, hogy az erkölcs az emberi természetből (amelynek szerves összetevője moralitása) gyökerezik. Az ember történetiségéből és szabadságából következően a legújabb korban létrejöhetnek nem vallási alapú erkölcsi rendszerek is, amelyek — mégha ezek valamiképpen kapcsolódnak is a vallásos etikákhoz — választási lehetőséget jelentenek a valláserkölcshöz képest.

c) Az állami és önkormányzati iskolákban mint irányultság nélküli (tehát ebben az értelemben világnézetileg semleges) intézményekben csak akkor bontakozik ki az egyes pedagógusok nevelőmunkájának sokszínűsége, az egyes tantárgyak körébe eső *erkölcsi kérdések értelmezési szabadsága*, ha nem hozunk létre egy olyan intézményrendszert, mely erkölcsi és világnézeti kérdéseket megítélni hivatott. Ezzel a felfogással szemben azzal lehet érvelni, hogy egyfelől kialakulhat egy laza, erőszak nélküli erkölcsi konszenzus egy-egy iskolában mint az intézmény ethosza, amelyet — természetesen többé-kevésbé különböző egyéni változatokban — a testület minden tagja képviselhet.

Másfelől miért akadályozná — mondjuk egy irodalom vagy biológia tanár — erkölcsi kérdéseket értelmező szabadságát az ugyanabban az iskolában tanított erkölccstan, amelynek egyik kiindulópontja éppen az lenne, hogy különböző erkölcsök és még különbözőbb erkölcsi felfogások vannak.

d) Elég lenne csak *áttételeken keresztül* közvetíteni az erkölcsi törvényeket, az erényeket, mondják mások, pl. az irodalmon, történelmen keresztül. Csakhogy ezek a tárgyak legalább annyira ki vannak téve világnézetileg nem semleges interpretációnak, mint az ember cselekedetei.

e) Hogy az iskola tárgyilagos és „semleges” maradjon, csak az *erkölcsi kérdések feltevéséig* szabad eljutni, s a ta-

nulóra bízni a választ és a választást, ehhez azonban megfelelő muníciót kell számukra biztosítani.

3. Milyen változatok képzelhetők el az etika oktatására?

Az erkölcsi nevelést az etika formájában is támogatók többféle módon képzelik el az erkölcsstan oktatását:

- a) *Keresztény etika* tanítása, mert ez tartozik hozzánk európaiakra, de anélkül, hogy állandóan a Bibliára vagy Istenre hivatkoznánk. (Emellett azonban eléggé nehéz érvelni, hiszen az elvilágiasodott és pluralizálódó Európában etikák jöttek létre, s mégha mindezek viszonyulnak is a keresztény etikához, vagy esetleg annak bomlástermékeként is foghatók fel, nagyon különböznek is az eredőtől.)
- b) *Etika-étlapról* választható erkölcsi rendszer. (Nehezen szervezhető meg, ha négy közül mindegyiket többen választanának, nehezen alakítható ki konszenzus valamelyik mellett, a választék megismerése pedig legalább fél évet vagy még több időt venne igénybe.)
- c) *Különböző etikák* tárgyilagos bemutatása. (Ezzel a módszerrel nehezen lehetne mozgásba hozni a tanulók erkölcsiségét, ethosát.)
- d) *Konszenzus-etika a praxis szintjén*. A tanuló-tanár közösség beszélgetés keretében megegyezik mindannyiuk számára elfogadható erényekben és értékekben, ezeket megpróbálják életükben megvalósítani, s megosztják egymással tapasztalataikat. (Úgy tűnik, inkább csak elemi szinten lehetne adekvát megoldás.)
- e) *Konszenzus etika elméleti szinten is*. Bár a mindenkiben meglevő moralitással szemben csak erkölcsök vannak, mégis lehetséges valamiféle konszenzus etika, ugyanis az ember egyetlen faj, a különböző erkölcsökben és etikákban eléggé sok a közös pont. Különböző világnézetű gondolkodók számolnak alapértékkel és az emberi jogok nyilatkozata, és egyéb dokumentumok is a konszenzus etika lehetőségére melletti érvek. Tanítható egy kiválasztott kész etika (pl. Nyíri Tamás Alapvető etikája) vagy kialakítható. Elképzelhető a c) és d) elképzelés kombinációja is. A konszenzus etika nem valamiféle „színtelen-szagtalan,” steril lekerекítés, hanem érzékelteti az eredőket, a közös neve-

zőre hozott másságokat, a konszenzus nehézségeit és tökéletlenségeit. Lehetőséget ad arra, hogy a tanulók és a tanárok eltérjenek a konszenzustól. A kisebb gyerekek számára azokat a kérdéseket célszerű feldolgozni, ahol legegységertelműbb a konszenzus. Számukra érzékletesen megjelenítve élehetővé kell tenni az erkölctant.

- f) Jó megoldásnak tűnik az etika *összefűrésztése* más ember-tudományokkal, pl. az önismerettel, szociológiával, filozófiával, ökológiával. Másik ígératesnek tűnő megoldás olyan *szintézis*, amelynek az etika szerves részét képezi. Gyakorlatiasabb változata a *különböző embertudományok által megvilágított „életproblémák”* sorozata, elméletibb változata egy szisztematikus *embertan*, amely abból indul ki, hogy működik az ember külbönböző viszonylataiban, s erre épül rá az erkölcsi reflexió.

4. Milyen problémákat vet fel az iskolai etikaoktatás?

Tekintve, hogy az eddigi kultúrák közül a miénket kivéve valamennyi egy vallásos világkép, s így a valláserkölcj jegyében működött, nem rendelkezünk elegendő tapasztalattal arról, hogyan működik az iskolai erkölcsi nevelés egy szekularizált, plurális társadalomban. A Lajtán túli világ gyakorlata ebben a tekintetben eléggé sokféle, komoly viták folynak arról a kérdésről ott is mind szakmai, mind politikai platformokon. Így aztán bizonyára a legjobbnak tartott megoldások esetében is számolhatunk hátulütőkkel, ilyenekkel például:

- a) Az etikaoktatás átcsap *moralizálásba*, az összetett (biológiai, pszichológiai, szociológiai, filozófiai stb. dimenziókkal is rendelkező) „erkölcsi” kérdések egy tényezőre egyszerűsödnek le. Kockázatos erkölcsről beszélgetni azokkal, akik alig tudnak valamit az emberről. Ezért tűnik szerencsésnek az embertan-modell, amikor is a tanulók előbb felfedik az embert, cselekedetei biológiai, lélektani és szociológiai mozgatóit, majd filozófiai perspektívából is megismerik, s ezután már akár ők maguk is megfogalmazhatnak — moralitás-érzékük és „hozott” erkölcsük alapján — etikai tételeket.
- b) Az erkölcsi ítéletet a tanulók *ítélkezésésként*, megméretés-ként értelmezhetik, s akár súlyosan is sérülhetnek.

- c) Az *erkölcsi kérdésekben bizonytalan*, éretlen vagy éppen „erkölcstelen” (a konszenzus etika mércéjével mérve) tanár aligha alkalmas e tárgy tanítására, még kevésbé az erkölcsi nevelésre.
- d) Konszenzus-etika keretében is kialakulhatnak olyan *ki-sebbségek*, akiket sérthet a többség „igaza”.
- e) Sérüléseket (például identitás-válságot) okozhat a *kettős vagy többes nevelés*, az iskolában és a másutt hallottak, tapasztaltak ütközése a diákokban. Ez a helyzet, ha megfelelőképpen feldolgozzák, kifejezetten előnyére is válhat „áldozatainak”: felkészülnek a jövőben is állandóan előforduló hasonló esetekre, gyakorlatot szerezhhetnek a későbbi döntésekhez, megtanulják tolerálni mások erkölcsét stb.
- f) Könnyen elméleti, vagyis *tan szinten maradhat* az erkölcstan, s bensővé nem válva hamar elfelejtett tudássá válhat. Ez a tárgy talán a legkevésbé lehet életidegen vagy személytelen. Ez a tárgy azonnal elveszti a hitelét, ha ütközik az iskola ethoszával.
- g) A személyesség könnyen átcsaphat *személyeskedésbe*.
- h) A rokonszenves vagy népszerű *tanár erkölcsi nézetei* akár a legkisebb erőszak nélkül is nem kívánatos előnyhöz juthat más erkölcsökkel szemben.
- h) Optimális esetben eredményezhet mélyreható változásokat, *erkölcsi megújulást*, ám ez is konfliktusforrás lehet a diákok és a szülők, vagy a diákok és az iskola viszonylatában.

5. *Ki tanítsa, milyen elképzelés alapján, melyik életkortól, milyen időkeretben, milyen módszerrel és segédletekkel?*

Ezekre a kérdésekre legnehezebb válaszolni, egyfelől azért, mert még az etika hazánkban nincs széles körben „kipróbálva”, másfelől, mert nemigen ismerjük a szórványos próbálkozásokat sem.

- a) A „tyúk vagy tojás?” kérdés ez esetben eldönthető: a *pedagógusok felkészítésével* kell megtenni az első lépést. Az etika alaptárgy kell legyen a pedagógusképzésben. (Hogy önálló tárgyként vagy a filozófia, esetleg az embertan keretében az már részletkérdés.)

- b) Elfogadhatónak tűnik az az elképzelés, hogy az etikát bárki taníthatja, aki *vállalkozik rá*, aki *hitelesnek* érzi magát ebben a szerepben, s akit *felkészültnek* tartanak erre. Jó lenne, ha minden *osztályfőnök* vállalna valamit az erkölcsi nevelésből, ám az az álláspont is védhető talán, hogy az osztályfőnökség kritériuma éppen az erkölcsi nevelésre alkalmasság. Ehhez azonban nem elegendő erkölcsösnek lenni, bizonyos szakismerettel is rendelkezni kell. Az osztályfőnök segítségére lehetnek az *erkölcsstan specialistái*, elsősorban a tantestületből, másodsorban az elérhető külső szakemberek. Ha van tárgy, amelyet *csapat* taníthat, ez az, s a csapatban szerepelhet nem specialista hiteles ember is. Optimális esetben elképzelhető, hogy a különböző etikákat azok képviselői jelenítik meg, de megfelelő *önkontrollal* nyugodtan vezetheti az etikát egy adott erkölcs képviselője is.
- c) Megfelelő módszerekkel már kisiskoláskortól folyhat az iskolai erkölcsi nevelés, hogy külön tárgyként vagy „beépítve”, illetve „összeépítve” más tárgyakkal, részletkérdés, feltehetően ebben a tekintetben is létrejöhet többféle jó megoldás. Lehet, hogy nem a hagyományos iskolai órák, hanem egy három-öt napos „manréza”, tábor, „profán lelki-gyakorlat” a megfelelő módszer, s szinte biztos, hogy az *érzékletes megjelenítés* és a *szerepjáték* az egyetemig végigkísérheti az erkölcsi nevelést. Nem lenne szerencsés, ha az erkölcsi nevelésre vállalkozók nem választhatnának többféle tankönyv közül, még inkább, ha egy könyvre és csak könyvre próbálna támaszkodni, s nem *sokféle szövegre* (beleértve a mesét, az esszét és a dokumentumfilmet is). Nehezen képzelhető el az erkölcsstan osztályozása, mert az erkölcsstant nem annyira hagyományos tantárgyként, hanem sokkal inkább egy évekig tartó *lelki-szellemi edzőtáborként* kellene felfogni és megvalósítani.

Vallásismeret

1. Mi indokolja?

- a) A „vallásismeret” ez esetben a hitoktatáson kívüli iskolai vallási nevelés hívószava. Mi indokolja a vallási (tehát nem a „vallásos”) nevelés szükségességét? Ha nem is fogadjuk el — bár nem is olyan könnyű cáfolni — azt, hogy az ember homo religiosus, szükséges, hogy az ember reflektálni tudjon mind saját vallási szükségleteire (gondoljunk Fromm istenszeretet-szükségletére, vagy arra a „különös úrra”, akinek rendre vendégei nem teisták és ateisták is), hogy a vallás világát alaposabban megismerve alakítsa ki nem vallásos meggyőződését, hogy megismerjen egy olyan világképet, amelybe saját kultúrája is belegyökerezik, amely szerint embertársai jelentős része (Magyarországon többsége) tájékozódik. A művelt, vagyis a viszonyuló, reflektáló ember nemigen képzelhető el *vallási műveltség* nélkül.
- b) Mint ahogy az etika sem, ez sem hittanpótlék, mindenkinek jár alanyi jogon. A hittan és a vallásismeret ugyanis egymást csak részben átfedő körök. A hittan nem tartalmazza feltétlenül az egyéb vallások ismertetését, a vallás-lélektani, vallásszociológiai tudnivalókat, a filozófiai antropológiának az embert transzcendens dimenziójára vonatkozó megállapításait.

2. Mi mindent tartalmazhat a vallásismeret?

Egyebek mellett:

- a) A *világvallások leírását*.
- b) Az *adott régióban fellelhető vallások és felekezetek* ismertetését.
- c) *Vallástörténetet* (önállóan vagy a történelem keretében).
- d) *Mitológiát* (akár a történelem vagy a művészetoktatás keretében, akár külön).
- e) *Biblia-ismeretet*.
- f) A *filozófia* olyan idevágó ágazatait, mint az ontológia, metafizika, istentan, vallásfilozófia.
- g) *Valláspszichológia és vallásszociológia* (akár a lélektan, embertan, társadalomismeret keretében, akár külön).

h) *Liturgia és egyházművészet* (a művészetoktatás keretében vagy külön)

3. Kik, kiknek, hogyan tanítsák?

- a) Középpontba kerülhetnek az *ismeretek* (nem a lexikális tudás!), a *problémák* a vallás adta válaszokkal, az *élet vallásos dimenziójának* megismerése (egyházak, gyülekezetek, vallási közösségek életének megismerése).
- b) A vallási ismeretek egy részét a történelmet, művészettörténetet, művészeteket, társadalomismeretet, lélektant, embertant tanító szakemberek taníthatják, más részét azonban csak filozófus, kultúrantropológus, teológus vagy teológiában és filozófiában igen művelt hitoktató vagy pedagógus. Taníthatja lelkész is és ateista is, ha jól képzett szakember, és ha kellőképpen tud viszonyulni a másféle nézetekhez.
- c) Ezen kívül erre a területre is érvényes az erkölcsi nevelés és etikaoktatás mikéntjével és hogyanjával kapcsolatos megállapítások többsége (ld. III/4.)

4. Problémák

- a) A vallásismeret bármelyik változata *szerves egységet* is alkothat, de *konfliktusba* is kerülhet a hitoktatással, attól függően, mennyire sikerül bizonyítani a jó szándékot és a szakszerűséget, mennyire sikerül *partneri viszonyba* kerülni, s csökkenteni az előítéleteket. Ideális esetben az etika, az embertan és a vallásismeret jó *alapozása* lehet hitnának (mint hitre nevelésnek és vallásoktatásnak), tehermentesítheti is sokféle ismeret megtanítása alól, így nagyobb lehetősége marad a hitoktátónak a hitéletbe bevezetésre, a hit titkaiban való elmélyülésre.
- b) Ha semlegesen nem is, de megközelítőleg *tárgyilagosan* lehet tanítani a vallásismeretet, ám ez korántsem könnyű. Könnyen fajulhat el egyfelől *valláskritikává*, másfelől *valáspropagandává* (misszióvá). Számítani lehet a különböző felekezetek képviselőinek nem fékezett elfogultságaira is.

Hittan

1. Lehetséges-e hitoktatás?

- a) A kérdésre még a vallásos emberek (klerikusok és laikusok egyaránt) közül is sokan nemmel válaszolnak. Érvelnek azzal, hogy Isten *emberi ésszel* nem közelíthető meg, hogy a szerelmet, a szeretetet, a szépséget sem lehet megtanítani, hogy a hit ajándék (Istentől) és egyebekkel. Vannak persze ontológiai-antropológiai érvek (ld. Rahner) amellett is, hogy Isten az ész számára is — valamelyest — nyitott kapu. Meg lehet tanítani a parancsolatokat, a kereszténység történetét, a dogmákat, a liturgiát, de hitre csak nevelni lehet, méghozzá a hívő közösségben, próbálgatva, megélve, a permanens megtérés folyamatában, érvelnek mások. Egyesek azt állítják, hogy nem létezik olyan élő nyelv, ami a misztériumhoz közelebb vezethet, mert hiányzik a „metanyelv”, amely egy társadalmilag is elérhető, transzcendens tapasztalatról adna számot. Ennek hiányában — jobb híján — a régi nyelven gondolkodhatunk, annak preferált mintái alapján próbálhatunk meg Istennel találkozni. Ennek a küzdelemnek eddig azonban csak hősei vannak, nyertesei nem. Ebből a szemszögből nézve a hittan még meg nem érett probléma, s addig, amíg megéri, valamiféle „csodálkozás-tant”, „találkozás-tant”, „szembenézés-tant” és „ember-tant” lehetne tanítani.
- b) Ismét mások úgy vélik, a hitoktatás is lehetséges, de *nem az iskolában*, mert abban a — teljesítményelvű, pragmatikus — közegben eszközjellegűvé válik, deszakralizálódik.
- c) A hitre nevelés mellett a legsúlyosabbak az antropológiai érvelés, mely szerint a test-lélek-szellem ember egészen befolyásolható, alakítható, növelhető, azaz nevelhető. Az „elkorcsosult bennük a hit szerve” kijelentés (Tarkovszkij: *Stalker*) feltételezi a hit szervének gyógyíthatóságát is.

2. Hol legyen?

- a) A hittan (oktatás? nevelés? beavatás?) értelmezésétől, a helyi hagyományoktól, az egyházpolitikáktól és egyebektől függően meglehetősen különböző elképzelések alakultak

és alakulhatnak ki a tekintetben, hol látják a hittan legmegfelelőbb helyét.

- b) Sokan az illegalitásban és féllegalitásban kialakult bensőséges, *közösségi hittant* féltik, amely kiemelkedő esemény és élmény volt az ebben részesülők életében, ezzel szemben az iskolai hittan csak egy tanóra a többi között.
- c) Mások azzal érvelnek, hogy éppen a gyülekezeti hittan az, amely a vallási közösséghez kapcsolhatja fiatal tagjait.
- d) Az iskolában tartott hittan mellett kardoskodik az eddigi gyakorlattal, a nagyobb kör számára való hozzáférhetőséggel, az egyházak missziós küldetésével, a jelként (egy kereszt, egy reverenda) való jelenléttel érvelnek.
- e) Vannak, akik az egyik órát az iskolában, a másikat a gyülekezetben (esetleg a templomban) tartanák. Hitoktatás az iskolában, hitre nevelés a családban, közösségben, hangoztatják megint mások.

Az álláspontok ennél sokkal többféleségét, s azok részarányát azonban csak egy szakszerű vizsgálódás tárhatná föl.

3. Kiket célozzon meg?

- a) *Mindenkit*, mondják egyesek, hiszen az örömhír mindenkinek szól, s a hívők feladata mindenhová eljuttatni. Ezt — ha elfogadjuk ezt a logikát — nehéz vitatni, s a kérdés az lesz, hogyan, milyen módszerrel történjen a misszió.
- b) Vannak — kisebbségben, de azért szép számmal —, akik *kötelezővé* tennék a hittant, mert aa) ezzel valami jót kényszerítünk az emberekre, bb) csak ezzel lenne meggyógyítható ez a beteg társadalom, cc) mert 40 évig a marxizmus volt kötelező.
- c) Sokan abban látják a hittan, a vallás, az egyházak legalizálását és rehabilitálását, ha a hittanóra egyenlővé válik a többi órával, *beépülve* közéjük. Sokan mások viszont úgy vélik, hogy a „beépítettség” diszkriminálást is eredményezhet, s inkább a *védettség* jelenthetne megoldást.
- d) Sokan meglegednének azzal, hogy lehessen *felhívni* az iskolában is a *figyelmet* a hittanra mint lehetőségre. Nem kevesen a hitoktató vonzó személyiségére, az érdekesen oktatott hittan csáberejére szűkítenék a *misszó* eszköztárát.

- e) A megszólítottak I/3. fejezetben felsorolt csoportjai messze nem fedik le azt a sokféleséget, akik a hitoktató várható partnerei. Más nyelven kell szólniuk a felsoroltakon kívül még a cigányokhoz, a javító-nevelő intézetek növendékeihez, a szórvány-felekezetek tagjaihoz, a quasi-vallások (agykontroll, ilyen-olyan meditációk stb.) kötelékében vagy közelében élőkhez.

4. Mire támaszkodhat, mihez kapcsolódhat a hittan?

Alkérdés: mihez akar vagy tud kapcsolódni a hitoktató (vagy felettesei)?

- a) Először is a rendkívül különböző *családi* alapozásra. Ezért is több helyen felmerült a szülők hitoktatásának szükségessége.
- b) A formális vagy informális *kortárs csoportok* szubkultúrájára.
- c) A *tömegkommunikációs eszközök* közvetítette értékekre, véleményekre (beleértve most már a vallási műsorokat is).
- d) Az iskolában kínált *vallásismeretre* (ld. IV. fejezet), *ember-tudományokra* (embertan, lélektan, biológia, népismeret, szociológia), *történelemre, filozófiára, etikára, művészetoktatásra*. Ezekre lehet építeni, ezekre lehet egy értékrend, egy teológia felől reflektálni, lehet hozzájuk apologetikusan viszonyulni, lehet velük sportszerűen vitatkozni.

5. Milyen szemlélettel és tananyaggal?

- a) A tananyag természetesen elsősorban az *egyházak tanítását* formázza. Sokban függ attól, hogy az adott egyház mekkora teret enged a *teológiai pluralizmusnak, a megújulási mozgalmaknak, az ökumenének*. Adott esetben elég nagy lehet a „világegyház”, a „nemzeti egyház” és „helyi egyház”, és az adott hitoktató közti távolság. Így például elég sok esetben nemigen tükröződik a katolikus hitoktatásban a második vatikáni zsinat aggiornamentója.
- b) A párhuzamos hittankönyvek, még inkább a hittanórák vizsgálata kimutathatja majd, hogy mennyire különböző *teológiára, egyházképre és emberképre* épülhet az egy felekezeten belüli hitoktatás. Még nagyobb eltérések lehetnek a „valláserkölcs” átadásában.

- c) Az egyházi vezetés által többé-kevésbé megkötött tananyag tágulhat, módosulhat aszerint, hogy mennyire vállalja fel a hitoktatás a hitoktatók szerint hiányzó alapokat. Több helyen hitoktatás keretében az egészséges életmód, az illetan, a lélektan, a történelem, természetfilozófia, az antropológia, a szexuális nevelés „művelésére” is vállalkoznak.
- d) Általában elmondható, hogy esetenként nagyon különböző terjedelmű felületeken érintkezik a hitoktatás az étellel, s ez megint összefügg a hitoktatás nyelvével is, amely a kritikus és egyben önkritikus lelkészek szerint a befogadók számára alig érthető „kánaáni nyelven” folyik.
- e) Még olyan kérdések is jogosultnak tarthatók, hogy mondjuk egy katolikus vagy református hittan elsősorban felekezeti vagy keresztény hittan? Az ökumenikus hittan mellett azok érvelnek, akik a közös alapszöveggel érvelnek, sokan viszont úgy látják, csak magatartásunkban lehetünk ökumenikusak.

6. Hogyan?

- a) Ezzel kapcsolatban az első kérdés az, hogy *pedagógiai* tevékenységnek tartják-e a hitoktatást, vagy *igehirdetésnek*, *eligazításnak* vagy *„lelkizésnek”*. A gyakorlat felületes ismeretében is jogosultnak tűnik ez a kérdés, ugyanis a parancsolatok és a katekizmus válaszok bevésésére és kikérdezésre szorítókozó hitoktatás, hol enyhébb testi fenytéssel (ritkábban), hol cukorkaosztogatással és játékkal (gyakrabban), ma még eléggé gyakori. A legkorszerűbb pedagógiák és a hitoktatás még nemigen találkoztak össze, ami persze teljességgel érthető. Az lehet inkább idegesítő, hogy ma sem eléggé szorgalmazták ezt a randevút.
- b) Az sem látszik megnyugtató megoldásnak, hogy pedagógusképző intézetekbe telepítik a hitoktatóképzést, mert ezekben az intézetekben sem otthonos még a „többsnyelvű” (többféle pedagógiai rendszer megismerését felkínáló és a színvonalasan oktatott embertudományokra alapozó) pedagógusképzés.
- c) Az íróasztal-fiókokban maradó vagy kézíratos formában használatos hittankönyvek szomorú sorsát, úgy tűnik,

nemcsak a „tanítóhivatalok” cenzúrája, hanem pedagógiai konzervativizmus is megpecsételi.

7. Kik tanítsák?

- a) A hitoktató lehetetlenül nehéz feladat előtt áll: tanítványaik elvileg az óvodásoktól a felnőttekig terjedő skála, hogy csak az életkort említsük, ehhez képest pszichológiai és pedagógiai felkészültségük minimális. A *konvertibilitás* mellett felvetődik joggal a *specializáció* kérdése is: nem kellene kiképezni speciális hitoktatókat, diplomás értelmiségiek, cigányok, rabok, drogosok, óvodások stb. hitoktatására? Ökumenikus hittan oktatására?
- b) Sok helyütt még eléggé bizonytalan a *civil hitoktatók* helyzete annak ellenére, hogy eléggé nagy a paphiány. Sok helyütt nagyon beteg és nagyon öreg lelkész vállal magára mindent, mert nem bízik a civil hitoktatóban, ha teológiát végzett, talán még kevésbé (mert ott afféle újmódi teológiát oktattak). Sok esetben a papír fontosabb, mint az alkalmasság. (A földalatti mozgalmakban elég sok kiválóan képzett vagy „önképzett” teológus és hitoktató keletkezett, de papír nélkül nem létezhetnek.)
- c) Úgy tűnik, hogy a ma működő hitoktatók igen jelentős százaléka *elrettentő példa*: erőteljesen kompromittálja a vallást, az egyházakat, a hitoktatást. A hitoktatók egy része búra alatt tartja hittanját és hittanosait, elzárva magát a modern teológiától és pedagógiától, az élettől, de még egyháza ifjúsági lapjától és kiadványaitól is.
- d) Másrészt a nem is olyan ritka rendkívül *színvonalas és eredeti módszerekkel operáló* hittanok a periférián maradván nem válhatnak modellé.

8. Hogyan kapcsolódjon a hittan és a hitoktató az iskolához?

- a) Az első kérdés az, hogyan találkozhat össze a *kereslet és a kínálat*. Hogyan derülhet fény az igényekre, hogyan mutathatja meg magát a hitoktatás. A közvetítésben és a tolmácsolásban valamiképpen az iskola (mint házigazda) is szerepet kell vállaljon.
- b) Az órák közé beillesztett vagy a védett sávban elhelyezett hittanórán résztvevő vallásos diák immár legitim, kérdés

azonban, hogy növeli vagy csökkenti *hittanossága* presztízsét, hiszen tekinthetik őt kiválasztottnak, normálisnak, csodabogárnak, szakkörösnek. Hasonlóképpen láthatja a hittanos a nem hittanost, attól is függően, hogy kisebbségben van-e vagy többségben, hogy miféle előítéletek zajlanak arrafelé, és attól is, hogy mit kap a nem hittanos a hittan helyett. Ha a beépített hittanórával párhuzamosan valami nagyon érdekes folyik, joggal érezheti magát a hittanos is hátrányos helyzetben, főleg ha unalmas a hittanóra. Még inkább akkor, ha a nem hittanos a hittan helyett olyasmit kap, ami egyébként minden tanulónak járna (önismeret, embertan stb.). Ha többletként vállalja, érezheti balszerencsének vagy tehernek, illetve szívesen választott áldozatnak, esetleg éppen hőstettnek.

- c) Egy hitoktató *sokféleképpen vehet részt egy tantestület életében*. Lehet egy „szoknyás férfi”, egy csodabogár, lehet ugyanolyan tanár, mint a többi, lehet értékes másságként szövetséges. Éreztetetheti, hogy ő másfelé igazodik, de részt vehet a házigazdák nevelési értekezletein és továbbképzésén is. Mivel *tanítványaik közösek*, rengeteg alkalom nyílik a munkakapcsolatra. Elképzelhető, hogy mód nyílik arra is, hogy a hitoktató szabadon maradt kapacitását ugyanabban az iskolában vegyék igénybe, hiszen egyfelől egy részük máshoz is érthet a hitoktatáson kívül, másfelől a nem hittanos gyerekek vallási nevelésében is részt vehetnek (a vallásismeret, a Biblia-ismeret tanításával). Mindebből az is következik, hogy ha esetleg a hittan színhelye valahol nem az iskolában van, akkor is helye van az iskolában a hitoktátónak.

9. Egyéb problémák

- a) Éppen az iskolai hittan lehet a különböző felekezetek és vallások közötti közeledés egyik lehetősége. A kínálat nem válhat elhalászássá. Az érdekesebb hittanra elcsábuló más felekezetűeket — természetesen személyi szabadságukat tiszteletben tartva — meg kell próbálni diplomatikusan visszairányítani oda, ahol vallási anyanyelvükön folyik a hittan. A különböző felekezetű osztály- és iskolatársak hamar megtudják egymástól, hogyan látja őket a másik fele-

kezet. Ha nincs „semleges” vallásismeret, éppen a felekezeti hittan feladata kell legyen pontos képet adni más vallásokról és felekezetekről. Nagy lehetőség a sokféleség egységének megélésére az *ökumenikus hittan*. Esetleg olyan variációban, hogy a hittan egyik fele (az ökumenikus) az iskolában folyik, a másik (a felekezeti) a gyülekezetben. Ily módon az iskola a szellemi szabad vámterület, és a közvetítő szerepét is betöltheti, s ebben a formában is fontos tényező lehet a toleranciára és a demokráciára nevelésben.

- b) A hitoktatás komoly szerepet játszhat az emberek kiszolgáltatottságával visszaélő agykontroll-típusú quasi-vallások térhódításának fékezésében is. Ugyanakkor arra is számítani lehet, hogy a nem hittanos tanulók ezek segítségével próbálják behozni lemaradásukat.

1992

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Embertain?!

„Mi halandók és halhatatlanok vagyunk, ebből a feloldhatatlan feszültségből született egész kultúránk és minden imádságunk. A különböző kultúrák ugyanannak a 'szövegnek' a különböző megfjtései. Ebben az értelemben az emberi élet nem csak szakadatlan létezés, de szakadatlan olvasás is”, írja Pilinszky. Az olvasó — mert ember — nem csak szemüvegével, agyával és eszével, hanem szomatikus, pszichikus és pneumatikus dimenzióival egyszerre kapcsolódik a szöveghez. Egészségével olvas. Megismeri a szöveget, abban az értelemben, ahogy a Biblia használja a megismerést, amely egyaránt magába foglalja az Istennel való szeretetkapcsolatot és az emberrel való szeretkezést.

Felvethető a kérdés, mit tud az olvasó önmagáról, az emberről, mit tud, ha szakmunkástanuló, ha gimnazista, ha telefonszerelő, ha vállalkozó, ha tanító, ha olvasáskutató. Örkény *Magyar Pantheon* című novellájában a múzeum portása — eleget téve a Pestre kiránduló vidéki gimnazisták óhajának — az éppen üresen kongó csarnokban megrendezi a Hubauer Sándor Emlékkiállítást, amely bemutat egy magyar átlagembert, a maga átlagos és rendhagyó dolgaival, vágyaival. Hazatérve a lányok dolgozatot írnak „Mit láttam a budapesti tanulmányi kiránduláson?” címmel. Örkény így fejezi be a novellát: „Az ifjúságot csak látványos dolgok lelkesítik: oldalakat írtak a Mátyás-templomról, egy önkiszolgáló büféről, az Országzászlóról... A Hubauer Sándor Emlékkiállításról alig valamit. Ilyenek ezek a mai fiatalok.” Ma hozzátehetnénk: ilyenek voltak akkor, húsz évvel ezelőtt, ma — legalábbis az olvasáskutatások fényében — még ilyenebbek. „Mert közönyösek”, „mert súlyos erkölcsi válságban vannak”, „mert baj van önazonosságukkal”, „mert az emberi tényező itt csak sokadlagos fontosságú”, hallani a magyarázatokat.

A „legfőbb érték a termelőerő” jelentésű „Legfőbb érték az ember” lózung lekerült az embert és Európát eltakaró falak-

ról. De mi kerül a helyére? Mi legyen az iránytű? Természetesen a hit és erkölcstan, vágják rá sokan, kapásból, mintha ez ilyen egyszerű lenne. Bizony, a közelmúlt úgynevezett hit-tanvitájában csak ritkán és halkán hangzott el az alapkérdés: Hogyan történjék a különböző oktatási és nevelési intézményekben az alapvető értékek átadása? Miként essék szó a főszereplőről, az emberről? Ehhez a kérdéshez kapcsolódhatt volna az ugyancsak fontos másik: hogyan kapcsolódjon ezekhez az „alaptanokhoz” a hittan? De hát miféle tanokról is lehetne szó. El tudok képzelni legalább féltucatnyi jó megoldást, de most maradok rögeszmémnél, az *embertannál*.

Miért nem önismeret? Ez is fontos, ez is lehetséges, ám ez könnyen redukálódhatna, silányodhatna pszichologizálássá vagy lelkezéssé. Miért nem erkölcstan? Ez is fontos, ez is lehetséges, de ez könnyen lefokozódhatna moralizálgatássá. A többi javaslat is egy-két dimenziósra rövidíti a *többdimenziós* embert. Miért nincs komoly esélye a Hubaer Sándor Emlékiállítás érdemi visszhangjának? Miért számíthat jóval nagyobb sikerre — ma már korántsem az Országzászló vagy a Mátyás-templom — hanem a Skála-áruház, a bécsi shopping, az autószalon vagy a hi-fi-szaküzlet? Vagyis a jólét, ami nagyon fontos, szemben a jól-léttel, ami viszont perdöntő.

Többek között azért válik az ember számára érdektelenné az ember, mert az *ember* még az embernevelésre felkészítő felsőoktatási intézményekben sem válik fő témává, főhőssé, legfőbb értéké. Sok helyen még annyira sem, mint egy konfirmálásra vagy bérnázásra előkészítő falusi kurzuson. Nem is beszélve az olvasótáborokról, ahol rendre megvalósítják a résztvevők Hubaer Sándor (vagyis hát Örkény) eredeti ötletét, s bemutatják magukat, nem csak múltjukat, hanem jövőjüket is. Az a lény, aki test, lélek (a psziché) és a szellem (a pneuma) egysége, akinek nem csak egészsége, hanem egészsége is van, akit akkor tekinthetünk *műveltnek*, ha harmonikus viszonyba kerül a természettel, önmagával, a társakkal és a transzcendenssel. A különböző szinteken tanított speciális embertudományok csak az ember „alkatrészeinek” egyikét-másikat mutatják be jól-rosszul (megideologizálva vagy praktikistán), de összeépítésükre nemigen kerül sor, s így a *részhorizontokról* nem lehet rálátni az emberre. Az em-

ber ilyen-olyan oldalát bemutató „lógiák” és „tanok” elsősorban az emberi aktivitás termékeivel foglalkoznak, elsősorban a hogyanokkal és nem a *miérttekekkel*.

Szükség van tehát egy olyan bevezető-alapozó vagy átfogó-összegező tárgyra, amelynek segítségével akár már a kisgyerekek számára is összeáll, az érett személyiség számára pedig „összeérik” az ember, akit mesterségesen szeletelnek föl — természetesen legjobb tudásuk szerint — az embertudományok. Egy olyan embertanra lenne szükség, amelynek tengelyében a *bölcseleti embertan* áll, mely mint gyűjtőlencse fogja össze az emberrel foglalkozó tudományok — történelem, biológia, pszichológia, szociológia, néprajz, erkölctan, politológia, teológia — valamint a művészetek és a mindennapi gyakorlat kérdéseit és válaszait, melynek segítségével a holtig tanuló ember *emberképpé* formálhatja a mozaikdarabkákat. Embertanom tehát nem akarja helyettesíteni az embertudományokat, de ha ezek megfelelő szinten képviseltetnének az iskolákban, akkor is szükség lehetne valamilyen *szintetizáló* tárgyra.

Embertanom — amit az elemi iskola első osztályától az egyetemig (és onnan is tovább) taníttatnék — fő célja nem az ismeretszerzés, hanem az *önismeret és az önművelés* segítése. Az önművelés pedig egyben öngyógyítás is, amikor a töredék-ember rájön fogyatékkosságára, szembesíti azokat értékeivel és eszményeivel, majd beépíti azokat személyiségébe. Embertanomnak tehát szerves része az önismeret, az erkölctan is, sőt a társadalomismeret és a vallástan jelentős része is. Az embertan természetesen a főtárgyak egyike lenne, semmiképpen sem a hittan alternatívája. Ugyanakkor úgy vélem, egy jó minőségű embertanra ugyancsak építhetne a hívők és érdeklődők számára szabadon választott vallástan.

Ötletem ihletője az olvasótábor volt, ahol a lényegyet tekintve az emberről beszélgettünk. Tervem többeknek megtetszett. Zsolnai József beépítette pedagógusképzési modelljébe, s felkérésére már az ötödik éve tanítom két tanítóképző főiskolán, Jászberényben és Sárospatakon, de tanítottam egy-egy fél évig a gödöllői és bajai főiskolákon, a szarvasi óvónőképzőben pedig helyi erők oktatják elképzelésem alap-

ján. Baranyi Károly biztatására — aki akkor a Kodály kórusiskola igazgatója volt — egy tizenkét osztályos iskola nyolcadik és kilencedik osztályában is kipróbálhattam elképzelésem. Mind a kamaszokkal, mind az ifjakkal körben ülve *beszélgettünk*, ugyanis — miként a szépről, jóról és igazról — az emberről is sokkal szerencsésebb beszélgetni, mint előadni és kikérdezni. Ilyen beszélgetések keretében megvalósulhat Karácsony Sándor álma az iskoláról, ahol nem az kérdez, aki többet, hanem az, aki kevesebbet tud, egy nem egyenlő, de egyenrangú felek közt folyó párbeszéd keretében. Ezt a tárgyat akár osztályozni sem kellene (miként a hittant, az irodalmat vagy a filozófiát sem érdemes), elegendő lenne komolyan venni és örülni neki.

Megbízóim tankönyvet is kértek tőlem, de ehhez a tárgyhoz (vagy inkább társasjátékhoz) nem való a hagyományos tankönyv, és végképpen nem passzol az egykönyvű oktatás. Sokkal inkább a könyvtárban, folyóiratokban búvárkodás. Hosszasan töprengtem, s aztán eszembe jutottak azok a csodálatos olvasótábori beszélgetések. Különben is úgy vélem, hogy a világot csak a *beszélgetés* mentheti meg, hogy az új özönvíz elől mai bárkánkba kimentettek feladata a beszélgetés lesz, ezek fő témája pedig az ember. *Íme, az ember* című könyvemben a biológus, a pszichológus, a szociológus, a filozófus, a teológus, a költő, egy falusi öregasszony, egy városi munkás, egy kisgyerek, egy ifjú lány, egy bölcs öregember és egy ausztráliai őslakos beszélget az emberről harminc témakörben, harminc napon át. Ez a könyv könyvek könyve, hiszen húsz év olvasmányából állt össze.

Bárkámban még bőven maradt hely. Az embertant kidolgozó és kipróbáló pedagógusoknak is. Már szép számmal jelentkeztek, s már másfél éve működik munkahelyemen, az Országos Köznevelési Intézetben az Embertan Műhely, amelynek tagjai az embertan valamelyik változatával (már legalább tíz féle alakulgat) a legkülönbözőbb iskolatípusokban az elemi iskolától a főiskoláig. Turcsik György győrzámolyi plébános „kultúra” elnevezésű tárgy keretében tanít embertant az ottani általános iskola valamennyi osztályában, és írja hozzá a tankönyvsorozatot is. Könczeiné Kuslits Kata a fóti ökumenikus iskolában fél évekig tartó szerepjáté-

kok keretében jeleníti meg az embert, és ő is hozzálátott tankönyvíráshoz. De kísérleteznek — más és más módszerrel is hangsúllyal — embertannal Mátészalkán és Szekszárdon a szakmunkásképzőben, a paksi, ercsi, sajkázai, sárospataki kazincbarcikai, nyírbátori, tiszafüredi és rákosszentmihályi általános iskolákban és az egri gimnáziumban. Egyik helyen inkább az önismeretre, másikon az erkölcsi oldalra, harmadikon a mindennapi élet gyakorlatára, a negyediken a lelki egészségre kerül a hangsúly. A központi műhely mellett regionális továbbképzések is kezdődtek Nagyatádon. Szekszárdon és Tiszafüreden. Készülőben van még tucatnyi más oktatási segédlet is. Nem térek most ki olyan lényeges kérdésekre, hogy kik (milyen felkészültséggel vagy diplomával), milyen óraszámban taníthatják ezt a tárgyat, de jelzem, hogy ebben a tekintetben is vannak már elképzeléseink és tapasztalataink.

Bízva az embertan fokozatos meghonosodásában remélhetjük, hogy már a közeljövőben is igazi szenzációt jelenthet sokaknak egy Hubaer Sándor Emlékkiállítás, vagyis hát maga az ember. Az ember, aki olyan, mint minden ember (mert egy faj), aki olyan, mint sok vagy néhány ember (mert hovatartozásai és kapcsolatai vannak), és aki senki máshoz sem hasonlít. Mert *egyedi*. Ezért nem lehet egyenlő, csak egyenrangú. Mert *titok*. Ha nem is fejthető meg, mint egy kereszt-rejtvény, ha nem is található telibe, mint egy lottószám, de *megsejthető*. És mert nem mondható el senkinek, elmondható mindenkinek. Kezdőnek és haladónak egyaránt.

1992

Kamarás István

Íme, az ember

Tankönyv? Főiskolai jegyzet? Ismeretterjesztő kötet? Az emberrel kapcsolatban megfogalmazható kérdések könyve? Vagy a lehetséges válaszoké?

Tisztán egyik sem, mégis: mindegyik.

1971-ben Kaposváron indult útjára az a kutató-fejlesztő folyamat, amelynek eredményeként a hivatalos tanterv mellett két alternatíva is született. Az egyik 1985-től nyelvi, irodalmi és kommunikációs programként, a másik 1989-től értékközvetítő és képességfejlesztő programként vált ismertté és választhatóvá. Mindkettő kidolgozása a Zsolnai József vezette kutatócsoport nevéhez fűződik.

Az alternatív programok tanítására való felkészítés jegyében 1988-ban a jászberényi és a sárospataki tanítóképző főiskolákon csoportokat indítottunk. A csoportok tantárgyi rendszerében szerepelt az embertan is, amelynek tanítására e könyv szerzőjét kértük fel. Kamarás István tanítási tapasztalatai, a főiskolai hallgatók előzetes ismeretei és az adott témakör iránti érdeklődése folyamatosan alakították a tartalmat és a formát is. Úgy gondoljuk, hogy a megszületett kötetet haszonnal forgathatják leendő és gyakorló pedagógusok, teológusok, pszichológusok, orvosok, de hivatástól függetlenül is minden érdeklődő.

Kocsis Mihály

*A kötet megvásárolható, ill. megrendelhető
a Szent Gellért Könyvesboltokban (címek a túloldalon)*

Szent Gellért Könyvesboltok:

6720 Szeged
Aradi vértanúk tere 2.
Telefon: (62) 313–598

1053 Budapest, Ferenciek tere 4.
(Kárpátia-udvar)

1082 Budapest
Bláthy O. u. 10.
(„Betánia”; a Rezső téri templom mellett)

8200 Veszprém
Vár u. 29
(A Püspöki Palotával szemben)

Szent Gellért Ierakatok:

1122 Budapest, Csaba u. 5
(Városmajori plébániatemplom)

5502 Gyomaendrőd, Fő u.1.

8900 Zalaegerszeg, Ady E. u. 59.

440.- Ft

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár